

БҒ БӨЛҒӘСІ

КҒБ

РАДИК ҒАРИПОВ

Академик

МӘДҒИЯТИ
ҚҰНДЫЛЫҚТАР
САҢЛАҒАТАРЫ

ТӨВҒИ
ҒЕМЕРЛӨҮШК
ЦЕННОСТЕЙ

Қазақстан Республикасы Білім және
ғылым министрлігі

Е. А. Бөкетов атындағы
Қарағанды мемлекеттік университеті

Р.С.КАРЕНОВ

МӘҢГІЛІК
ҚҰНДЫЛЫҚТАР
САҢЛАҚТАРЫ

ТВОРЦЫ
НЕМЕРКНУЩИХ
ЦЕННОСТЕЙ

Қарағанды - 2010

Каренов Р.С. Мәңгілік құндылықтар саңлақтары. - Қараганды: «Қарағанды Полиграфиясы» баспасы, 2000. - 224 б.

ISBN 5-7667-5755-7

Әрбір ұлт мәдениетінің өзіндік өсу, қалыптасу жолы және өзіндік сипаты болады. Бұл кітапта ұлттық мәдениетімізге, тарихымызға асыра үлес қосқан жазушыларымыздың, жезтаңдай жыраулар мен адуын ақпа ақындарымыздың, ойшыл ғалымдарымыздың, қажырлы да қайсар батырлар мен қайраткерлеріміздің жалпы адам баласының тарихындағы орындары ашып көрсетілген. Дәуір тұлғалары қосқан тарихи үлестер қазіргі заман талабына сәйкес жан-жақты баяндалған.

Рецензент: филология ғылымдарының докторы,
профессор М.Х. Хамзин

Каренов Р.С. Творцы немеркнувших ценностей. - Караганда: ОАО «Карагандинская Полиграфия», 2000. - 224 с.

ISBN 5-7667-5755-7

658445

Данная книга составлена из статей автора, уже публиковавшихся в различных изданиях. Однако, собранные воедино, они приобретают новое качество, особую силу воздействия: дают как бы обобщенный образ писателя, батыра, ученого, беззаветно преданного своему народу, непоколебимого патриота и интернационалиста.

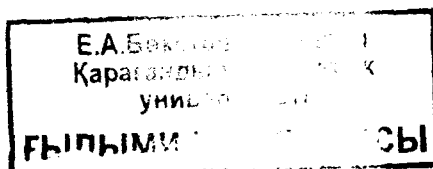
Итак, эта книга об акынах, батырах, писателях, ученых, общественных деятелях, об их поисках, творческих интересах, открытиях, подвигах, борьбе за гуманизм. Но не только. Это — книга о людях с их индивидуальными и неповторимыми чертами, и вместе с тем о людях, объединенных единой целью служения Отечеству, делу всего Человечества, делу Мира, научно-технического и социального прогресса.

Рецензент: доктор филологических наук,
профессор С.Ш. Тахан

Каренов Р.С. «Творцы немеркнувших ценностей» - Министерство культуры, информации и общественного согласия, г. Астана.

©Каренов Р.С., 2000

ISBN 5-7667-5755-7
г. Караганда, 2000 г.

Бұл еңбегімді ержүрек бабам, Кенесары ханның серігі болған, Қазақ халқының күрескерлік тарихында өшпес із қалдырған МӘНЖІ БАТЫРҒА арнаймын.

Светлой памяти моего знаменитого прадеда МАНЖИ БАТЫРА, сподвижника Кенесары хана посвящаю этот труд.

АЛҒЫ СӨЗ

Бүгінгі күні атақты ақын, ғалым, жазушы, жыраулардың туған, өскен жерін, өмір сүрген ортасын, дүниеге келген, дүниеден көшкен уақытын, қысқасы, өмір тарихын жақсы білмей тұрып, олардың шығармалары туралы дұрыс пікір айту қиын, тіпті мүмкін емес деуге болады.

Бұған қоса айтатынымыз, қазақ халқының тарихы, әдебиеті мен мәдениетінің бел-белестері өзінің зерттелуі жағынан әлі күнге дейін дұрыс ғылыми жолға қойылмай, көп мағынасынан айрылып, асылын жасықтандырып, жақсыларын жадынан шығарып, жалған ұрандардың дақпырттары жетегінде қалып келді.

Бірақ өткен өмірдің өкініштерін термелемей-ақ қоялық. Өнімсіз өксіктен не пайда? Болашағымыздың болымды, келешегіміздің кемелді болуы үшін бар күш-қуатымызды аямай, жедел кірісіп жетістіктерге жетелік. Нарықтан тарықпай өтіп, асыл армандарымызды іске асыралық... Өркениет, зиялы қауым атқарар мүдделерде де шек жоқ. Ғылым-білімнің атқарар міндеттерін айтып жату артық. Онсыз өсу, ілгерілеу мүмкін емес. Рухани өмір, өнер біткен – түгел жедел жетісуі керек. Жерімізге баса көктеп кірген сыртқы жаудан қорғап тер төккен, қан кешкен ел басы, қолбасылар мен хандар, билер, батырлар өз тарихи бағасына ие болп, тиісті орнына қойылуы міндет. Оның озық қайраткерлері, қадірмен ұл-қыздары тарихи тұлға ретінде танылуға тиіс. Осы тұста айтылар сөз көп-ақ.

Біздің бұл еңбегіміз осы маңызды мәселелерге сәл де болса үлес қосуды көздеп жазған автордың жылдар бойғы тынымсыз жұмысы...

“Жеті атасын білген ұл
Жеті жұрттың қамын жер.
Өзін ғана білген ұл
Құлағы мен жағын жер.”
(Халық мәтелі)

ШЕЖІРЕ АЙТАР СЫР КӨП...

Көз қуанышы, көңіл шуағы етіп жаратқан жер жаннаты Жетісу мен көгілдір Көкше, Баянауыл мен Қарқаралы, Алтай мен Атырау, Сарыарқа сынды алып аймақты бауырына басып, Сыры мен Ілесін, Шуы мен Жайығын, Ертісі мен Есілін ағызған Қазақ даласы - ержүрек ата-бабаларымыздың, әкелеріміздің бізге аманат етіп тастаған ұлы Отаны. Осындай кең-байтақ дала төсіне жазылған шежіре жолдары санаға сан түрлі ой ұялатып, қанатты қиялдың кеңісіне қалықтатып алып кетеді.

Шежіре - ұлтымыздың ерекшелігін білдіретін асыл мұраларының бірі. Қазақ арасында ежелден жалғасқан үлгісі бар бұл дәстүрге патша үкіметі қазақ жерін жаулап алысымен-ақ айырықша көңіл аударып, отарлауға көмегі тиеді деген ниетпен шежіре жинау үшін жер-жерге экспедициялар аттандырған екен.

Қазақ арасында шежіренің көбіне-көп ауызша айту үлгісі басым дамыған. Бірақ кезінде халқымыздың ардақты ойшылдарының жазбаша қалдырып кеткен шежірелері де бар. Мұхаммед Хайдар Дулатидің “Тарих-и-Рашиди”, Қадырғали Жалаиридін “Жәми-ат-тауарих” жылнамалары, Шоқан Уәлихановтың “Ұлы жүз шежіресі”, М.Шорманұлының, А.Ниязовтың, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шежірелері өз кезінің қымбат қазыналары болды. Сондай-ақ, қазақ ойшылдары топтаған бірнеше шежірелер ХХ ғасырдың басында баспаханаларда басылып, кітап болып шықты. Олар: Нұржан Наушабайұлының 1903 жылы Қазанда басылған “Манзумат қазақиясы”, Шәкерім Құдайбердіұлының 1911 жылы Орынборда басылған “Түрік-қырғыз, қазақ һәм ханлар шежіресі”, Ғұсманғали Сыдықовтың Үпиде 1914 жылы жарық көрген тарихи “Қырғыз-қазақ шадманиясы” деген еңбектер.

Қазақ халқы өзінің ұлттық мемлекеттігін тұңғыш рет жария еткен жиырманшы жылдары бізде де шежіреге қатысты алғашқы ғылыми зерттеулер дүниеге келе бастады. Бұл

орайда қазақ тарихы жөнінде тамаша еңбектер қалдырып кеткен Мұхамеджан Тынышбайұлының 1925 жылы Ташкентте басылған "Қазақ халқының тарихына қатысты материалдар" деген кітабы осы мақсаттағы алғашқы іргелі талпыныс болып еді. Алайда ардақты тұлғамыз жап-жақсы бастап кеткен бұл іс әрі қарай жалғасын таппай қалды. Бұдан кейінгі жылдары "балапан басымен, тұрымтай тұсымен" кеткен аласапыран кезеңдерде қазақ шежіресіне қатысты зерттеулерге ұзақ уақыт тұмылдырық салынды.

Тек, 1959 жылы бұл тақырып профессор С.Аманжоловтың шыққан "Қазақ тілінің диалектологиясы мен тарихының мәселелері" атты орысша жазған еңбегінде біршама сөз болды. Бұдан кейін осы мәселені арнайы қозғап, жарық көрген екі еңбек. Ол 1968 жылы В.Востров пен М.Мұқановтың "Қазақтардың ру құрамы мен қоныстануы" және 1974 жылы жарық көрген М.Мұқановтың "Орта жүз қазақтарының этникалық құрамы мен қоныстануы" атты кітаптары (екеуі де орысша) еді. Бірақ кешегі белден басатын солақай саясаттарымыздың ең соңғы айқын көріністерінің бірі болған Колбин билігі кезінде дәл осы кітаптар ұлтшылдық пен рушылдықты қоздыратын керексіз зерттеу деген сынға ұшырады. Біздің республикада талай жыл бойына шежіреге деген салқын көзқарастың сіресіп келгеніне бұдан артық қандай мысал табарсыз.

XX ғасырдың соңғы жылдарында әміршіл-әкімшіл жүйенің күйреуі, жаңа қоғамдық қатынастарға бетбұрыс, демократиялық өзгерістер қазақтардың өзінің өткенін, руы мен тегін, тарихын, елінің игі жақсыларын, олардың халық алдындағы еңбегін зерделеуге кең мүмкіндік туғызды. Осыған орай бұрын аты аталмай, беймәлім болып келген небір батырлар мен билер, қиын күндері қуғынға ұшырап, кейін мүлде ұмыт бола бастаған арыстар мен боздақтар туралы жарияламалар, қазақ тарихына байланысты еңбектер, шежірелер жарық көруде. Осы тұста тоқсаныншы жылдарда жарық көрген - Халид Құрбанғалидың "Тауарих хамса: (Бес тарих)" (Алматы: Қазақстан, 1992), Иемберген Омаровтың "Арғын руларының қысқаша шежіресі" (Қарағанды, 1991), Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының "Қазақ шежіресі" (Алматы: Жалын, 1993), Хамит Мадамовтың "Кіші жүз шежіресі" (Алматы: Атамұра - Қазақстан, 1993), Марат Мұқановтың "Қазақ жерінің тарихы" (Алматы: Атамұра - Қазақстан, 1994), Жарылқап Бейсенбайұлының

“Қазақ шежіресі (ғылыми дәйектер мен “Ана тілі” газетіне түскен қалың шежірелік мәліметтер негізінде жасалған)” (Алматы: “Ана тілі” апталығы - Атамұра, 1994), Ақселеу Тарактының (Сейдімбектің) “Балталы, Бағаналы ел аман бол” (Алматы: Қазақ университеті, 1993) - еңбектерді ерекше атап өткен жөн.

Қазақ халқының қариялары: “Біз үш ханның баласымыз,- десіп сөйлейді,- Сейілхан, Жайылхан, Елхан. Сейілханнан - сегіз арыс Түрікпен. Жайылханнан - Майқы, Майқыдан туған Өзбек. Елханнан - Сыбан. Сыбаннан - Қазақ пенен Созақ. Созақ баласы - Қарақалпақ. Қазақтан: Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс. Үш жүздің баласы: “Қазақтың атасы осы үшеуі екен” деп айтысады. Екінші бір нұсқада Жайылханнан - Қазақ, Созақ, Ұзақ туады. Созақтан - Қарақалпақ, Ұзақтан - Қырғыз бен Қақас шығады. Қазақтан - жоғарыдағы Үш Арыс (арабша “аарас” - бұтақ). Оларды Байшора, Жаншора, Қарашора деп те атайды.

Жуырда “Жалын” баспасынан XVIII ғасырда өмір сүрген Шапырашты Қазыбек бек Тауасарұлының еңбегі делінетін “Түп-тұқияннан өзіме дейін” атты кітап жарық көрді. Осы еңбекте хижрадан бір мың тоғыз жүз жыл бұрын (бұл біздің заманымызға дейінгі 1200-ші жылдар) Қадыр деген бабамыздың баласы Алаш аталыпты делінеді. Одан - Жайыл, Жайылдан Қазақ жалғыз ұл туыпты. Қазақтан - Жұман, Тұман. Жұманнан - Арыс. Бар қазақтың атасы - осы кісі. Оның Ақ, Пан, Жан, Бөл, Бек, Бал деген алты ұлының Ақ, Жан, Бек атты балаларынан ғана ұрпақ қалыпты-мыс. Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс деп жүргеніміз - солар. “Үш жүз деген де осы бір шақта бінә болған болса керек” дейді зерттеуші.

Тағы бір аңыз бойынша Төле би бір өжет жігіттің сұрақтарына былайша жауап беріпті.

- Ата, алты алаш деген кімдер? - дейді жігіт.

- Алты алаш - Алаша ханның балалары: Қазақ, Қарақалпақ, Қырғыз, Өзбек, Түрікмен, Жайылхан (Ақселеу Сейдімбектің шежіресінде Естек, Татар, Башқұрт жатады),- дейді Төле.

- Үш жүз деген кім?

- Үш жүз қазақтың ағайынды үш баласы.

- Ағайынды кісілердің өкпесі немен тарқайды?

- Сағынысып көрісумен тарқайды,- депті данышпан Төле би. Сонымен Қазақтың Ақарыс - Ұлы жүз, Жанарыс - Орта

жүз, Бекарыс - Кіші жүз болып тарайтыны мәлім. Бірақ біраз шежіренің дерегі бойынша Бекарыстан - Орта жүздің, Жанарыстан - Кіші жүздің руларын таратады. Біз жүгінген шежірелердің басым көпшілігіндегі дерекке ден қойып, Жанарысты Орта жүз деп алып отырмыз. Мысалы, қазақ шежіресінің өлеңмен жазылған нұсқасында (бұл шежірені қажыға барған Құнанбай, Мырқы, Досжан хазіреттер 1876 жылы Меккеден алып келген, ал оны Табын Қайқының Бекжаны 1945 жылы Жамантық - табын Шоңбай Жұбанұлы деген ақынға өлеңмен жаздыртқан) мынандай шумақтар кездеседі:

“Ақарыс, Жанарыс пен Бекарыс деп,
Алаштан бастайды екен шекарасын.
Ақарыс ең әуелі бұрын туған,
Үлкен дейді екеуінен жас шамасы.
Жанарыс - ортаншысы болған дейді.
Жорықта жаудан алған сыбағасын.
Алаштың Бекарыс би кенжесі екен,
Ауқымды топтан тартқан айналасын”.

Ұлы жүзге қазақ жеріндегі қилы-қилы тарихи кезеңдерден өткен Үйсін (дулат, албан, суан, сарыүйсін, шапрашты, ошақты, ысты, сіргелі), Жалайыр, Қаңлы және Шанышқылы тайпалары енген.

Кіші жүз құрамына негізгі үш рулық бірлестік кірген. Олар - Өлімұлы, Байұлы және Жетіру. Өлімұлына: Қарасақал, Қаракесек, Кете, Төртқара, Шөмекей, Шекті рулары жатады. Байұлы он екі атадан: Адай, Алтын-Жаппас (Алтын, Жаппас), Алаш, Байбақты, Беріш, Есентемір, Тана, Қызылқұрт, Шеркеш, Ысық, Таз, Масқар руларынан құралады. Жетіруға: Табын, Тама, Кердері, Жағалбайлы, Керейіт, Тілеу, Рамадан рулары кіреді.

Шежіре бойынша Жанарыстың екі әйелі болыпты. Бірақ екі әйелі де көпке дейін бала көтермей, Жанарыс өмірінде перзентсіз өтемін бе деп уайым жеп жүргенде, бір күні үйіне ел аралап жүрген алты қожа келіп қонады:

“Ой, Құдай-ай!

Берді ғой бала беретұғын,

Әулилер келді ғой.

Сыйынбасам маған серт,

Қолдамасаң саған серт.

Сарт болсаң садағам кет”, -

деп Жанарыс алтауына алты қой сойыпты. Бұған қатты риза болған қожалар аттанар алдында үй иесі мен оның әйелдерін шақырып алып, баталарын беріп, Жаратқаннан осындай ақ ниетті адал жандарға перзент беруін тілейді. Содан соң қожалардың тілегі қабыл болып, Жанарыстың әйелдері жыл артынан жыл өткеріп барып, арыстай алты ұлды өмірге әкеледі. Қу мазардай құлази бастаған құтқаналары сәбиге толып, базарға айналғанына қуанған ата-ана сәби балаларына баяғы қожалардың құрметіне орай Қарақожа, Аққожа, Ақтамбердіқожа, Дарақожа, Есімқұлқожа (кейбір шежіреде Смағұлқожа), Қасымқожа деген есімдер береді. Бұлардың алғашқы төртеуі бәйбішеден, кейінгі екеуі тоқалдан туған еді. Соған орай олардың алғашқыларын бәйбіше балалары, кейінгі екеуін тоқал балалары деп атаған көрінеді.

Мәшһүр Жүсіп өз шежіресінде Қарақожадан Арғынды, Аққожадан Найманды, Ақтамбердіқожадан Қыпшақты, Дарақожадан Қоңыратты, Есімқұлқожадан Керейді, Қасымқожадан Уақты таратады.

Енді бір нұсқаларда (мысалы, Ақселеу Тарақтының шежіресінде) күллі Орта жүз бір Қарақожадан таралады. Ол бойынша Қарақожа (Қарашор батыр деп те айтады) үш әйел алған адам дейді. Бірінші әйелінен Нұржан, Тарақты (Ақтамберді) есімді бір ұл, бір қыз туады. Екінші әйелінен Арғын, Найман, Қыпшақ, Қоңырат туса керек. Үшінші әйелінен Керей, Уақ туыпты.

Халқымыздың біртума перзенті, Алаш партиясының көсемі Әлихан Бөкейхановтың басшылығымен жазылған шежіреде Орта жүздің Ақжол атасынан Қарақожа мен Аққожа туады. Қарақожадан - Арғын, Қыпшақ, Уақ, Керей, ал Аққожадан - Найман мен Қоңырат ұрпақтары тарайды.

Ал тарих деректері бұл атаулардың ру-тайпа ретінде тым ертеден, тіпті кейбіреулердің біздің жыл санауымыздан да көп бұрын болғанын куәландырады. Мұның бәрі тындырымды сараланып, ғылыми негізделген, әр атауына нақты түсініктеме берілген шежірені жедел жасаудың қажеттігін көрсетеді. Онсыз жалпы көпшілікке жаңсақтық шылауынан ақиқатты ажырату қиын.

Орта жүзге жататын жаңағы алтаудың (Арғын, Қыпшақ, Қоңырат, Найман, Керей, Уақ) ішінде ғалымдар мәліметіне сүйенсек, иеленген жер көлемі жөнінен де, түтін санының көптігінен де кезінде Арғындар алда болғанға ұқсайды. Мұха-

меджан Тынышбайұлының есептеуі бойынша, 1917 жылдың қарсаңында 6 миллионға жуық қазақтың ең саны көп руы - Арғын болған (890 мың адам). Кейінгі деректерге қарағанда, Арғын тайпасы негізінен Ертістен Торғай даласына, Көкшетау жерінен Балқаш жағалауына дейінгі территорияны мекендейді.

Атақты Жанақ ақын (Орта жүздің Қаракесек ішіндегі Қамбар тегінен) бір өлеңінде:

“Арғынның бергі шеті Жетісуда,

Есіл, Нұра, ар жағы Еділ, Жайық”, -

деуінің қисыны осында.

Орта жүз халқы Арғынды аға деп ерекше құрметтеген. Арғын тайпасынан талай-талай батырлар, дуалысөз ақындар шыққан. Тіптен Арғынның өзі де ақын болған екен. Уақытының Жарқын биі Жанақтан (кейбір шежірелерде Көтеш ақыннан) әрі таңырқай, әрі сынайтын сыңаймен: “Ақындық ата-бабада бар ма, әлде нағашы тегінде бар ма еді?” - деп сұраса керек. Оған Жанақ ақын:

“Қазақта Арғын ата болған зерек,

Өзгеден ол кісінің жөні бөлек.

Арғынның түп атасы ақын Құтан,

Өлеңге бізден ұста болса керек”, -

деп жауап берген екен дейді.

Осындай сөздерден біздің Қотан деген бабаларымыз болғанын білеміз.

Әдебиетіміздің аты әйгілі, ірі тұлғасы Бұқар жырау айтыпты дейді деген бір сөз бар:

“Бәрімізді сұрасаң,

Қотанбайдың баласы,

Арғындардың сабасы.

Қарақожа бас болып,

Қабыл да болған дуасы”.

Шежіре дерегіне жүгінсек, Арғынның екі әйелі болыпты. Оның бәйбішесі Ергүл (Мәшһүр Жүсіп шежіресінде Аргүл бәйбіше) деген кісіден Қотан, Ботан деген екі ұл туған. Ботан қыршын жасында өліп қалып, нәсіл-тұқым қалмаған, Қотаннан Мейрам (Мейрамсопы) деген ұл және бір қыз туады. Ұлдан, яғни Мейрамнан: Қуандық, Сүйіндік, Бегендік, Шегендік, Қаракесек туады. Бұларды топтап “бәйбіше балалары”, немесе “бәйбіше Арғын” дейді.

Ал қыздан – Тарақты туады. Қыздан туғанның қиығы жоқ

деп оны Арғын өз бауырына салады. Қария сөздерде Тарақтының есейе келе, Арғынның “ноқта ағасы” атануының бір қисыны да осыдан. Ал бір аңызда балалар жиналып ойнағанда, Тарақты қосылмай, тасқа шығып кетеді деседі. Осыдан біреуге-біреу қосыла алмаса, “Тарақты болып тасқа шық” деген сөз қалыпты.

Арғынның тоқалы Момын деген кісіден Ақсопы, Қарасопы, Сарысопы, Тәнбісопы деген төрт ұл туады. Бұған ғалым М.С.Мұқанов бесінші бала етіп Темірсопы дегенді қосады. Осының Ақсопысынан - Қанжығалы, Тобықты; Қарасопысынан – Бәсентиін, Қарауыл; Сарысопысынан – Атығай (Шәкерім Атығайды Қарасопыдан туғызады); Тәнбісопысынан – Сарыжетім, Шақшақ тарайды. Бұларды топтап “жеті Момын”, кейде “тоқал балалары”, немесе “Тоқал Арғын” деп те атай береді.

Шежіре нұсқаларының біразына ортақ осы деректер, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің “Шежіресінде” ептеп өзгеріске ұшырайды. Оның айтуынша, Арғынның тоқалы Момыннан – Ақсопы, Қарасопы, Арықсопы, Нәдірсопы. Соңғы екеуінен ұрпақ қалмаған сыңайлы. Ал Тәнбісопы Арғынның қартайғанда алған тоқалы Айнагөзден туады.

Сондықтан біз деректерді салыстыру үстінде Арғын нәсілінен тараған тұқымдарды бөлуде қазақ шежіресінде Ергүл бәйбішеден өсіп-өнді делінетін “Бес Мейрамды” (Қуандық, Сүйіндік, Бегендік, Шегендік, Қаракесек) – “Үлкен Арғын”, Момын анадан өрбіген “Жеті Момынды” (Қанжығалы, Тобықты, Әйти, Бейімбет, Жанай (осы үшеуі Бәсентиінге жатады), Қарауыл, Атығай) – “Ортаншы Арғын”, Айнагөз анадан тараған Тәнбісопы ұрпақтары Шақшақ пен Сарыжетімді - “Кіші Арғын” (кейде “Тоқал Арғын” деп атайды) деп атаған нұсқаға тоқтағанды мақұл көреміз. Тарихи деректерге қарағанда, “Тоқал Арғындар” (“Кіші Арғындар”) 1726 жылы Сәмеке ханмен бірге Ресей шекарасына жақындап барып қоныстанған.

Мәшһүр Жүсіп Мейрамның (Мейрамсопының) әйелдері мен балалары жөнінен біраз мағлұмат береді. Оның айтуынша, Мейрамның қайын жұрты Кіші жүз Алшын екен. Қалыңдығының аты Нұрқия – Алшынның ішінде аты шыққан Досбай деген кісінің қызы көрінеді. Мейрам осы қалыңдығын алуға қыс ішінде барады. Сол жолы “бикешке шешесінің жоқтығын білдірмеймін” деп жеңгесі Қарқабат және

қызметшісі болып, бір жетім қыз қалыңдықпен бірге келеді. Кейін Мейрам Нұрқияның осы жеңгесін еліне қайтармай, оған өзі үйленеді. Сондай-ақ әлгі жетім қызды да тоқалдыққа алады. Сөйтіп, Мейрамсопының бейбішесі Нұрқиядан Қуандық, Сүйіндік, жеңгелей алған әйелі Қарқабаттан Бегендік, Шегендік, ал жетім қыздан Болатқожа (Қаракесек) туады.

“Сұрасаң арғы атамды ер Қотанды,
Сұлтанбек Әзіреттен ол бата алды.
Мейрамның бәйбішесі екі ұл тауып,
Қуандық, Сүйіндік деп сонда атанды”, -

деген бір сөз бар.

Қалкен Мекенбайұлы мен Базарбай Мұстафа жазған “Қызыр қолдаған Шой батыр” деген мақалада (“Орталық Қазақстан”, 2 шілде 1996 жыл) мынандай қызық деректер келтірілген: “Арғынның үлкен ұлы Мейрамның бәйбішесі Зәзиядан - Қуандық, Бегендік, Сүйіндік. Бірінші тоқалынан - Шұбыртпалы, кіші тоқалы Қарқабаттан - Қаракесек (Болатқожа) пен Қамбар туады. Зәзияны жеңгелері Нұрфия деп атап кеткен. Ол Алшын руының атақты байы Құлаштың қызы. Ал Қарқабат болса Зәзияны ұзатқанда еріп келген Алшынның белді бір биінің қызы екен. Сол кездегі біріне-бірі ұласқан дамылсыз да тоқтаусыз жаугершілікте еліне қайта алмай қалған Қарқабатты “өлсек бірге өлейік” деп Зәзия оны өз ұйғарымымен Мейрамға қосады. Сөйтіп, Мейрамсопының кенжесі Қаракесек атанып кеткен Болатқожа Қарқабаттан туған дейді”.

Қаракесек руының шығуы жайында өлеңмен жазылған шежіреде (Берік Рақымовтың “Шежіре жайында бірер сөз” деген мақаласында келтірілген) мынандай шумақтар бар:

“Мейрамның бес баласы бес арыс ел,
Орта жүз атам Арғын бір асқар бел.
Ұлы жүз, Кіші жүздің арасында,
Жайлаған Сарыарқаны шалқарлы көл.
Қуандық, Қаракесек жапсар ауыл,
Басынан бір туыпты болып бауыр.
Мейрамнан көп өскені осы екеуі,
Бұлардан шықты жайсаң талай тәуір”.

Мысалы, халқымыздың тарихында өзіндік елеулі орны бар, кешегі елді “ақтабан шұбырындыға” ұшыратқан жоңғар шапқыншылығы кезінде бірліктің үш тағанының бірі болған

Қаздауысты Қазыбек осы Қаракесек – Болатқожаның ұрпағы.

Қуандықтан алты бала туған: Есенқарт (Ағыс) , Аманқарт (Қалқаман), Темір (Берші), Өмір (Темеш), Алтай, Қарпық. Кейбір деректерге қарағанда Қуандықтың үшінші әйелінен Алтай, Қарпық екеуі жастау қалып, бәйбіше балаларының көз алартуымен бұл екеуі оңтүстіктен солтүстік шығысқа қарай Нұра, Есіл, Ертіс өзендерін жайлайтын Керей, Қанжығалы елдеріне барып, жалға жүріп малшы болған. Ер жеткен соң Алтай тауы, Алтай жері деп аталып кеткен дейді.

Қуандықтың балаларының ішінде атағы шыққан Алтай бабамыз. Осы деректі дәлелдейтін Төле бидің өзінің Тұрсынбай, Құттыбай дейтін батыр жігіттеріне қарап айтқан мынандай сөздері:

“Асыл болсаң Керей бол,
Үш қазаққа мерей бол.
Уақ болсаң Шоға бол,
Даулы істе жорға бол.
Арғын- Қыпшақ болсаң Алтай бол,
Найман-Қоңырат болсаң Матай бол.
Байұлы болсаң Адай бол,
Үйсін болсаң Ботпай бол,
Бұл атаулы болмасаң
Қалай болсаң солай бол”.

Алтайдың бай бәйбішесі Қанжығалы руынан шыққан Піспекбайдың қызы Байбике. Ол үш жыл отасқан соң өлген. Одан Алысай жалғыз туған. Жеңге алған бір әйелі болған. Одан Нұрбай батыр туған. Алтайдың ақ сауыты осы Нұрбайда қалған. Қалмаққа олжаға түсіп кеткен жерінен Нұрбай өзі барып алып келген, сауыттың аты шежекөз. Сондықтан Нұрбай ұраны шежекөз болған.

Байбике өлген соң Піспекбай Алтайға Аққоян деген қызын береді. Одан үш ұл туады: Әліке, Байдалы, Сайдалы. Әліке мен Байдалы төменгі Алтай деп атанады. Ал Сайдалы Ақтау, Ортау жақта өр Алтай атанып кеткен.

Аққоян өлген соң, Піспекбай Алтайға тағы бір қызын (Тоққоянды) берген. Мұнан туған Мойын мен Кенжеқара. Мәшһүр Жүсіптің “Шежіресінде” Тоққоян Мойынды тапқан соң қалмаққа олжа болып, жау қолына түсіп кеткен. Әрине, Нұрбайдан басқасы қалмаққа барады дейсің бе? Нұрбай барып Тоққоянды алып келген. Тоқал қалмақтан екіқабат келіп, ер ұл тапқан. Сонда Алтай бабамыз “Кенжеқарам” деп айтқандық-

тан, Кенжеқара аталып кеткен дейді.

Алтайдың балаларының ішінде өскен-өнгені, толығы Мойын болса керек. Осыған орай "Мойын болмай ойын болмас" деп атанған. Мойыннан бесеу – Рақбанқұл, Аманқұл, Сарша, Санай (кейбір шежірелерде Саңғай немесе Шаңкей дейді), Мұрат.

Рақбанқұлдан - Әлібек пен Қалыбек, Аманқұлдан - Әжім мен Мәжін. Аманқұл өспеген ру, 19 ғасырдың аяғында бірақ ауыл болып отырған. Бізге белгілісі – Мәжіннен тарайтын Өмірбек атасы.

Әлібектен – Аралбай, Сармантай, Бекше, Ботақан, Барак, ал Қалыбектен – Атан, Алтыбай, Талас, Қараша деген балалар туған.

Аралбай Қалмақпен соғысқан батыр болыпты. Ол кісінің бірінші әйелі Айсадан үш ұл туған: Жоламан, Құттыбай, Тоты. Ортаншы әйелі Кежек - Қалмақтан қолға түскен 20 қызбен бірге келген. Бұл әйелінен туған Өмір деген баланы алты жасында Сайдалы Нияз батыр Қалмақтың тұтқынынан босатып алып келген деген аңыз бар. Үшінші әйелі Таңсұлудан бесеу – Байтоқа, Байтелі, Жабағы, Сәңкібай, Жабық.

Әлібектің үшінші баласы Бекшеден төрт ұл – Байсары, Бексейіт, Байдалы, Кенжәлі. Бұлардың ішінен Бекше Байдалы би – Орта жүзге ықпалын жүргізген атақты би болған. Абылай ханның кеңесшісі болып, қазақ еліне билік айтқан адам.

Әлібектің бес баласының ішінде Сармантай ең бір өсіп-өнген ата болған. Сармантай би екі әйел алыпты. Мәулім бәйбішеден - Өмірзақ, Ерназар, Бекназар, Құлназар; Тотия тоқалдан – Алда, Жұман, Өтеміс, Қаражігіт тарайды. Тереңнен толғайтын байыпты саясаткер Жұман 1820 жылдардың басында-ақ Алтай еліндегі беделді биге айналады. Ол қаракесектермен жер дауы жайлы және алтайлықтардың олар барымталап кеткен малын қайтару жөнінде келіссөздер жүргізеді. 1833 жылы старшина Жұман Сармантаев капитан дәрежесіне көтеріледі. Бірақ бұл шенді алуға үлгермей, 1834 жылдың басында қайтыс болады.

Жұманның барлық ұлдары би болыпты. Оның бәйбішесінен Қорам жалғыз, ал Мапа деген Бәсентиін қызы тоқалынан Сәттібай, Сәті, Қошқарбай, Тәти туған. Мәшһүр Жүсіптің айтуынша, Қуандық, Сүйіндікте жалғыз қара болған, өз тұсында алдына жан түсірмеген Тәти би болыпты. Ол

әкесі Жұман қайтыс болған соң, 1834 жылдың басында Мойын-Алтай болысының басқарушысы (управителі) болып сайланады. 1835 жылы Тәти Жұманұлына поручик шені берілді. 1838 жылы Тәти Кенесары Қасымханұлының Ақмолаға жасаған шабуылы сәтсіздікке ұшырағаннан кейін оның соңын ала Шу өзеніне қарай көшеді де көп ұзамай, сол жерде қайтыс болады.

Ал Қуандықтың бір бұтағы, осы Сармантайдан өрбіген белгілі Дайрабай күйші туралы бірер сөз айтқан жөн. Ел ішінде көнекөз қарттар күні бүгінге дейін Дайрабайды “Сармантайдың күйшісі” деп отырады.

Дайрабайдың әкесі Ерназар Рақбанқұлұлы саятшы, атбегі, қыран құс пен жүйрік атқа құмар, сері көңіл жан болыпты. Ал шешесі Түйме деген кісі Арқаға аты әйгілі Тарақты Тұяқ шешеннің қызы екен. Ол кісі сөз қадірін білетін, ойын-тойда келістіріп ән салатын адам болса керек. Сондықтан Дайрабайдың бойындағы сал-серіге тән мінез-қылықтар, әншілік, күйшілік қасиеттер ата-анасынан да дариды деуге негіз бар.

Кезінде Дайрабай күйші Жарылғапберді, Ғазиз, Иманжүсіп, Үкілі Ыбырай, Төлеубай сал сияқты әйгілі өнерпаздармен дәмдес, қадірлес, досжар болған. Олардың қанатты өнерінен тағылым ала жүріп, өз жанынан “Шұбартау”, “Қараторғай”, “Келіншек” деген әндер шығарған.

Белгілі жазушы Ақселеу Сәйдімбектің деректеріне сүйенсек, Дайрабай бір шабытқа тұғыр болған бас қосуда өзінің арттағы өмірін есіне алып, іштей шамырқана толғанып күй тартқан екен. Бұрын естімеген, әсем сазды тың сарынға елең еткен тыңдаушы жұрт, “Бұл не күй?” дегенде, күйші: “Бұл менің басымдағы гәп қой, күйдің атын “Дайрабай” десе де болар” депті. Осы әсем күйді ең алғаш республика жұртшылығына таныстырған адам қарағандылық Ыбырай Байсейітов. Бұл кісінің тартуында Қарағанды облыстық радиосы жазып алған “Дайрабай” күйі республикалық радиодан сонау отызыншы жылдары берілді. Кейін бұл күйдің әсем нұсқалары Ә.Хасенов, М.Хамзин, М.Тілеуханов сияқты белгілі домбырашылардың тартуында хатқа түсті. Ал 1951 жылы композитор Еркеғали Рахмадиев осы күйдің негізінде “Дайрабай” атты симфониялық күй жазды.

Мойыннан тараған бес атадан ең өсіп-өнгені Мұрат пен Қареке.

Баттал Хасенұлы “Қазақ қайдан шыққан” мақаласында:

“Мұраттан Әлмәмбет, Мырзамбет, тоқалынан Үкібас, Мәмбет, Үмбет. Тоқалдан туған үш атаны ел іші Қарамұрат атап кетсе керек” деген деректер берілті.

Менің қолымдағы шежіреде (соғыс ардагері Көмаш Бегімовтан жазып алынған) Мұраттың бәйбішесінен - Әлмәмбет, Мырзамбет, Үмбет, тоқалынан - Үкібас, Мәмбет. “Қарамұрат” деп Үкібастан тараған ұрпақты атаған.

Әлмәмбеттен - Бегайдар, Жылқыайдар, Қожақұл, Қалқаман. Әлмәмбеттің інісі Мырзамбет 42 жасында қайтыс болған соң, әйелі Түмен 39 жасында әмеңгерлікпен Әлмәмбеттің 11 жасар баласы Бегайдарға қосылған. Бегайдардан көп ұрпақ өрбіген. Түмен бәйбішеден Жайықбай, Елібай, Теңізбай.

Жайықбайдан - Тіни, Шымыр, Болат, Жаныс. Тіниден - Арық, Ботбай. Шымырдан - Бармақ, Әлімбай, Құлқыш. Болаттан - Итберген. Жаныстан - Сиқымбай, одан Орынбай, Ақпан, Нарынбай, Наурыз. Ел іші бұл аталарды біріктіріп “Төртсары” деп атаған екен.

Бегайдардың Елібай ұлынан - Төбет (Нұрсейіт), Бексейіт, Токсейіт, Ортабан. Атақты жазушымыз Ғабиден Мұстафин осы Елібайдың ұрпағы. Шағын дәулетті шаруа отбасында дүниеге келіп, дін сабағында ептеп сауат ашып, 14 жасында Спасск зауытында жұмысқа тұрған Ғабаң Құдай берген таланти мен еңбекшілдігінің арқасында Қазақстан Жазушылар одағын басқару, республика Ғылым Академиясының корреспондент мүшесі дәрежесіне дейін өсті.

Жасы ұлғайған кезде Түмен бәйбіше Бегайдарға Салия деген тоқал әперген. Салиядан - Төлеубай, Дербісал (Дербіш), Қожамсейіт. Дербісалдан - Мәлік, ал Қожамсейіттен - Тілеп, Құлболды, Ордабай, Жаманкөт. Құлболдыдан - Қырбас, одан Дос, Нұртаза, Түкібас, Үкібек. Ордабайдан - Байсалбай, Тоқабай, Мүсәпір. Байсалбайдан - Ахметбек туған.

Кісілікті, білімді, әрі ерен ақын Ахметбек Байсалбайұлын Арқа елі жақсы біледі. 1932 жылы ақын ашаршылықты, басыздықты ыза-ашумен өлтіре сынаған. Сол үшін жан азабын шегіп, көпке дейін ар азабынан арыла алмаған өлеңі жұртшылыққа белгілі. Өлеңінің бір шумағы мынандай:

“Пай, пай, пай кемпір-шалды неғылайын,

Жазығы жоқ көкөрім жастар өлді.

Үкімет ал деп еді байдың малын,

Кедейдің ал деп пе еді жалғыз тайын.
Белсенділер перегибті қолдан жасап,
Халықтың осыменен тапты жайын.
Жолдың бойын қан қылған жазалы кім?
Кім болды қазалыға жазалы кім?
Табаны қап-қара боп қаңғып жүрген,
Қазақтың баласына азалы кім?“

Кезінде беделді болған, аузына кісі қараған, тілі өткір Ахметбекті шала белсенділердің халыққа қиянатын қатты сөгіп, сынағаны үшін 1937 жылы “халық жауы” деген жаламен ұстап, құртып жіберді. Ақынның үйі де кітаптары да, жазған өлеңдері мен жинаған өнегелі сөздері де құрып кетті. Белгілі жазушы Жайық Бектұров айтқандай, “өткен ғасырдың осы бір кезеңінде табиғат жомарт болғандай. Мәшһүр Жүсіп, Шәкерім, Үкілі Ыбырай, Сәкеннің әкесі Сейфолла, Жанайдардың әкесі Садуақас, Абдолланың әкесі Мүсәпір (Әбдірахман) бәрі бір жаста екен (Ахметбек Байсалбаев 1878 жылы туған). Мәшекеңнен басқаларының бәрі де, Ахметбек ақын өзі айтқандай, отызыншы жылдардағы “перегиб – асыра сілтеудің” құрбаны болып кеткен жандар”.

Көнекөз қариялардың айтуына қарағанда, Салия шөлкес мінезді, адуын адам болған көрінеді. Түменнің қартайғанын пайдаланып, күтпей, күн көрсетпеген. Бегайдардың әрі шешемдей, әрі жеңгемдей болған адамды енеңдей күт, ол саған күндес емес дегеніне қоймаған соң, ашуланған Бегайдар би нағыз күндесің болсын деп Салияның сиңілісі Баяуды тоқалдыққа алған. Содан бүгінгі күнге дейін мен Мұратпын дегендерге: “Мұраттың Салиясысың ба, әлде Баяуысың ба?” – деп сұрайды.

Сол Баяудан Избасар, Баба, Кенжәлі деген үш ұл туған. Избасардан – Айтбай, Шілікбай, Бабадан – Тайқара, Кигізбай, Құрақбай.

Ібрахым (Жақан) Ісләмұлы “Алтай шежіресі” (Қарағанды: “Арқо” ЖШС, 1997) деген кітабында Мұраттың екінші баласы Мырзамбеттен - Қошқар, Аққозы, Атаққозы, Нарқозы деген аталарды таратады. Қошқардан - Өтеген, Өтеп, Амантай, Меңдібай.

Ал Баттал Хасенұлы өз шежіресінде мынандай деректер береді: “Қошқардан Жанай, одан Қият, одан Өтеп, Өтептен Игілік ата. Игіліктен Ордабай, Қоғабай, ал тоқалдан Қопабай, Айтқожа, Тәти аталары өсіп-өнген. Тәтиден Мұстафа,

одан Мұхтар (болыс болған), тағы да басқа ұрпақтары бар”.

Мендегі шежіреде Қошқардан - Қазанқап, Сазан, Қарақай. Қазанқаптан - Өтеген, Өтеп, Меңдібай, Амантай, Аманжол. Өтегеннен - Ерназар, Нәуеш, Сейне, Жылтыр. Өтептен - Игілік, Жанай, Өжет. Арқада аты шыққан Игілік байдан - Сырдабай, Қоғабай, Қопабай, Қошым, Тәти.

Сазаннан - Есенкелді, Мәтай, Қадыр. Қарақайдан - Кешубай, Қондыбай, Болтай, Қонысбай, Молдабай.

Енді Мұраттың үшінші баласы Үмбеттен өрбіген ұрпақтарды таратайық. Бұл ата бірде-бір шежіреде осы күнге дейін толық жіктелмеген. Содықтан қолдағы бар шежіреге сүйене отырып, Мұраттың Үмбет ұлынан өрбіген ұрпақтарды толығырақ таратқанды жөн көрдік.

Үмбеттен - Алласүгір, Байсүгір, Тәңірсүгір; Алласүгірден - Елқонды, Сарбас.

Елқондыдан - Сүйменбай, Найманбай, Олжабай, Шилән. Сүйменбайдан - Иіпберген, Аяпберген. Иіпбергеннен - Орынбек, Түсіпбек. Аяпбергеннен - Ахмедия, Мұхамедия. Найманбайдан - Шәйберген, Алшынбай, Асылбай, Дәкібай. Шәйбергеннен - Тәуірбек. Алшынбайдан - Тезекбай, Бөлекбай. Тезекбайдан - Молдан, Үсенбай, Қамысбай. Асылбайдан - Жақай, Бегес, Нұрмұқан, Нүркен, Ермақан. Бегестен - Сұлтан, Қойшыбай. Нүркеннен - Жүкен. Дәкібайдан - Оңалбай. Оңалбайдан - Әбілдә, Ақжүніс, Шәйділдә. Олжабайдан - Дүйсенбай, Жетімек, Игенбай. Дүйсенбайдан - Айтбай, Орақ. Игенбайдан - Досан. Досаннан - Сағындық, Құлұқан, Әлмұқан, Әбдірашит, Жәудет. Шиләннен - Бектұрсын, Ақтұрсын. Бектұрсыннан - Алпысбай, Жетпісбай. Жетпісбайдан - Қабылкәрім. Ақтұрсыннан - Мүсірәуіп, Мүсірәуіптен - Айтжан.

Үмбеттің екінші баласы Байсүгірден (кейде Құдайсүгір деп те атайды) екеу - Есберлі, Досберлі; Есберліден - Сары, Байсал.

Сарыдан - Тау, Тыныш, Тәттібай, Сасықбай. Таудан - Шынтемір, Шығанбай. Шынтемірден - Ақсақал, Туғанбек, Орынбек, Рақым. Шығанбайдан - Төлепбек, Мұсабек. Тыныштан - Қарақосаяқ, одан Есімбек, Армия. Есімбектен - Еркебай, Тынышбек. Армиядан - Серік, Серікбай, Жәлел. Тәттібайдан - Тұрсанбек, Қыдырбай, Көлбай, Шатырбай. Көлбайдан - Әлкей, Қалы. Шатырбайдан - Әбеу. Сасықбайдан - Нәсербек, Нәсербектен - Бегім, Қали. Бегімнен - Тегін,

Әбдіқалық. Тегіннен – Кәмеш, Шайхиддин. Әбдіқалықтан – Шайхыслан, Баянды, Ақпан, Байжан.

Есберлі Байсалдан – Орақ. Орақтан – Адам, Әбілғазы, Түсіп, Мақай, Жүніс, Ахмет. Адамнан – Шәкен, Майда, Әрін. Түсіптен – Мұсағұл, Қами, Спатай, Смағұл, Қали. Жүністен – Әбіш, Сыздық.

Байсүгір Досберліден – Тілеген, Түкей. Тілегеннен – Байбосын, Беке, Байбала, Асыл. Байбосыннан – Нұрмағанбет. Нұрмағанбеттен – Лән, Сағит, Хамит, Қабиден. Бекеден – Хазнағәплан, Ахмет, Ахметжан, Бекмырза. Ахметтен – Шәбден, Шәмшиден, Қабай. Асылдан – Оспан. Оспаннан – Ғазиз.

Түкейден – Тәсіл. Тәсілден – Сәрсекей, Мұқамедия, Омар, Қаппар, Мақан. Сәрсекейден – Шора, Ғұбайдолла, Бауыржан. Қаппардан – Қабылмажит, Ынтық, Хамит.

Мұраттың төртінші баласы Үкібастан (Қарамұраттан) Құрмантай туған. Құрмантайдан – Айтуған, Байкөншек, Тәнатбай, Байсақ.

Байкөншектен – Қуандық, Сүйіндік, Өтебай, Сырғабай. Көкен, Төлкей. Сүйіндіктен – Естібай, Бестібай, Қанықұл, Сабыр, Жанықұл, Батыр, Қаратай.

Көкеннен – Әндібай, Марқабай. Әндібайдан – Мақай. Марқабайдан – Айылбек, Жақсыбек, Кенжебек, Асылбек. Дайырбек. Жақсыбектен – Мұқамедия. Кенжебектен – Кәмәли. Асылбектен – Әли, Қали, Қаһарман. Дайырбектен – Құтжан, Жәкіш.

Төлкейден – Салтыбай, Балтабай. Балтабайдан – Ыбырай Иماش. Имаштан – Құдайберген.

Үкібас Байсақтан – Баян, Молдан, Жаманқара, Сағыр Молданнан – Орынбай, одан – Өмірбек, Ерубай, Бұйрабек Бердібек. Өмірбектен – Дүйсенбай, Сәрсенбай, Ырысбай Дүйсенбайдан – Әбдікей, Әбілқадыр, Зәкен. Ырысбайдан – Ахмет, Құлтай, Тәліп, Әнуарбек.

Ерубайдан – Бөкіш, одан – Шайда, Шәріп, Зікірия.

Бұйрабектің бәйбішесінен – Қасен, Құсайын, Төлелбек тоқалынан – Ысқақбай, Ысқақ, Әбүбәкір, Түсіп (Сарбас).

Бердібектен – Алтынбек, Ырымбек. Алтынбектен – Ахметжан, Сәрдар, Сағи.

Байсақ Баяннан – Пұшықай, Тақай, Тінәлі. Пұшықайдан – Момақан, Томақай.

Мұраттың кенжесі Мәмбеттен – Қосқұлақ, Сыбанбай Байжігіт.

Қосқұлақтан – Тілеулі, Құттықожа. Тілеуліден – Отарбай, Аулабай, Самбай, Сайжан, Тоқтарбай, Елубай.

Құттықожадан – Жолан, Сарт, Шапат, Күзен, Көтен. Жоланнан – Ерубай, одан Мұқыш, Кеңсебай, Омар. Шапаттан – Әубай, одан – Бозым. Бозымнан – Мұхтар, Әбен, Нәби, Қоми. Мұхтардан – Қабден. Әбеннен – Қайыржан, Хайролла.

Күзеннен – Есілбай, Оразбай, Оспан, Омар. Есілбайдан – Сыздық. Сыздықтан – Рахмет, Мансұр, Зыядын. Оразбайдан – Кенжетай. Кенжетайдан – Ахат, Әкентай. Ахаттан – Боран, Әкентайдан – Қайраш. Оспаннан – Рыспек. Омардан – Рәшат.

Көтеннен – Ботабай, Өтеуіл, Бекбау. Өтеуілден – Түсіп. Түсіптен – Әбдіқалық.

Мәмбет Сыбанбайдан – Қожаберген, Үйсінбай, Байжан.

Қожабергеннің бәйбішесінен – Онай, Қарақұл, тоқалынан – Шегір, Қаратай. Онайдан – Бегалы, Бегалыдан – Тілеуберлі, Тілеуберліден – Сәмет, Майшабақ. Қарақұлдан – Байбақты, Өтеген.

Үйсінбайдан – Қонақ, Жаншуақ, Майлан, Байшуақ, Сарықұл. Қонақтан – Жаубас, Шаншарбай. Жаубастан – Қадыр. Шаншарбайдан – Нұрлан. Майланнан – Мырзабек, Қуанышбек. Мырзабектен – Ахмет, Әбілдә, Ахмедия. Қуанышбектен – Байділдә, Сәйділді. Байшуақтан – Шәймолда. Сарықұлдан – Сатыбалды, Тотан. Тотаннан – Әлікен, Омар.

Байжаннан – Күзенбай, Егінбай. Күзенбайдан – Сембек. Сембектен – Қадір.

Мәмбет Байжігіттен – Оразкелді, Оразбай, Танақай, Қаңтарбай. Оразкелдіден – Амантық батыр. Қаңтарбайдан – Иманбай, Сәрсембай.

Мойын бабамыздан жоғарыда айтып кеткен үш аталарымыздан (Рақбанқұл, Аманқұл, Мұрат) басқа Сарша мен Санай туады.

Т. Қиқымов “Ата тегіміздің айнасы” деген шежіресінде Санайдан Қареке мен Олжакелді руларын өрбітеді. Осы шежіреде Қарекеден – Ақбура, Тоқбура, Байбура, ал Олжакелдіден – Жантай, Байтоқа, Досқана деген аталарымызды таратады.

Солдатхан Орайханұлы “Шерубай – ердің заты, жердің де аты” деген мақаласында мынандай деректер келтірген: “Арғы атамыз Қареке мен Биболды Саршадан туады. Биболдының әйелі Орақ батырдың туысы екен. Айша деген

анамыз жалғыз ұлы Шерубайды дүниеге әкеліпті де, баладан қайтыс болыпты. Шерубайды қайнағасы Қареке бауырына салып өсірген. Ал Қарекенің өз кіндігінен Ақбура, Тоқбура, Байбура деген үш ұлы болыпты“.

Мәшһүр Жүсіп мынандай деректер береді: “Қарекеде – Ақбура, Тоқбура дегендер болған. Тоқбурадан тоғыз, Ақбурадан алтау. Ақбура балалары – Арзықұл, Құдайқұл, Меңдіқұл, Жанықұл. Жанықұлдан – Аманбай, Аманжол. Аманжолдан – Мәмбет, Үрпек, Көшекбай. Мәмбеттің бәйбішесінен – Саңырақ, бір қатынынан Мұңайтпас, Қашаған, бір қатынынан Тоғалақ, Сәтбай, Сәтек. Аманжолдың қара шаңырағы осы Сәтекте қалған.“

Ал шежіренің айтуы бойынша Қареке Саршадан тарайды. Қарекеден үшеу емес, алтау тарайды. Қарекенің бір әйелінен Нәуірзек (кейбір шежірелерде Науырызбек немесе Наурызақ деп атайды), Жарасбек, Жанбазар, екінші әйелінен Ақбура, Тоқбура, Байбура туады. Нәуірзектен - Қажылұқпан, Қамысбай.

Сатыбалды Ержановтың “Мендегі шежіре не дейді?” деген мақаласында мынандай пікір айтылады: “Біздің ағамыз Мінәж Жармұхамбетов шежіреші адам еді. Мендегі сол кісіден жазып алған шежіреде Қарекеден бесеу туады. Ең үлкені Науырызбек, одан тұқым көп. Ақмола жақта тұрады. Мен кездестірдім. Одан кейінгі атамыз Жарасбек, ол кісіден тұқым жоқ.“

Ақбурадан – Жанықұл, Меңдіқұл, Арзықұл, Құдайқұл, Бабас туған. Кейбір шежіре үлгілерінде Ақбурадан – Меңдіқұл, Бердіқұл, Бабас, Жанықұл, Әлікұл, Тәңірқұлды таратады.

Қарекенің балаларының ішінде Тоқбура батыр болыпты. Қалмақтың қазақтарға шабуыл жасаған кезінде (1721-1730 жылдар) Тоқбура жасы алпысқа келіп қалса да, ел жиып, жауға қарсы ту көтерген. Соның қолбасшы батыры Шерубай болған. Олар қалмақтарды сонау Шу өзеніне қарай ығыстырған делінеді.

Тоқбурадан тоғыз ұрпақ тараған - Әлгөшек, Сейіт, Ботығай, Сәкі, Есен, Қазы, Құлан, Тілеке, Өтен. Ел аузындағы әңгімеде Әлгөшек батыр болған, екі әйел алған кісі. Бәйбішеден – Көшібай мен Кетік, тоқалдан – Бектас, Шылықбай, Меңдібай, Қошан, Баймырза туады. Бектастан – Матақбай, Мыржықбай, Сембай, Таймас. Ілияс

Есенберлиннің “Қаһар” романында Бектастың Таймасы Кенесарының оң жағында отыратын ақылшысы.

Ібрахым Ісләмұлының “Алтай шежіресі” деген кітабында Ақбура мен Тоқбура аталары толық жіктелген.

Шежіреге жүгінсек, Байбурадан жалғыз Есенаман бай туған. Ол кісіден Қабанбай, Мәнсұр, Көлбай, Зерендік, Шотан, Таусоғар тараған. Байбура Таусоғардың батырлықпен аты шыққан.

Мәнсұрдан – Бұйра, Сәти, Құрымбай, Жұрымбай. Бұйрадан – Бабыр, Рысбай, Шөкібас, Мұңайтбас, Бабатай. Бабырдан – Базарбай, одан Құсайын, Ермек. Құсайыннан – Тоққоян, Шәкен, Мәкен, Жаманкөз, Сауғабай, Сәлім. Шәкеннен – Жақсылық, Жақсыбек.

Зерендіктен – Асан, Тасболат, Кенжебай. Асаннан – Алшағыр, Шағырай, Күржікей. Алшағырдан – Піштай, одан Әбілда. Әбілдадан – Әбдірайым, Қоңырбай. Әбдірайымнан – Жаңбырбай. Шағырайдан – Тілеген. Тілегеннен – Дайрабек, Дайрабектен – Біржапырақ, одан Кәмәли.

Күржікейден – Мәнжі батыр. Мәнжіден – Жәментік, Шәуе, Қара (Оразбек), Ырысбек. Жәментіктің бәйбішесінен – Айтжан, Баптай, Төкіш, тоқалынан – Қалима, Шахан, Ақбілек. Айтжаннан – Кәріппек. Кәріппектен – Біргебай, Қасым. Баптайдан – Тоққоян, Қоңқабай. Төкіштен – Рақым. Рақымнан – Сағындық, Жаңбырбай, Жағыпар. Шәуеден – Қасен, Құсайын, Шоңқабай. Қарадан – Әмре, Асқар, Саттар. Әмреден – Ахметсардар, одан Серғазы, Сейітқазы. Саттардан – Амангелді, Рәшит, Қабдырәшит, Мәжікен, Хамит, Қанат. Ырысбектен – Қоңқак.

Кенжебайдан – Мыңбай, Топыш, Ырысбай. Мыңбайдан – Тоқтұрсын, Жекей. Тоқтұрсыннан – Ыбырай, Смайыл. Жекейден – Шібікен, Жүніс, Сағындық. Ырысбайдан – Шолак, одан Өтеубай, Өтеуіл. Өтеуілден – Елеукен, Алпанай. Топыштан – Әлдек, Байғабыл, Бекқожа. Әлдектен – Сәрсембай, Сары. Сарыдан – Жақып, одан Жомарт. Байғабылдан – Дәу, одан Төлеубай.

Қареке Байбурадан – атағы шыққан Мәнжі батыр. Ол жас шағынан ат құлағында ойнаған ержүрек болса керек. Ел шетіне жау тисе, қолына найзасын алып тойтарыс беруді өзінің міндеті санаған. Арада көп уақыт өтсе де оны халықтың ұмытпайтыны осыдан болса керек.

Мәнжі Күржікейұлы Кенесары ханның тұсында өмір сүрген.

Қарпық-Қаратоқа руынан шыққан Тиес батырмен дос болған. Екеуі Кенесарының қолында болып (Мәнжі батыр 22 жасында жүзбасы болған), ұлы жорықтарға қатысқан. Мәнжі мен Тиес қазақ жерін жат жұртқа бермеу үшін талай ерлік көрсеткен. Бүгінде тарихқа белгілі Наурызбай мен Ағыбай батырлардан кем болмаса керек.

Мәнжі тек батыр ғана емес, ойда жоқ жерден сөз де тауып айтатын өткір тілді шешен адам болыпты. “Баласы бардың...” деген суырыпсалма сөзінде Мәнжі батыр:

“Алты баласы бардың ауылына барма,
Бес баласы бардың бетіне келме,
Төрт баласы бардың төрде орны бар,
Үш баласы бардың алдында айдаған малы бар.
Екі баласы бардың өкпе, бауыр, жалы бар,
Жалғыз баласы бардың шығар-шықпас жаны бар”, -

депті.

Қариялардың айтуына қарағанда, Қарекелер қақ-соғы жоқ момын ел болыпты. Олар ешқайда қоныс аудармаған. Осы Сарыарқадағы Нұра бойындағы Сұлу Мәдине, Құмадыр, Жартастас аумағында өсіп-өніп, өмір сүрген. Қарекеден шыққан Қамен және Таңшолақ (Тоқбура Қазыдан тарайды) деген кісілер өте әділ би болған көрінеді. Осы пікірді дәлелдейтін ел арасында:

“Қарашорда – Сеңкібай,
Әлтекеде – Жиенбай,
Сарымда – Шабатбай,
Тобықтыда – Құнанбай,
Қарекеде – Қамен би
Аруақтары қолдасын!
Әумин!” – деген бата сөз бар.

Сарша өліп, әмеңгерлікпен Санайға тиген әйелден Етболды /Итболды/, Байболды, Биболды туған.

Етболдының шын есімі Құрманкүл екен. Одан Келдәулет туған. Одан Өтенбай, Мырзакелді, Мырзағұл.

Биболдыдан Таңатбай, Шерубай, Манақ, Жанақ туған. Таңатбайдан – Берлібай, одан Тайлақ, Деріпсал, Байке, Қойкелді, Шектібай.

Жоңғар шапқыншылығына қарсы күресте, данқты батыр бабаларымыздың ерлік істері сөз болғанда, алдымен аузымызға 1653 жылдан 1671 жылға дейін Қазақ Ордасына хан дәрежесінде билік жүргізген Қарасай баһадур, Қаракерей

Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шапырашты Наурызбай, Шақшақұлы Жәнібек, тағы басқа батырлар түседі. Орта жүз жерінде жоңғар қалмақтарына қарсы шыққан батырлардың бірі – Санай Биболды руынан шыққан Шерубай батыр.

Өмір азады, ажар тозады. Тозбайтын, ұмытылмайтын "хакімнің (данышпанның) хаты, жақсының аты". Шерубай батырдың есімі де ұрпақтан-ұрпаққа көшіп бүгінгі күнге жетіп отырғаны осы сөзімізге дәлел.

Шерубай батыр 119 жасқа келіп, дүние саларында Әлгөншектің баласы Бектасқа былай деген екен. "Әй, Бектас, мен сенің үлкен әкең Тоқбура, өз әкең Әлгөншекпен жолдас болдым. Сен мені мына таудың басына жерле, менің үстімнен жау аман өтпес және атымды кейінгі ұрпақ атап жүрер". Міне, ел аузында аңыз болып қалған осы жерді Шерубай тауы (Нұра өзенінің жағасында) деп атайды.

Иә, батыр да батыл, өжет те өр, қажырлы да қайратты бабаларымыз болмаса, қазіргі қазақ елі болмас еді. Сол бабаларымыздың атын ұмытпай, кейінгі ұрпаққа жеткізіп отыру енді біздің еншімізге тиген.

Енді қозғаған ой – пікірімді Құдайберді ұлы Шәкерім қажының сөзімен аяқтайын :

"Қалжың емес, қам үшін жаздым мұны,

Білсін деп кейінгілер түп атасын.

Атаны атағанмен білім артпас,

Сөйтсе де білген адам құры жатпас.

Қыбырлаған қиыннан шығар деген,

Қозғалмасаң қолыңнан кісі тартпас".

“Алып ел дүрліккенде көрінеді,
Данышпан жай тірлік күнде көрінеді”
(М.Қашқари)

ДӘУІР ДҮЛДІЛІ

Бір ұрпақтың ғұмырымен өлшер болсақ, 330 жыл - мейлінше көп уақыт. Ал, бұл әлемдік тарих ауқымында онша көп те емес. Бірақ Бұқар жырау сияқты ірі тұлға бірегей тумалар саф алтындай жарқырап, келер ұрпақпен бірге жасай береді.

Ол өз дәуірінің шындығын жан-жақты және терең көрсете алған үлкен дарын иесі, аса көрнекті ақын. Бірақ, жыраудың ақындық өнері қашан да жоғары бағаланып отырса да, оның өмірге көзқарасы, көксеген арманы, идеялық нысаны, осы уақытқа дейін сан түрлі тұжырымдар туғызып келді. Тағы бір еске алатын мәселе, Бұқардың жасаған ортасы, алған тәрбиесі, ақындық алғашқы жолы жөнінде мәліметтер жөнді сақталмаған. Басқаны айтпағанда, есімінің өзін біресе “Бұхар” (“Бес ғасыр жырлайды”), біресе “Бұқар” (“Қазақ совет энциклопедиясы”) деп екі түрлі ұғынуға болады?

Бұқардың қай жылы туғаны және қай жылы қайтыс болғаны жайында талас пікірлер әлі күнге шейін айтылып келеді. Ел аузындағы әңгімелерге қарағанда, ақын XVIII ғасырдың бас кезінің өзінде - ақ біраз жасқа келіп қалған, қазақ хандарының сарайында ықпалды би, батагөй ақсақалдардың бірі болғандығы аңғарылады. Туған және өлген жылдарын анықтауға себі тиер деректер жыраудың өз шығармаларынан ұшырасады.

Ақынның өз жасы жөніндегі тағы бір деректі Абылайға айтқан толғауларының бірінен аламыз:

“Тоқсан бес деген тор екен,
Дүйім жанның қоры екен,
Қарғиын десең екі жағы

ор екен...”

Бұқар Абылайдан (1711-1781) бұрын туып, соң өлген. Қолда бар бірден-бір нақты мәлімет - жырау ханнан көп үлкен. Халық жадында сақталып келе жатқан мәліметтерге қарағанда, ақын 1668 жылы туған. Ол бір ғасырдан астам жасап, әбден қартайып, 1781 жылы өлгендігі күмән туғызбайды. Жыраудың зираты Қарағанды облысы

Бұқаржырау ауданының аумағындағы Далба тауының маңында. Бұқардың әкесі Қалқаман Арғынның бір тармағына жататын Қаржас ішіндегі Алтын торыдан шыққан батыр деседі.

Ұлы бабамыздың асыл мұралары бізге оңайлықпен жеткен жоқ. Арада қиын-қыстау кезеңдер, алақұйын заманалар болды. Ақын қалтарыстары көп қатал кезеңде өмір сүрді. Бұл адамзат дүлділдерінің санасы өсуге, гуманистік мұраттар туындап, дамуға бет алған кез еді. Және бұл халыққа ойшылдардың, ақындар мен батырлардың шоқ жұлдыздарын берген дәуір еді. Бұқар жырау халықтар арасында қанды жорықтар мен қиян-кескі шайқастар болып жатқан, бір мемлекеттің басқа елдерді құлдыққа салу қатерін төндіріп тұрған кезде өмір сүрді.

XVIII ғасырда болған Жоңғар шапқыншылығы қазақ халқының мүлде жойылып кету қатерін төндірді. Өлке аямастан талқандалды. Қазақ жасақтарының табанды қарсылығы мен кейбір жеңістеріне қарамастан Жетісу өңірінің құнарлы жайылымдары жау қолында қалды, көшқоныс реті бұзылды. Сауда-саттық пен қол өнері құлдырап кетті. Мал басы азайды. Мыңдаған адам қырғынға ұшырады. Жан сауғалап, құлазыған даланы кезген адамдар қаталап, аштан өлді, жүруге жарамайтын қарттар мен сәби балалар далада қалды.

Әдетте тарихтың өзгерер сәті ірі дарын иелерін дүниеге келтіреді. Үш жүзге бөлініп, кең даланы кезіп, “көшерін жел, қонарын сай білген” дегендейін белгілі тұрағы жоқ киіз туырлықты елге, оның басын біріктіретін көсем, жалынды сөзбен жар шақырып үгіттейтін отты сөзді шешен өте қажет еді. Ақыры қасыретті XVIII ғасыр байтақ даланың аса көрнекті екі қайраткерін – хандар Әбілхайыр мен Абылайды алға шығарды. Бұлардың біріншісі ерікті түрде Ресейге қосылудың ынтагері болса, екіншісі өзінің жалынды өмірін Ресеймен де, Қытаймен де тату көрші қатынаста болатын қуатты да тәуелсіз мемлекет құру ісіне арнады. Профессорлар Э.Гримм, А.Клоссовский және Г.Хлопин “Орыс энциклопедиясының” бірінші томында (Петербург, 1911 жыл, 20-шы бет) былай деп жазды: “Ресейге де, Қытайға да бодан болудың өзгеше түрін шебер пайдаланған хан Абылай мұнда да өзін тәуелсіз ұстап, өз елінің батасын алды”. Ал халықтың көсем-батырлары Қабанбай, Бөгенбай, Олжабай, Наурызбай,

Жәнібек, Райымбек, Баян, Малайсары, Тілеуке және басқалары халқын қорғап, өмірлерін жауға қарсы күреске арнады.

Қысылтаяң заман асқан ерлермен бірге, Қалқаманұлы Бұқар жырау сынды терең ойшыл-ақындарды да туғызды. Туған халқының тарихына, көнген азабы мен ауыр халіне, арманы мен үмітіне көрегендікпен көз қадаған ол үлкен жүректі жырау болды. XVII-XVIII ғасырдағы заман оқиғалары ұлы ойшылдың жан дүниесіне шемен болып батты, жігерлі көрегендігі мен болжау кемелдігін лаулатты. Бұқар соғыстың халық басына төнген қасірет екенін жан-жүрегімен сезді. Оның ойынша басты міндет – Отанды жан аямай қорғау керек. Сондықтан ол:

“Желкілдеген ту келіп,
Жер қайысқан қол келіп,
Сонан сасып тұрмасқа” -

дейді.

Біз жырауды ғұлама, көреген қарт ретінде пір тұтамыз. Біріңмен-бірің жауласпа, татулық пен ынтымақта болыңдар дейді ол. Ақын қазақ руларының мал-жан үшін немесе қоныс, қыстау үшін бос қырқыспауын насихаттайды:

“Өлетұғын тай үшін,
Қалатұғын сай үшін,
Қылмаңдар жанжал –
ерегес”.

Қазақтардың бүгінгі ұрпағы ата-бабаларынан кең өлкені, өзендер мен көлдерді, пайдалы қазба байлықтарын ғана емес, сонымен бірге баға жеткісіз аса бай фольклорды – рухани мұраны алып отыр. Қазақ фольклорына тән нәрсе – жанрдың көптігі. Өлеңдер мен мақал-мәтелдерде, ертегілер мен эпостарда, ақындардың айтыстарында халық өмірі мен тұрмысы, еңбегі бейнеленген. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясында жыраулар ерекше маңызды роль атқарған. Жырау - жыр, өлең айту деген сөздерден шыққан. Жыраудың толғаулары афоризмдерге, кең мағыналы ұтқыр, нақыл сөздерге тұнып тұрады.

XVIII ғасырда өмір сүрген Ақтамберді жырау, Үмбетей жырау, Тәттіқара жырау және басқа ақындар мен шешендер өздерінің поэтикалық шығармаларымен қазақ әдебиетінен дара орын алады. Бұқардың шағармалары эпостан және дәуірдегі тұрмыс-салт поэзиясынан өзгеше болып келеді. Бұл

жыраулардың философиялық ой-толғауларында азаматтық әуендер айрықша көрініп тұрады. Халықтың тұрмыс-ахуалы кең сипатталады. Жазба поэзияға тән элементтер көріне бастады. Жыраулар қолданған көркемдік тәсілдер олардың поэзиялық шығармашылықтарының ішкі мазмұнына сай келіп отырды.

Бұл жыраулар поэзиясының нәрленіп, дамуына, сөз жоқ, Бұқар жыраудың шығармашылық қызметі аса зор ықпалын тигізді. Оның поэзиясы – біздің ұлттық игілігіміз. Жырау XVIII ғасырдағы қазақ әдебиетінің аса көрнекті өкілі, қазақ халқының тарихындағы ірі тұлғалардың бірі болды. Жырау-ақынның толғау-өлеңдері хандар, сұлтандар мен ірі феодалдар арасында ғана емес, бүкіл халық арасында кеңінен тарап бедел алды, қазақтардың қоғамдық санасына игілікті ықпал еткен қуатты күшке айналды.

Бұқар сөз өнерінің қиындығын да, құрметтілігін де толық білген жырау:

“Ел бастау қиын емес –
Қонатын жерден көл табылады.
Қол бастау қиын емес –
Шабатын жерден ел табылады,
Шаршы топта сөз бастаудан
Қиынды көргенім жоқ”, -

дейді ақын.

Бұқардың өлеңдері образға бай, ұлттық бояулары қанық, көркемдігі жоғары болып келеді. Дәстүрлі поэзияның барлық күрделі тәсілдерін жан-жақты меңгерген ақын өлеңдерінің өлшемдері өте күрделі. Оның өлеңдерінен жырау өзі көрген алмағайып заман келбеті бейнеленген тақырыптарды, кәрілік пен жастық шақ туралы өлеңдерді, тағдырға наразылығын, сатиралық шығармаларды көптеп кездестіруге болады. Ақын өмір құбылысы мен дүние заңдылығын, әлеуметтік жағдай мен адам тіршілігін өз толғауларына негізгі тақырып етіп, кең тыныста жырлай білді. Бұқар жырау шығармаларындағы арқау тақырыптардың бірі – Отанға деген сүйіспеншілік, патриотизм. Ол қазақ халқының жоңғар феодалдарына қарсы азаттық күресін жырлады, халықты бірлікке шақырды, осы күрестің ерлерін мадақтады:

“...Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгенбай,
Қаз дауысты Қазыбек,

Шақшақұлы Жәнібек,
Ормандай көп Орта жүз,
Содан шыққан төрт тірек
Тұғыр болған сол еді
Сіздей төре сұңқарға“.

Бұқар қазақ халқының басы бірігіп, іргелі ел болғанын, тыныш өмір сүріп, кемеліне келгенін аңсады. Үш жүз түгелдей Абылай туының астына жиналып, қазақ мемлекеті құдіретті күшке айналады деп ұқты.

Нағыз шешен жеңіл қалжыңға немесе шымшыма сөздерге үйір болмайды. Жыраулар өмір мен өлім жайындағы, тұрмыстың мәні мен мақсаты хақындағы мәңгілік сұрақтарға жауап іздеуге тиіс. Бұл мәселелерге терең бойлап, түсіну үшін Бұқар әуелі шығармашылық ізденістердің шытырман жолдарынан өтуге тиіс болды.

Ақынның дүние танымының негізіне – бұл дүниеден адамның алатын орнын философиялық ой елегінен өткізу арқылы оны асқақтату идеясы алынған. Бұқарды сарай ақыны немесе Абылай ханның уағызшысы деп тану мүлде дұрыс емес. Жырау “салтанатты сарайды” мекендеуші, немесе уақыттан, өмір күйбеңінен бөлек “сырттан таңырқаушы” болған емес. Ол адамзат еңбегін желпіне жырлады. Оның гуманистік идеялары халық өміріне – терең тамыр жайып, бұқараның көңіл-күйін білдіріп отырды.

Бұқар адамның рухани байлығын мейлінше жоғары бағалады. Адамның ақыл – ойына дүниедегі байлық та, билік те тең келе алмайды дейді жырау. Бұған оның:

“Өлмегенде не өлмейді?

Жақсының аты өлмейді,

Өлімнің хаты өлмейді”, -

деуі дәлел.

Ақын өзінің “Ай, Абылай”, “Тілек”, “Асқар таудың өлгені” және басқа өлеңдерінде адамзаттың имандылығы жөніндегі ойларын баяндайды. Адамның ұлылығы әлеуметтік жағдайынан емес, оның интеллектілігінен, құлықтылық сапасынан көрінетінін былай тұжырымдайды:

“Құрсағы құшақ байлардан

Дәулет таймас демеңіз,

Жарлыны жарлы демеңіз,

Жарлы байға теңеліп,

Жайлауға жарыса көшпес

демеңіз...

Қу таяқты кедейге

Дәулет бітпес демеңіз“.

Бұқар жырау шығармаларының стилі қарапайым, логикасы жатық, терең мағыналы болып келеді. Ақынның тілі таза, өрнекті, ұғымды, шын мәнінде халық лұғаты. Сондықтан жырау шығармаларына үш ғасырдан бері әрбір жаңа ұрпақ ерекше ынта қойып, жаңа қырынан танып келеді.

Басы ашық нәрсе сол, Бұқар жырау – шығармалары ғасырлар бойы маңызын төмендетпеген классик ақын. Қазақ классицизмі өрлеп тұрған дәуір еді бұл. Ресейде Державин, Ломоносов, Тредиаковский, Сумароков қандай орын алса, Бұқар жырау біздің ұлттық мәдениетімізден сондай орын алады. Классик-ақындардың айтар негізгі ойлары қоғамның мемлекеттік құрылысы, халық пен билік жүргізушілердің қарым-қатынасы, мораль мәселелері төңірегінде тоғысып жатады. Бұқар шығармашылығы көп ғасырлық тарихы бар поэзияның қорытынды туыны іспеттес екенін атап айтқан жөн. Бұқардан кейін қазақ поэзиясында ақындар басты рольге ие бола бастады.

Ел аузындағы әңгімелерге қарағанда, Тәуке ханның билік құрған кезінде-ақ (1680-1718 жылдар) Бұқар ордадағы белді би болғандығы, ел басқару ісіне белсене араласқаны аңғарылады. Ол туралы Үмбетей жырау былай дейді:

“Бұлбұл құстай сайрадың,

Тоты көрсең жайнадың,

Көріктей басқан күпілдеп,

Көмекейің бүлкілдеп,

Сөйлер сөзден таймадың.

Тәукенің болып жаршысы,

Халқыңның болып заршысы,

Белді бекем байладың“.

Қазақ арасындағы билер істің анық - қанығына жететін, әрі шешендік өнерді меңгерген адамдар еді. “Осындай құрметті атақ тек сот істері ғұрпындағы терең білімдарлығын шешендік өнермен ұштастырған қазақтарға берілген”, - деп жазды атақты ғалым Шоқан Уәлиханов.

Елді Тәуке басқарған кезде қазақ хандығының орталығы Түркістан болды. Бүкіл қазақ ұлыстары бір орталыққа – ханға бағынды. Бұл мемлекет бірлігін нығайта түсуге жәрдемдесті. Бүкіл түркі текті халықтар (қазақтар, өзбектер, қырғыздар,

қарақалпақтар) бірлесіп, жоңғар-ойрат басқыншыларына қарсы шықты.

Тәуке ханның тұсында Бұқар белді жырау және би ретінде өзінен жасы үлкен Қаз дауысты Қазыбек, Төле және Әйтеке билер сияқты саңлақтармен жолығысады. Олармен бірге қазақтың тұңғыш құқықтың мөлшерінің жиынтығы болып саналатын немесе орыс тарихында “Тәуке хан заңдары” (“Жеті жарғы”) деп аталатын еңбекті жасауға қатысады. Қожаберген жыраудың “Жеті жарғы” атты көлемді дастанында былай деген жолдар бар:

“Шығайдан соң орнына Тәуке қалды,
Кезінде Әз-Тәуке деп атақ алды.
Қазыбек, Төле, Әйтеке ақылшы боп,
Дейтұғын “ Жеті жарғы” заң шығарды”.

Бұл даланың философияға толы, еленіп-екшеленіп халықтың сүзгісінен өткен ереже-қағидалар, дәстүр-ғұрыптар жиынтығы осы заңның үзінділері Я. Гавердовскийдің, Р.Спасскийдің және А.Левшиннің жазбалары арқылы бізге жетті.

Бұқар жырау ерекше құрмет пен беделге Абылай хан билік құрып тұрған кезде ие болды. Абылай таққа отырған кезде, ол ел арасына атағы жайылған ақын, дуалы ауыз би, едәуір жасқа келіп қалған егде адам болды. Замандастарының айтуынша, Абылай қатаң мінезді, шапшаң, әрі аямай жаза кесетін адам болған. Ханның бас идеологы болған Бұқар үш жүзді басқару ісінде және түрлі дау-шарды шешу кезінде Абылайға елеулі ықпал жасап, көмек беріп отырды.

Абылайдың өмірі мен қызметі жөнінде жүргізілген зерттеу бұл тұлғаның көшпенділер қоғамының тарихында зор роль атқарғанын көрсетеді. Ол 1771 жылы Түркістанда “үш алашқа хан көтеріледі”. Өз мақсатын орындау жолында Абылай бірталай табысқа жетті. Ол Қазақ хандығының халықаралық беделін нығайтып, барлық көршілес жұрттармен және мемлекеттермен дипломатиялық, сауда қатынастарын қолдап отырды. Арғы тегінен көшпенді бола тұрса да ол озық желкіністерді жатырқамай, үйлер салады, егіншілікпен айналысады, ойрат және қытай тілдерін үйренеді. Абылай билік құрған жылдарда феодалдық алауыздық тыйылып, елдің экономикалық жағдайы оңала бастады. Қазақ халқының материалдық әл-ауқаты көтеріле түсті. Жоңғар басқыншылары біржола талқандалды. Орта Азия

хандықтарымен соғыстар сәтті аяқталды. Түркістан, Шымкент, Сайрам және тағы басқа қалалар қайтадан қазақтардың қолына өтті. Сондықтан, Бұқар жырау өзінің шығармаларында Абылайды жат елдіктерге қарсы күресте асқан ерлік көрсеткен батыр, халық игілігіне қамқоршы, кемеңгер көсем ретінде бейнелейді:

“Алтын тақтың үстінде
Үш жүздің басын құрадың,
Жетім менен жесірге
Ешбір жаман қылмадың,
Әділетпен жүрдіңіз,
Әдепті іске кірдіңіз”.

Алайда жырау ханды оңды-солды мадақтап, оған бас ие бермейді. Кеңесін тыңдамаса өткір тілмен шенеп, дегеніне көндіріп отырады. Халық мүддесіне кереғар келетін іс-әрекет жасаған жағдайларда Абылайды өткір сынға алып:

“Абылай-ау, Абылай,
Момынға келіп бек болдың..
Атаңды білмес құл едің..
Қай жеріңде төре едің?”-

дейді ақын.

Бұқар жыраудың ірі тұлға ретіндегі, аса үздік мемлекет қайраткері ретіндегі дара қабілеті оның шығармашылық қызметінің соңғы кезінде мейлінше айқын көрінеді.

Бірақ, аса ойшыл Бұқар қазақ халқының өмірлік мүдделері үшін оның орыс халқымен достық қатынас орнатуы қажет екендігін түсінгенімен, қазақ хандары мен сұлтандары Ресейге қарағандықтары туралы ант берісімен-ақ патша үкіметі өзінің түпкі мақсаты – отарлау саясатын жүзеге асыруға кірісті. Қазақ даласының көптеген жерлеріне патша үкіметі қамал, бекіністер салғызып, тез меңгере бастады. Мемлекет қайраткері, дипломат Бұқар жырау бекініс шептері мен қорғандардың не үшін салынып жатқанын бірден сезеді. Осыған орай, Ұлытау, Созақ, Қарқаралы, Ақмола, Баянауыл, Қызылтау, тағы басқалар секілді талай жер-сулардан сән кетіп, олардың біріне қала салынса, екіншісіне қорған соғылғанын немесе үшіншісі қалың қолдың тұрағына айналғанын қарт жырау қамыға жырлайды.

Бұқар жыраудың қарапайым адамдар қатарынан дана деңгейіне көтерілуінің дара дарындылығы неде? Ежелден белгілі қағидаларды қайталамай-ақ мынадай ақиқатты еске

сала кетуге болады: тамыры тереңге тартқан ұлттық құнардан шыққан ақын өз халқына және басқаларға да шексіз қадірлі болатыны ақиқат.

Қазір республикамыз тарихи алмағайып жағдайды бастан кешіруде. Нарықтық қатынастарға кінәратсыз, тезірек қалай жол табу керек? Заманнан қилы нақты көріністері шоғырланған осы сауалдарға жауап жайында толғанғанда адамның өмірде алатын орны, мақсат-мәні, өлім мен өмір хақында, адамның бақыты мен өркені, тіршілік мұраты жөнінде мәңгі таусылмайтын сауалдар да көлденеңдей береді. Осылардың бәріне Бұқар жыраудың шығармаларынан табылған жауаптар біздің санамыздың шөлін басып қана қоймайды, адамды күнделікті күйбеңнен асқақтата жоғары көтереді, сенім мен үмітті маздатады.

Бұқардың бізге жеткен шығармалары өткен ғасырдың екінші жартысы, үстіміздегі ғасырдың бас кезінде негізінен ел аузынан жазылып алынған. Ақынның шығармаларын жинауда ерекше еңбек сіңірген адамның бірі – Мәшһүр Жүсіп Көпеев. “Бұл кісінің сөзін түгел жазамын деушіге Нухтың өмірі, Аюбтың сабыры... Аплатонның ақылы керек”, - деген екен Мәшһүр.

Осы орайда таяу арада Бұқар жыраудың Қытай архивінен отыз алты толғауының табылуын иісі қазақтың мәдени-рухани өміріндегі зор қуаныш, елеулі жаңалық деуге болады. Бұл жағдай бабамыздың әлі де болса халыққа жетіп болмаған құнды еңбектері, ескерусіз қалған елеулі мұрасы бар екеніне еш күмән туғызбайды.

Ендеше, келер ұрпаққа данышпан да кемеңгер бабамызды қызыл тілдің құдіретін жеріне жеткізіп айта да, жырлай да, толғай да білген көреген қоғам қайраткері ретінде таныта білу біздің үлкен борышымыз.

“Кенесары, Наурызбай
Атағы шықты аңқылдап.
Жауды үркітіп, қашырды,
Ақ алмастай жарқылдап.
Зәресін алды дұшпанның,
Найзағайдай шартылдап”.

(Нысанбай жырау)

“ҚАНАРЫ ҚАРА ДАУЫЛДАЙ...”

Кеңес өкіметі заманында бірнеше ұрпақ “измдердің” атына қақталып, түтініне ысталып Абылай, Кенесарыдай ұлы хандарынан, Төле би, Қаз дауысты Қазыбек би, Әйтеке би, Бұқар жырау сияқты данагөйлерінен, Қанжығалы Бөгенбай, Қаракерей Қабанбай, Ағыбай, Райымбек, Малайсары, Жәнібек, Баян, Наурызбай сынды қол бастаған сайыпқыран батыр бабаларынан көз жазып қалғаны, расында да, бір замандарда қазақ атты елі үшін жанын кешіп жауды қуған ерлерді елі ұмытқандай әсер туғызғаны анық болатын. Бірақ соның бәрі тек әсер ғана еді.

Ал халқымыз небір қилы замандарды бастан кешіп, тауқымет, тақсіреттің сұрапыл не бір дауылдарын бастан өткерген күндерде де бұрынғы өткен ұлы бабаларын жүрек түкпірінде сақтай білді. Абылайхан да, Кенехан да, олардың қасына ерген батырлары да, данагөй билер де бертінде қызыл империя үкімімен “халық жауы” атанып, оққа тігілген Әлихан Бөкейханов, Тұрар Рысқұлов, Смағұл Садуақасов, Нығмет Нұрмақов, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Шәкерім қажы, Жүсіпбек Аймауытов, Міржақып Дулатов, Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров секілді арыстары да ұмытылған жоқ.

Ата-бабаларымыздың көп өмірі батыстан да, шығыстан да, оңтүстіктен де, солтүстіктен де қаруын кезеніп келген басқыншылармен арпалыста өткені баршаға аян. Осындай тарихтың қысылтаяң бір бұрылысында жаулар қоршауында қалған Кіші жүз қазақтары орыс империясының боданы болуға келісті. Қазақтармен одақ емес, олардың бодан болуын ғана талап еткен Ресей Еділ мен Жайық аралығындағы жерлерді жаулап алып, қазақ даласының батысынан бастап шығысына дейінгі аралыққа өзінің әскери бекіністерін сала бастады. Бара-бара қармағына түсіп қалған қазақтарға орыс

патшалығы “берсең қолыңнан, бермесең жолыңнан” деген қокан-лоққыға көшті. Патшаның зорлығы мен қорлығы Кіші жүз Қайырлы ақын жырларында былай бейнеленген:

“Айқайдан қашқан ақ бөкен,
Қашып қайда құтылар,
Қарулы қақпан жатқан соң?!.
Жылқыдан шыққан қашаған,
Қашып қайда құтылар,
Мойынына бұғау батқан соң ?!”

Кіші жүз ханы Әбілхайыр мен орыс патшасы Анна Иоанновна арасында 1731 жылы жасаған келісімнен соң ілешала орыс әкімшілігі қазақ бодандығын мәңгілікке айналдыруға бағытталған Ор өзенінің бойында тағы бір бекініс салуға кірісті. Қазақ елінің басына “Еділді алды - елді алды, Есілді алды - жерді алды” (Шортанбай), “Еділді кәпір алғаны, Етекке қолды салғаны” (Мұрат), “Еділ, Жайық екі су, Ел қонуға тар болды” (Әбубәкір) деген қилы заман туды.

Ресей отаршылдарының қазақ даласына сұғына кіріп, қала-қамал салдыра бастағанын қырсықтың зоры деп түсінген, өз жерінің отарлану тақсіретін мөлдіретіп айтқан ғұлама Бұқар жырау. Ұлы кемеңгер тәуелсіздіктен айрылу барлық пәленің басы деп санады:

“...Жаяулап келер жұртыңа,
Жағалы шекпен кигізіп,
Балды-май жағар мұртына.
Жемқорларға жем беріп,
Азды көпке теңгеріп,
Ел қамын айтқан жақсыны,
Сөйлетпей ұрар ұртына.
Бауыздамай ішер қаныңды,
Өлтірмей алар жаныңды,
Қағазға жазар малыңды,
Есепке алар барыңды.
Еліңді алар қолыңнан,
Әскер қылар ұлыңнан,
Тексізді төрге шығарып,
Басыңа ол күн туғанда
Теңдік тимес қолыңнан...”

Ғасырларға созылған Ресей отаршылдығының тәжірибесі бұл сөздердің ақиқаттығына жеткізгені белгілі.

Бұл жерде ерекше айта кететін мәселе, қазақ өзінің ата-мекенін отаршыларға оп-оңай бере салған жоқ. Шамасы келгенше қарсыласып, кіндік қаны тамған жерлерін қорғап бақты. Сол жолда талай азамат құрбан болып, талай ару жесір, талай сәби жетім қалды. Солардың бірі бұдан 160 жыл бұрын қазақтың ұлы даласына араны ашыла ұмтылған Ресей империясының отарлау саясатына қарсы тұрып, үш жүздің баласын қасиетті ұлт-азаттық көтерілісіне бастап шыққан айбынды хан Кене.

Ұлы қолбасшы Кенесары Қасымұлы аумалы-төкпелі заманда қазақ елін алпауыт аузынан аман алып қалам ба деген қаһармандық тілекпен 1837 жылдың көктемінде ұлт-азаттық көтеріліске жетекшілік етті. Шіркін, қызыл судай жайылған қазақ елінің еркіндік аңсаған қозғалысы сең бұзылғандай серпініп еді! Бірақ жауын жасқап, өзін асқақ ұстай білген ардагер азамат өмірінің қарама-қайшылықтарға толы жорық жолдары, қиян-кескі күресі кейінгі ұрпаққа көмескіленіп жетті. Хан Кене бастаған отаршылдыққа қарсы “ақ патшаны” абыржытқан он жыл бойы көтеріліс сипаты бұрындары “реакцияшыл”, “буржуазиялық-ұлтшылдық” саналып, кері насихатталып келді. Мұның өзі қаншама жыл бойы қалың жұртты шынайы тарихтан алыстатты. Тек бүгінде ғана ұлы мұрат жолында қанды жорық жасап, халықтың ұлттық батыры ретінде тарих бетінде қалған қазақтың соңғы ханының есімі мен ерлігі жөніндегі шындық халқымен қайта табысу үстінде.

Аруақты Абылай ханның өз кіндігінен отыз ұл қалған. Солардың ішінен кәрі тарихтың ең көп білетіні Уәли мен Қасым.

Қасым төре 1764 мешін жылы Абылай ханның Ақ Ордасында дүниеге келді. Анасы қалмақ қызы – Топыш сұлу. Абылайдың отыз ұлының ішіндегі ең хас батыры да, елі үшін құрбан болғаны да осы Қасым төре.

Қасымның балалары да өзіне тартқан кілең көкжал һәм елім деп еңіреп өткен ерлер болды. Бәйбішесі Қанттан: Есенгелді мен Саржан; екінші әйелі Бибиден: Кенесары, Құдайменде, Әбілғазы, Уақ, Шуақ, Сапақбай және Бопай, Бопан, Бопыш атты үш қыз; үшінші әйелі Асылтастан (Бибидің туған сіңілісі) жалғыз Наурызбай. Кенесары 1802 жылы бұрынғы Көкшетау облысының “Көкшетау” деген жерінде туған. Ол дүниеге келгенде тым кішкентай болыпты.

Сондықтан Шоқай би оның атын “Кенесары” қойыпты.

Абылай хан дүниеден өткеннен кейін қайран қазекем тағы да алтыбақан алауыздылығына бағып, ел билігіне ие сұлтандар, билер мен батырлар әрқайсысы әр жаққа тартып, іштен ірі бастаған-ды. Қазақ еліне қорқаулықпен көз қадап отырған патшалық Ресей бұл жағдайды қапысыз пайдалана білді. Бірді бірге айдап салды, бөліп-бөліп бір-бірлеп қан шеңгеліне қыса берді.

Осынау обыр жауға қарсы қару көтеріп Қасым төре шықты. Амал не, қайқы қылыш, сары садақ зеңбірек пен мылтыққа төтеп бере алатын ерліктің дәурені өтіп кеткен. Қасым төре әкесі Абылай алтынды Ақ Ордасын тіккен қасиетті Көкшетауынан ығысып, өз қол астына қараған елден 40 мың үйді бастап Қоқан езгісіндегі Ұлы жүз жеріне ауды. Ондағы үміті – діні бір, түбі сонау ер түріктен тараған қандасымыз Қоқан ханымен ынтымақтасу, сөйтіп білек біріктіріп “ақ патша” жіберген жендеттеріне тойтарыс беру болатын. Амал не, үміті жер соқтырып кетті. Зұлым Қоқан ханы ақ пейілге қара ниетпен қарады. Әуелі Есенгелді мен Саржанды аярлықпен алдап торға түсіріп, басын алды. Келер жылы дәл осындай опасыз зұлымдық Қасым төренің өз басына да жасалды. Есіл ер қапыда қаза тапқан бұл қайырсыз уақыт – 1836 жылы болатын. Бұл Кенесарының патшалық отарлау саясатының түп-төркінін әбден түсінген кезі еді. Орыс-қазақ отрядтары даланы қанға бояған 1826-1827, 1830-1832 және 1836 жылдар оқиғасы, мұнымен қоса 1837 жылы бір емес екі бірдей өткен қырғын сабақтары көкірегінде зерде нұры, сана сәулесі бар жасты ерте есейтпеуі де мүмкін емес еді.

Атақты ғалымымыз Е.Бекмаханов Кенесарының Саржан жасақтары қатарында 1825 жылдың өзінде-ақ ел қорғау ісіне қатынаса бастағандығы туралы архив деректерінен мәлімет келтіреді. Кейінгі жылдары ол өзінің бүкіл дипломатиялық әрекетін қазақ даласындағы патшаның әскери-әкімшілік жүйесін жоюға бағыттады. Кенесары сұлтанның әрекеті іс жүзінде бодан болған қазақ халқының басын біріктіріп, ұлттық мемлекетті сақтап қалу жолындағы ең соңғы әрекет еді. Сондықтан Кенесары Қасымұлының көтерілісі ХІХ ғасырдағы бүкіл Қазақстанды қамтыды. Көтерілістің әр кезеңдерінде сұлтанды Арғын, Қыпшақ, Керей, Төртқара, Жағалбайлы, Бағаналы, Табын, Тана және басқа ірі рулар қолдап отырды.

Кенесары игі-жақсылардан, билерден өзін хан тануын талап етті. Бұл әрине, бытырап жатқан елдің басын қосып, бір мемлекет жасау мақсатынан туған батыл шешім, нар тәуекел қадам нышаны екені айқын еді. Ақыры 1841 жылы үш жүзден жиналған жамағат Кенесарыны ақ киізге салып, бүкіл қазақ елінің ханы етіп сайлады.

Хан Кене қол астындағы әскерлерін мыңдық, жүздіктерге бөліп, оларға мыңбасы, жүзбасылар тағайындады. Кенесары әскерлерінің жеке отрядтарын басқарғандар арасында үш қазақ жүзінің халық арасында есімдері белгілі батырларын кездестіреміз: Ағыбай, Иман, Жоламан, Бұхарбай, Мәнжі, Бұғыбай, Жеке батыр, Бәйсейіт, Сұраншы, т.б. Кенесарының інілері Наурызбай мен Әбілғазы, қарындасы Болай көтеріліске белсене қатысты.

Көтерілісшілер қатарында әр түрлі ұлттардың өкілдері болды: қазақ, өзбек, қарақалпақ, түрікпен, т.б. Қолбасшының "патша үкіметі кесіп алған жерлерді қайтарып аламыз" деген ұранына сенген шаруалар тобы Кенесары Қасымұлын қорғады. Езілген үш жүздің еңбекшілерінің осы саяси арпалысқа қатысуы қозғалысқа, оның басты мақсаттарына ұлт-азаттық сипат берді. Көтерілістің ұлт-азаттық сипатын Стенфорд университетінің профессоры, америкалық зерттеуші Марта Брилл Олкотт өзінің "Казахи" деген кітабында былай деп көрсетті: "Совет тарихшыларының кінә тағуына қарамастан, Кенесары халық бұқарасына сүйенді, оның қозғалысы сол кезеңде өмір сүрген бүкіл ордалықтар мен қазақ қоғамының барлық бөліктерінің орыстарға бірігіп қарсыласқан соңғы әрекеті болды".

Әлихан Бөкейхановтың айтуынша, халық арасындағы аңыздарда Кенесарының даңқы ұлы атасы Абылайдан да асып түсіп отыруы, елді бір мемлекетке біріктіру мен оны сақтау саясатына байланысты болса керек. "Жолыңа, міне басым, міне жаным", – деп, киіздің үстінде Алланың кітабы "Құранды" кеудесіне басып, Хан Кене бүкіл халайық қауымға ант берсе, кейін осы сертінде тастүйін болып қалғаны тарихтан белгілі. Кенесарының қолбасшылық өнеріне таңқалған орыстың ұлы жағрафияшысы П.П.Семенов-Тяньшанский К.Қасымовты "қырғыз (қазақ) халқының Митридаты" десе, 1872 жылы Орынбор әскери училищесінің тыңдаушыларының алдында оқытылған арнайы лекциясында В.Потто көтерілістің көсемін "жеңімпаз хан, қырғыздың

Шәмілі “ деп баға берді. Тарихшы Е.Т.Смирнов Кенесарыны сипаттай келіп, былай деп жазды: “Иықтарында полковник погондары бар әдемі барқыт бешпет киген, артында ту ұстаушысы бар ол өз жасағының алдында шауып отырды”.

Хан Кененің Сарыарқадан кететін ойы жоқ еді. Бірақ жер-дүниені алып, қаптаған патша әскері азаймады. Күн сайын көбейе берді, зеңбірегін сүйретіп Кенесары – Наурызбайдың соңынан қалмады. Қазақтың Көкшетау, Есіл, Нұра, Баянауыл, Қарқаралы сияқты жақсы жерлерін тартып алды, мал-мүлкін талады, қатын-балаларын тұтқындады. Ақырында 1846 жылы Кенесары Ұлы жүзге қоныс аударып, Жетісуға келіп тоқтады. Өттең, сол уақытта бүкіл қазақ бір атаның баласындай тілектес болып, Кенесарының туының астына жиналғанда мәселе басқаша болар ма еді? Амал не бірікпеді. Ел іші іріген сүттей бұзылды. Халық үшін туған хан амалсыз қонысынан аумақ болды. Сол бір ауыр күндерде Кенесарыға еріп, елмен бірге басынан кешірген Досқожа жыраудың атамекен қоныспен, туған жермен қоштасып айтқан зарлы толғауының бір үзіндісі мынандай:

“Көреміз бе Есілдің,
Көкорай тартқан өзенін ...
Артымда қалып барасың.
Бастары қамал тауларым, -
Арасы бие бауларым.
Кетем деген есте жоқ,
Кетірді дұшпан жауларым”.

Кенесары - Наурызбайды Жетісу елі өте жақсы қабылдады. Көп батырлар мен байлар, би-болыстар олардың қасына топталды. Осы арада Хан Кене Ұлы жүздің халқын біріктіруді, қырғыздармен жасақ құрып Қоқан хандығына шабуыл жасауды, сөйтіп оның қол астындағы қазақтарды босатуды көздеді. Ұлы жүздің батырлары Тайшыбек, Саурық, Сұраншы, Кенесарының, оның Қоқан бекеттеріне қарсы күресін барынша қолдады. Кенесарының күші қырғыз манаптарының иеліктеріне жақындады.

Бұл тұста патша әкімшілігі қырғыз манаптарының және патшаға адал болып жүрген қазақтың бай-шонжарларының басын қосып, Кенесарының төңірегіне тор құрып үлгерген еді. 1847 жылдың көктемінде Қырғыз жеріне бет алған Хан Кене Кекілік – Сеңгір тауының етегіндегі Майтөбе деген жерде үш жақтан қоршалған қайырымсыз қатал қамауға түсті.

Ұлы қолбасшының қолы өзінен он есе басым жаумен үш күн бойы соғысты. Талай боздақтар осы шайқаста жан тәсілім қылды.

Сұлтан Рүстем мен Сыпатай бидің он екі мың жауынгерлерімен ұрыстың қарсаңында Кенесарыдан бөлініп кетуі қазақ жасағының жеңілісіне әсер етті. Тек үлкен ерлікпен жау шебін бұзып шыққан Наурызбай мен Ағыбай тобы болды. Бірақ аз ғана адаммен Кенесарының жау қолына түскенін естіген Наурызбай:

“Аққу - құстың төресі,
жалғыз жатып оттамас”, -

деп өзінің жалғыз қалып Кенесарысыз өмір сүре алмайтынына зарланды. Ақыры күйікке шыдай алмай Наурызбай жау әскеріне өз еркімен келіп берілді. Патша әкімдерінің кеңесімен қырғыз манаптары екі батырдың басын шапты. Сөйтіп аққу ұшып, қаз қонған айдын көлдің тұнығы шайқалмаса екен, түгін тартса майы шығатын көкорай өлкенің шалғыны жапырылмаса екен деген ниет жолындағы жанқиярлық айқас, амал не, қайғылы аяқталды.

Жеңіс туын жоғары ұстауға сан қилы себептер мұрша бермеді. Жамбыл жырау сөзімен айтқанда: “Кенесары жағадан алған жаудан жеңілетін ер ме еді? Ол етектен алған “иттерден” жеңілді ғой”. Кезінде айтыста алдына жан салмаған Сүйінбай жырау қырғыз ақыны Қатағанмен сайысқанда:

“Кенесары – Наурызбай,
Қаһары қара дауылдай,
Наурызбай тірі жүргенде
Дұшпанның кеткен мазасы.
Шек келтіретін өлімге,
Кәпір болдың, Қатаған.
Ол құдайдың қазасы,
Қатаған, сенің мініңді,
Бастан-аяқ терейін.
Аққу құстай ұшайын,
Аяғыңды тұсайын”, -

деп толғады. Бұл арада Сүйінбайдай аса зерек ақынның Кенесары – Наурызбайдың “қазақ” деп соққан үлкен жүрегін нәзік түсінгені сүйсіндіреді.

Кенесарының шексіз ерлігіне қайран қалған “Түркістан тарихының” авторы Н. Павлов: “Кенесары өзінің бітім –

болмысында қажымайтын-талмайтын дала батырларының типіне жатады: ол, тегі, аса ірі дарынның адамы болса керек. Дала перзенттерінің жыртқыштық бостандығын сақтап қалу Кенесарының ұраны болды. Кенесарының өзінің ақтық демі біткенше Ресейдің қас жауы болса да, мен оны “ түздің соңғы батыры” деп атасам, өз отанымның алдында күнә жасадым дей алмаймын”, – деген әділ пікірін айтты.

Ия, қазақ тарихындағы ең соңғы Хан туралы Мағжан Жұмабаев өзінің “Оқжетпес” дастанында:

- Арқада Бурабайдай жер болмайды,

Алашта Кенекемдей ер болмайды-

деп тегіннен-тегін жазбаған. “Кенесары тұсында қарт бурадай жарадық, жауды жасқап жапырып, жауған қардай борадық, дұшпанның алдын орадық, Кене ханнан айырылып, шіл боғындай тарадық, көрінгеннен қорғалап кісі аузына қарадық...”-деп Нысанбай жырау айтқандай, Кенесары мен Наурызбай өлгеннен кейін ұлт-азаттық қозғалысы басылып, бостандыққа деген үміт үзіліп, қазақ жерін қайтадан қара түнек жайлады.

Тек бүгінде заман өзгерді, кері саясат өзін-өзі жойды. Енді осы мүмкіндікті, қан төгілмей келген тәуелсіздігімізді қолдан босатып алмайық, ағайындар. Олай дейтінім, өткен күнді әлі де болса аңсап, артқа қарайлайтындар аз емес. Ондайларға айтатыным, жалтақтап жан-жағымызға қарайлай беруді қоятын кез келген шығар. Халқымызға жаны ашитын зиялы азаматтардың бұдан бір шама бұрын “Оян, қазақ!” деп жар салғанын бүгінде бәріміз біліп отырмыз. Өкінішке орай, ғасырлар бойғы ұйқымыздан оянып, ілгері басып жатқандарымыз саусақпен санарлықтай ғана. Бірақ әлі де кеш болмас. Өйткені Хан Абылай, Кенехан мәселесі бір күннің, бір жылдың ішінде шешіп тастайтын оп-оңай іс емес. Бұл - әрбірден соң, бір аймақ емес, егеменді ел болудың аса қиын да мәртебелі даңғылына шыққан тұтас Қазақ мемлекетінің ертеңгі күнімен қаралатын мәселе. Былайша айтқанда, Абылай Хан мен Кенесары Хан елдіктің, бірліктің, тәуелсіздіктің биік тұғырда желбіреген Туы, соның мәңгі өшпес белгісі боп әрқайсымыздың, ісі қазақ баласының сана-түйсігінде берік қалыптасуы тиіс.

“Ерлік – аяулы қасиет,
соның арқасында адамдар
қауіп- қатер үстінде тамаша
істер істейді”.

(Аристотель)

КЕНЕСАРЫНЫҢ ЖАУФА ШАПҚАН БІР БАТЫРЫ

“Мен қазақпын, мың өліп, мың тірілген”, - деп ақиық ақын Жұбан Молдағалиев айтқандай, талай ауыр кезеңдерді басынан өткерген қазақ халқы шынында мың өліп, мың тірілді. Әсіресе, XVIII ғасырдан бастап орыс патшалығы аса бай қазақ жеріне тұмсығы іліге-ақ жергілікті халықты қырып-жою, байлықты басып қалу саясатын ашық ұстады. Тек бүгінде, еліміз егемендік алғанда ғана, патшаның отаршылдық саясатына наразылық білдірген қолбасшы, батырларды дәріптеп, елі үшін қаза болған, халық үшін туған қайратты ерлерді мадақтап, олардың іс-әрекетін мысалға келтіріп, алға тартатын уақыт туды.

Жері үшін ажалға қарсы шыққан, елдің елдігі мен еркіндігі үшін ереулі атқа ер салып, егеулі найза қолға алып қазақты орыс даласына бастаған қолбасшылар шоғырында Кенесары ханның есімі дара тұр. Патшаның отарлау саясатына қарсы бағытталған көтерілістердің ең елеулісі – осы Кенесары Қасымұлы бастаған қозғалыс. Ондаған жылдар бойы лапылдаған қозғалыстың басты мақсаты - қазақ елін Ресей империясының қанды шеңгелінен босатып алу, бас азаттық үшін күрес еді.

Кенесары бастаған ұлт-азаттық қозғалысына елінің болашағын ойлаған игі жақсы азаматтың көбі қосылған. Кенесарының қасында Наурызбай, Шұбыртпалы Ағыбай, Бұқарбай, Иман, Әліке, Базар, Жанайдар, Ханқожа тәрізді ісі аңызға айналған батырлар болған. “Ер есімі – ел есінде” демекші, халықтың күрескерлік тарихында өшпес із қалдырған батырлар жайлы аңыз-әңгімелер ел ішінде жетерліктей. Мен де Кенесары батырдың серігі болған ержүрек бабам Мәнжі туралы әңгімемді оқырманның назарына ұсынбақпын.

Ел аузындағы деректерге қарағанда және өз әкемнің айтуынша, бірде Кенесары Нұра өзенінің бойына тоқтап, жасағын жүздіктерге, мыңдықтарға бөліп, әртүрлі ұрыс

тәсілдерінен жаттығулар жүргізеді. Сол маңда біздің бабамыздың жайлауы отыр екен. Мәнжі өз еркімен сол жасаққа барып қосылған. Бұл кезде ол кісі 22-23 жастағы уыздай жас жігіт екен. Кенесары батыр Мәнжінің түр-тұлғасына, жүріс-тұрысына қызығады. Өйткені Мәнжі жас күнінен садақ тартып, найзаласуға, жекпе-жекке шығуға машықтанады. Сөйтіп, ат құлағында ойнап өседі. Кенесары жорыққа аттанғанда жас батырды өзімен бірге ала кетеді. Сарбаз Мәнжіні өзіне сенімді серігім деп таныған. Ер бабамыз біраз жорықтарға қатысқан. Талай шайқастарда көзге түскен Мәнжі көп ұзамай жүз басы болып тағайындалады. Ерліктері үшін риза болған Кенесары Мәнжі еліне қайтарда екі айғыр үйір жылқы берген екен. Мәнжіні Арқа жұртшылығы, оның ішінде Қареке – Мұрат рулары көзі тірісінде де, қайтыс болған соң да қадір тұтып, зор құрмет көрсеткен екен. Бұқаржырау ауданының “Қаражар” совхозының бір бөлімшесі бабамыздың есімімен аталған. Картада ол бөлімше бүгінде “Манжино” деп жазылады. Еркіндікке талпынған, азаттықты аңсаған, ержүрек күрескер болған Мәнжі бабамыз 96 жасында дүниеден өткен. Батыр Мәнжі Күржікейұлы 1815-1911 жылдар аралығында өмір сүрген. Ұзақ өмір сүруіне өне бойы ат үстінде, шайқаста жүргені себеп болғанға ұқсайды. Енді батыр Мәнжі қай рудан тарайтынына тоқтала кетейік, өйткені халқымызда “Жеті атасын білмеген жетесіз” деген аталы сөз бар. Ата тегін білмеген кешегісін білмейді, өткенін байыптамаған – ертеңін ойламайды. Сол үшін тарихымызды жастарға жан-жақты ұғындыруымыз керек. Ру, тайпалардың өрбуін ұрпақтан-ұрпаққа ұластырып, жеткізіп тұратын шежіре тарқату салты мәдениетті елдердің бәрінде бар. Шежіреге ерекше көңіл аударатын халықтардың қатарына өзіміздің қазақтар да жатады. Алайда көп уақыттар бойы жазу-сызуымыздың кенже қалуы салдарынан олар негізінен ауызша түрде ұрпақтан-ұрпаққа алмасып отырды.

Жоғарыда айтқандай, Қазақтар үш жүзден: Ұлы, Орта және Кіші жүзден тұратынын жақсы білеміз. Орта жүзге Арғын, Найман, Қыпшақ, Қоңырат, Уақ, Керей тайпалары кіреді.

Мәнжінің руы - Қареке. Қарекеден үш Бұра: Тоқбұра, Ақбұра, Байбұра тарайды. Тоқбұрадан тоғыз, Ақбұрадан алтау, ал Байбұрадан жалғыз Есенаман бай туады. Есенаманнан Асан, Асаннан Күржікей, Күржікейден батыр Мәнжі. Мәнжіден төрт ұл тараған. Олардың есімдері Жәментік, Шәуе,

Қара, Ырыспек.

Міне, менің Мәнжі бабамыздың батырлық ісі жайлы естіп-білгендерім, ойға түйгендерім осы. Өз ойымша, батыр Мәнжі сияқты басқа да Арқа ардақтарын еске алып, біздің өңірдің қалың елі ұмытып бара жатқан ардагер азаматтарының ізгі істерін жаңғыртып айтып, есімдері мен істерін қастерлеп еске аларлықтай келелі әңгімелер қозғалса, мұның өзі аталар мен бабалар алдындағы ұрпақтар парызын өтеу жайындағы аса бір ізгі іс болып шығар еді ғой.

Елін қорғаған батырларымыздың игі істері мәңгі жасамас. Ал біздің мақсатымыз сонау қилы замандарда елі үшін күрескен батыр бабаларымыздың есімін паш ету ғана.

“Шешеннің ең ұлы қасиеті –
қажет нәрсені ғана айту емес,
сонымен бірге қажеті жоқ
нәрсені айтпау”.

(Цицерон)

АСЫЛ СӨЗДІҢ БҰЛБҰЛЫ, АЙТЫС ӨНЕРІНІҢ ДҮЛДІЛІ

Қазақ халқының ғасырлар бойы жасаған қымбат әдеби қазыналарын жыршылармен қатар ақындар да сақтап келген. Ал, қазақ тұрмысының жағдайында, жазба әдебиет тұрмаған кезде “ақын” деген атақ әперетін ең басты жанр “айтыс” болған. Ақын өзінің ақындық күшін көп алдында танытуы керек. Сондықтан ол ақындығын жарыстырып, көптің сынына түседі. Егер осы жарыста көптің сынына толса, оған көпшілік ақындық атақ тағады да, сынға толмаса ақын деп танымайды.

Айтыс жанрынан ең көп сақталған сала - XIX ғасырдағы айтыстар. XIX ғасырдың ар жағындағы айтыстар қазіргі заманға өте аз жеткен және халық фольклорына айналып, шығарушы ақыны ұмытылған айтыстар. Ал, өткен ғасырдың айтыстарын жасаушы ақындардың көпшілігі тарихқа мәлім. Мәселен: Шөже, Шортанбай, Серәлі, Арыстанбай, Тоғжан, Сақау, Марабай, Кемпірбай, Тезекбай, Түбек, Құлтума, Жанақ, Әсет, Майкөт, Құлмамбет, Мұрат, Сүйімбай, Ыбырай, Біржан сал, Жарылғасын, Ақан сері, Нұрғожа, Жамбыл т.б. Солардың ішінде ана тіліміздің байлығын айтыс өнерінде өте шебер пайдаланған, сөздің інжу-маржанынан өнеріміздің өңіріне асыл алқа таққан, сөйтіп ұлттық мәдениетімізге сүбелі үлес қосқан, артына өлмес мұра қалдырған алыптарының бірі - Орынбай Бертағыұлы.

Ақынның туған жері - Ақмола облысының Айыртау ауданы. Руы - Қарауыл, оның ішінде - Қарт, Қарттың ішінде - Көлдей. Орынбайдың туған жылы мен дүниеден қайтқан жылдары, әкесі мен атасының аты-жөні туралы деректер оқулықтар мен арнайы басылымдарда әртүрлі басылып жүр. Мәселен, кейбір басылымдарда атақты ақын 1818 жылы туған да, ал қайтқан уақыты 1897 жыл деп көрсетілген. Сібір мен Қазақстанда айдауда болған поляк зерттеушісі А.Янушкевич (1803-1857) жазып қалдырған кітабы 1966 жылы орыс

тіліне аударылып басылды. Онда Орынбай жөнінде бірсыпыра мағлұмат бар. А.Янушкевичтің айтуынша, 1846 жылы Орынбай 30 жаста болады, демек ол 1816 жылы туған. “Қазақ Совет энциклопедиясының” сегізінші томында (Алматы, 1976 жыл, 584-ші бет) және “Бес ғасыр жырлайды” (Алматы, 1984 жыл, екінші том, 57-ші бет) жинағында Орынбай 1813 жылы туып, 1891 жылы қайтыс болған деп көрсетілген. Соңғы дәлелді деректерге қарағанда ол 1814 жылы туып, 1891 жылы қайтыс болған. Орынбайдың ата-тегін әр зерттеуші әртүрлі атап жүр. Мысалы, Х.Сүйіншіәлиев “Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері” (Алматы, 1968 жыл) кітабында Орынбай Кертағұлы деп атайды. Сондай-ақ “XIX ғасыр әдебиеті” мен “Қазақ әдебиеті XVIII ғасырларда” атты оқулықтарда Орынбай Кертағұлы болып жазылған. Ал, “Қазақ Совет энциклопедиясы” мен “Бес ғасыр жырлайды” жинағында Бертағұлы деп береді. “XIX ғасырдағы қазақ ақындары” (Алматы, 1988 жыл, 88-89-шы беттер) кітабында Орынбай Байқожаұлы деп көрсеткен. Дұрысында ақынның әкесінің аты - Байқожа, ал атасының аты - Бертағы. Атасы азан шақырып атын Орынбай қойған екен.

1991 жылы шыққан “Қазақ КСР-ның қысқаша энциклопедиясының” төртінші томында “Орынбайдың әкесі де, атасы да, ақын, жыршы болған” делінген. Бұл деректер Орынбай мен Арыстанбайдың айтысында да келтірілген (“Айтыс”, екінші том, 274-ші бет, Алматы, 1986 жыл):

Ол рас, әкем ақын,
әкемнің жолын қудым,
Өлеңменен топ сайын
бетім жудым, -

дейді ақын.

Орынбайдың әкесі мен атасының ақын болғандығын А.Янушкевич те айтады. Өзінің кітабында, “Қазақ даласына жасаған саяхатының күнделіктері мен хаттарында” (Алматы, 1966 жыл) ол былай деп жазған: “Бізде өлеңші Орынбай болды. Мен оның неше жаста екенін, неше жасынан бері өлең айта бастағанын сұрадым. “Отыз жастамын, он жасымнан өлең айтамын” деп жауап берді. Оның атасы мен әкесі халық өлеңшісі болыпты”.

“Тұлпар болар құлынның мүшесінен танылғы, кісі болар баланың кісесінен танылғы” деген емес пе, атасы Бертағыға тартып туған затын Орынбай ес білгеннен-ақ танытады. Ол

бес жасынан ауылда ескіше оқып, сауатын ашады. Сол кезден-ақ оның бойында халық әдебиетіне деген сүйіспеншілік ояна бастайды. Ел аузында мынадай аңыз сақталыпты. Орынбай тоғыз жасында шырт ұйқыда жатқан жерінен өлеңдетіп шошып оянады. Баласынан үлкен үміт күткен анасы оны атақты Шал ақынның батасын алуға апарды.

Әйгілі қарт ақын "Өлең айт" дегенде біраз тосырқап қалған Орынбай кейін:

Баласы Бертағының Орынбаймын,
Алдымда ақын бар деп қорсынбаймын.
Мойнында әр адамның қырық парыз,
Өлеңмен парызымды орындаймын, -

деп жырлап кетеді. Таңданған Шал ақын: "Атығай-Қарауылдың ақырғы ақыны қашан келеді деп едім, бәсе, сол сен болдың ғой", - деп сүйсініпті.

Орынбай 13-14 жасынан-ақ ақын бала атана бастайды. Ал, ер жетіп, Арқаның ақындық миуалы мектебінен дәріс ала, өнерін сынға салып кемелдене келе айтулы сөз шебері дәрежесінен тұлға көрсеткен Шөже, Арыстанбай, Тезекбай, Жанак, Түбек, Шортанбай, Дана, Серәлі, Сақау, Тоғжан, Құлтума сынды шашасына шаң жұқпас шаңқан боздарымен өнер жарысына төтелей қосылды.

Білген адамдардың айтуына қарағанда ол әр кездегі жиындарда жүзден астам ақынды жеңген. Солардың ішінде Арыстанбай Тобылбайұлы, Серәлі Еруәліұлы, Шортанбай Қанайұлы, Түбек Байқошқарұлы, Сақау Мәукеұлы секілді айтыстың ақиық жүйріктерімен айтысқа түсіп, оларды жеңіп отыруы Орынбай талантының серпінді күшін, хас жүйріктігін айғақтайды. Соның арқасында Бас ақын абыройын алғаны да бар. Тек Шөже Қаржаубайұлымен ғана жеңісе алмаған, тең түскен. Бірде Орынбай ел ағасы Шабардың Өнәпиясына: "Біз Шөже екеуміз бір-бірімізді жеңе алмай, итжығыс түсіп жүрміз. Ауып келген Шөженің шашпауын көтеруді қойып, екеумізді еркін айтыстырып, бірімізді жеңді дейтін етіңдер" депті. Бір жиында Шөженің үстіне Орынбайды әдейі шақыртыпты. Екеуі сарт та сұрт айтыса кетіпті. Айтыстың соңында Орынбай :

Сұранып кімді болса мақтататын,
Тоймаған ындызы елді ақтататын,
Ісі қазақ ұлтына қосылмайсың,
Соқырдың сүрі қайда сақтататын? -

дегенде, ел ақсақалдары: “Шөже, сен тоқта, бұған сенің айтарың жоқ”, - деп тоқтатыпты. Шөже осыған өле-өлгенше өкініп жүріпті деседі.

Орынбай қартайған шағында өзінің өлеңмен өткен өмірін еске түсіріп, жиі айтып отырады екен. Ол өзінің жыршылық жолын бағалағанда, қорытқанда, Дана ақынмен кездескенін, онымен айтысып, жеңгенін өмірінің бір жақсы кезеңі, биік асуы есебінде еске алған екен. Бұл сөз сайысы Аягөзде Шаншар төренің асында болған. Оған төрелермен бірге Орынбай, Шөже, Дана, Балта сияқты белгілі ақындар да келеді. Мәжіліске А.Янушкевич, Абайдың әкесі Құнанбай, Барақ сұлтан т.б. қатынасады.

Ақындар айтысының ең соңында Найман елінен келген Дана деген ақынмен Орынбай айтысады. Қарсыласының оңайлықпен қолға түспесін сезген Дана өлеңмен он екі сұрақ берген екен. Барлығына Орынбай мүдірместен дұрыс жауабын береді. Айтысты аяғына жеткізу ниетімен Орынбай: “ендігі кезек менікі болсын”, - дейді.

Бұған қарсыласының ризалығын алғаннан кейін өлеңдетіп өз сұрағын қояды:

Мұндайда аса жүйрік бойын сақтар,
Жұртқа мәлім болғанды әркім мақтар,
Пайғамбар, мүрсәл, машайық, сахабалар,
Бас иіп бәрі келіп неге тоқтар, - дейді.

Көп ойланып, жауап таба алмаған Дана:

Жанасып жақсылармен жүре алмадым,
Қасына жақсылардың ере алмадым.
Әлімнен көп сұраған данышпаным,
Мәнісін өзің айтшы, біле алмадым, -

деп, өзінің жеңілгенін мойындайды.

Сонда Орынбай:

Әуелі сөз бастайын ағузы биллә,
Мұхаммед құдай досы, өзің қолда.
Жиырма тоғыз ғаріпсіз сабақ болмас,
Әл-хамсыз намаз болмас,
Екі жиһан саруар рәсуолла,
Бәрінің бір тоқтар жері Хұлху Алла, -

деген екен.

Осы айтыстан кейін Орынбай ақынның аты үш жүзге аян болып, белгіленген бәйгіден басқа Құнанбай алтын оқалы шапан жапса, ояз мың теңге ақшадай сыйлық берген деседі.

Бұл отырыста Орынбай өрен жүйрік ақындардың бірі атышулы Шөже Қаржаубайұлымен айтысып, оны жеңіп шығады. Бұл айтыстың бізге келіп жеткен екі түрлі варианты бар. Орынбай мен Шөженің айтысы С.Сейфуллин жинап бастырған “Қазақтың ескі әдебиет нұсқаларында” (1931 жыл) келтірілген.

Орынбайдың бәйбішесі Бибатпа, балалары Омар, Оспанның айтулары арқылы жеткен дерекке қарағанда Шөже Орынбайдан бір мүшелдей үлкен екен. Бірақ әзілдері жарасқан атышулы ақтанкер бұл айтыскерлер өмірде бірін-бірі қатты құрметтеп, сыйласып өткен. Мұны айғақтайтын деректер көп. Мысалы, Орынбайдың үлкен баласы үйленгенде алыстан іздеп Шөже келеді. Сонда бұл алдынан жүгіріп шығып екеуі жылап көріседі. Орынбай Шөжені үнемі алға ұстап, құрметтей сөйлейді екен. “Ақындыққа одан асқан шебер, шешен көрмедім”, - деп өзінің одан жеңілген жерлерін айтып отыратын көрінеді. Ал, Шөже қайтыс болғандағы шығарған Орынбай толғауы ұзақ болса керек. Мынау ел есінде қалған соның жұрнағы ғана:

Бай мықты, батыр, шешен малыменен,
Ат мықты, айғыр күшті жалыменен,
Хан, сұлтан, кісі елінде жүрсең - дағы
Әркімді алсын құдай табыменен.
Балықшы байымайды көлден алған.
Ошақтың үш бұтынан бермеген соң,
Кетеді тарап-тарап желден алған.
Көгалдай көлге біткен құрақтарым,
Иіріліп тастан аққан бұлақтарым.
Құдайым Шөжені алған бізді де алар,
Сол күнде тиыш болар құлақтарың...

Орынбайдың айтыс үстіндегі үлкен бір ерекшелігі - өзі жақсы білген, терең ұғынған жайды бетке ұстап, тізгінді өз қолынан шығармауға, қарсыласының аузын аштырмауға тырысуы. Ол сөз нөсерін түйдек-түйдегімен төгіп, қара жауындай себелеп айтуға ұмтылады екен. Бұл оның жүйріктігінің, хас шеберлігінің белгісі еді. Мысалы, Серәлі Еруәліұлымен айтысында қожаны сөзбен тұқыртып, әділетсіз заманның шындығын айтады, қожалардың қалың елді алдап жүргендерін әшкерелейді:

Қожа біткен Сыр, Қуаңға барған болар,
Елді алдауға құранын алған болар.
Алты алаштың баласын қойдай сауып,

Қоржын салмақ қожадан қалған болар,-
дейді. Аңдаусызда құрулы қақпанға тап болған Серәлі аталы
сөзден тосылып тоқталады да, Орынбай жеңеді. Бірақ әйгілі
жүйрік Орынбайға қажыр-қайрат көрсетуі жас ақынның ел
ішінде аты жайылып танылуына жағдай жасайды.

Тоғжан ақынмен айтысқанда да Орынбай оның жасы
кішілігіне қарамай қапы кеткен жерін дөп басып, сөзбен
түйрейді:

Әй, Тоғжан, есерлігің, би серілігің,
Қалмайды қартайғанша есерлігің.
Ағадан амандаспақ болушы еді,
Асығып неге айтасың есендігің?

Ал, Тоғжан:

Ауылым құтты қоныстан келген көшіп,
Құдайым Орынбайға берді несіп,
Толғанып домбыраңды түзеткенше,
Мен сорлы шыдамадым ішім пысып,-

деп жауап қайтарады.

Сонда Орынбай:

Алдында жүйрік туған Орын ағаң,
Деп пе едің теңелейін, соқыр маған?
Ағадан амандаспақ болушы еді,
Фазәзіл үлкендікпен қайда барған?

деп аузын аштырмайды.

Ел арасында Орынбайдың белгілі айтыс шебері Арыс-
танбаймен кездесуі кеңірек таралған. Олардың кездесуі көп
билер жиналған үлкен жиында өтеді де, сөзді алдымен Арыс-
танбай бастайды. Айтысушы ақындардың екеуі де өте сы-
пайы. Әсіресе Арыстанбай Орынбайға "жарқыным", "Орын-
байым", "жан шырағым" деп үлкен құрметпен тіл қатады.
Сөйте тұра Орынбайға мен сен сияқты өлеңмен тілемсектеніп
жан асырамаймын, әкем би болған, сен ата тегіңнен өлең-
мен жан асырағансың деген емеурін танытады. Сонда Орын-
бай:

Білмесең қырық парыздан үйретейін.
Сөзімді өзегіңнен түйретейін.

"Би баласы би бол" деп айтып едім,

Би болмасаң бақсы бол, мен не дейін?!-

дегенде, айтысты тыңдап отырған билер бұл сөзге күліп
жіберіпті. Жеңілген жерінде Арыстанбай да абыржымай:

А, жаным, биден артық қызыл тілің,
Өлең жақтан жоқ екен ешбір мінің.
Билер сенің сөзіңе езу тартты,
Сөзің асты, сөйлей бер, жүйрік інім,-
деп парасатпен жауап береді.

Орынбайдың қаймана халық арасындағы бедел биігіне орай, оның ақындық шалымын Ш.Уәлиханов та, түрколог ғалым В.В.Радлов та, неміс Ф.Вильгельм де, поляк А.Янушкевич те, ұлы ағартушы ғалым Ы.Алтынсарин де және басқалары сол кездің өзінде-ақ аса жоғары бағалаған. Ақынның жекелеген айтыстары мен толғаулары өткен ғасырда Ы.Алтынсарин, Я.Лютш хрестоматияларында басылған, ал кейініректе Г.Потанин, С.Сейфуллин, С.Мұқанов және басқа да ғалымдардың құрастырған әдебиет жинақтарында жарияланған. Ғалымдар мен жазушылар тамаша ақынның талантын терең танып, әрқайсысы өзінше ой түйген. Мысалы, атақты ғалым, әдебиетші, тарихшы Ш.Уәлиханов Орынбайдың өлеңін айрықша ұнатып тыңдайтын болған. 1860 жылдары Шоқан Сырымбеттегі ауылына келгенде Орынбай оны өлеңмен қарсы алады. Сонда Шоқан Орынбайға: “Өлеңіңе жұрт түсінетін болсын! Араб, парсы, татар тілдерін араластырмай таза, сұлу, нағыз қазақ тілімен сөйле!” –деп ақыл берген.

Адольф Янушкевич Орынбай мен Жанақ айтысынан кейін терең ойға қалып, толғанғанын өз кітабында былай келтіреді: “...Бүгін оқи да, жаза да білмейтін ақындар менің алдымда өнерлерін жайып салды. Олардың жыры жаныма жылы тиіп, жүрегімнің қылын қозғады. Сонда бұлар тағы жабайылар болғаны ма? Бүкіл болашақтан мақрұм қалған, маңдайына түкке тұрғысыз бақташы болудан басқа ештеңе жазылмаған халық осы болғаны ма? Жоқ-жоқ! Имандай сырым! Тәңірім бойына осынша қабілет дарытқан халық цивилизацияға жат болып қалуы мүмкін емес, оның рухы қазақ даласында аспандай көтеріліп, жарқырап сәуле шашатын болады. Сормаңдай құл-құтандарды менсінбейтін Үндістан жоғары қасталары сықылды өзіне жоғарыдан қарайтын халықтар арасынан бұл көшпенділердің де орын алатын кезі келеді”. Міне, осындай ойды тудыруға себепкер болған халық әдебиетіміздің ертеден келе жатқан саласы – ақындар айтысы мен оның Орынбай ақын сияқты саңлақтары.

Орынбай шығармашылығының мол арналарының бірі –

оның арнау өлеңдері. Соның ішінде “Шыңғыс сұлтанды сынағаны”, “Бексұлтан байға”, “Бари ахунға”, “Жанқожаның Ыбырайына”, “Зілқараның Өлібегіне” деген жырлары және “Жазы бидің көңілін сұрағаны”, “Шоқан қайтыс болғанда Шыңғыс пен Зейнепке айтқан көңілі” дегендері ерекше орын алады.

Орынбай Шоқанның ғалымдығын, дара туған құбылыс екендігін тап басып таныған, ден қойған. Сондықтан 1865 жылы Шоқан дүние салғанда Орынбай өз замандасы, қадірлес те сыйлас болған Шыңғысқа баласының қазасын былай естірткен екен:

Қыршын жас, қайран Шоқан өткен бүгін,
Күйзелтіп елі - жұртын кеткен бүгін.
Аяулы жарқын жүзін еске тастап,
Дүниеден ем таба алмай өткен бүгін.
Өзелде солай жазса не істейсің,
Бұйырса тағдыр қалай бас имейсің.
Қайран жас қызғыш болған халық үшін
Қалайша қазасына күйзелмейсің.
Дүниеден кедей де өткен, сұлтан да өткен,
Шарбатын бұл өлімнің әркім күткен.
Қоймайды ажал сені тығылсаң да,
Аплатон ғалым о да қайда кеткен?!
Ақыры бұл нәубәттің көпке жетіп,
Ғұлама білгіштердің бәрі кеткен.
Алды-арты осындайға жеткеннен соң,
Бүгінде қасіретке сен де жеттің.

Бір жылы Орынбай ақын Қара Кеңгір өзенінің бойын жайлап отырған бағаналы Ерденнің аулына келеді. Бұл - Орталық Қазақстанда аға сұлтан болған атышулы Ерден Сандыбаев. Бір қызығы, Орынбайдың Ерденге барғанда айтқан өлеңі сақталып, ол Ы.Алтынсаринның 1879 жылы Орынборда басылған “Киргизская хрестоматия” деген кітабының 57-58 беттерінде келтірілген. Өлең “Орынбай ақынның Ерден батырды мақтаған сөзі” деген атпен берілген, орыс әріптерімен жазылған, көлемі 32 жол. Ақынның бұл арнау өлеңі поэтикалық күш - қуаты күшті, тілі өрнекті, әсерлі болып шыққан. Мәселен, Ерден батырды Орынбай былай суреттеген:

Ассалаумағалейкум, батыр Ерден,
Кетіп тұр бақ-дәулетің тағы керден.

Ішінде көп қарғаның бір бүркіттей
Көзіме көріндің-ау келген жерден.
Сұңқардың екі мұртың жебесіндей,
Ақылың оман дария кемесіндей.
Сұрасаң биіктігің, мен айтайын,
Күн шалған Алатаудың төбесіндей.
Орынбай, кәне, сенің шешендігің,
Көп шығар жігіттікте есерлігің...
Атығай, Қарауылдың жақсылары
Жіберді біліп кел деп есендігің.

Ы.Алтынсаринның осы кітабын 1932 жылы Сәкен Сейфуллин: “Ыбырай Алтынсары ұлының шығармалары, құрастырушы С.Сейфолла ұлы“ деген атпен (латын әріптерімен) Алматыда бастырып шығарыпты.

Орынбайдың кейбір өлең-жырлары Абай поэзиясымен үндес болып келеді. Мысалы.

Есті кісі есермен ойнамайды,
Бойы қысқа тереңге бойламайды.
Ақша берген кісіні болыс сайлап,
Ел басы ел қамын ойламайды,-

деуі осыны аңғартады.

Көңіліне көп нәрсені жастай тоқып өскен зерделі ақынның өмір жайлы айтары да, меңзері де аз емес еді:

Тұлпар бар ма тұяғы майрылмаған,
Сұңқар бар ма қияғы қайрылмаған.
Қашан да тағдыр-ажал жеткен күні,
Кімдермен-кімдер жылап айрылмаған.
Өлімнен үлкен жау бар ма,
Бауыры бүтін сау бар ма?
Бұлсыз берді, құнсыз алды,
Бұған қарсы дау бар ма?

Ақынның ірілі-уақты уақиғаға байланысты терең толқып айтқан салмақты сөздері қанатты сөзге де айналып кетіп отырған. Мысалы:

Бастан бұлт кетпейді күн жайланып,
Сақау озды шешеннен тіл байланып.
Тұлпардан есек озып бәйге алып жүр,
Бұл күнде заман кеткен теріс айналып,-

дейтін сөз тіркестері қатты таңғалтады. Немесе әр сөзінде салмақты мағына, салиқалы ой бар мына шумақтар:

Көкірегім дариядай шалқушы еді,

Қызыл тілім кемедей қалқушы еді.

Сөйлесем мың кісінің ортасында,

Тыңдаған қорғасындай балқушы еді,-

ақынды арнасына сыймай тасыған көктемдегі өзендей адуынды екенін бейнелейді.

Орынбайдың ақындық қуатын, шабытты өрісін танытарлық шығармалар: “Абылай туралы”, “Хан келді Абайділда 10 жыл жатып”, “Тұрлыбек өлгенде айтқаны”. Орынбай халық арасында жалпақ әлеуметтің көңілінен шыққан майталман жыршы да болған. Ол өз жанынан толғаулар, жыр шығарған. Ақынның өлең түрінде жазылған “Жұмбақтары”, “Тақпақ сөздері”, “12 айдың атынан айтқан өлең”, 45 шумақтан тұратын “Адамның жаратылысы, туралы” деген жыр - толғаулары оның ауқымының кеңдігін, жалпы дүниетанымын білдіреді.

Бір өкініштісі, Орынбайдың көптеген жырлары бізге жетпеген. Ақынның өлең-жырлары, айтыс-толғаулары ХХ ғасырдың 35-ші жылдарына дейін әр мерзімде баспадан шығып отырған. Тек 1936-1938 жылдардағы саяси жағдайлардың шұғыл өзгеруіне байланысты “Абылайдай, Шыңғыстай, Ердендей хан, сұлтандарды мақтаған, яғни шынжыр балақ, шұбар төстердің заманын көксеуші сарай ақыны болған” деген бір жақты баға беріліп, Орынбайдай атышулы ақынның өлең-жырларын ашық айтқызбайтын болған, ел есінен ұмыттырып жіберуге тырысқан. Және осы жылдары ақиық ақынның көптеген асыл шығармалары жойылып кеткені анық болып отыр.

Өз заманының белгілі сөз шебері Орынбай кейінгі буынға ақындықтың үлкен мектебі болды. Біржан сал мен Ақан сері сияқты ірі саңлақтар да оны өзіне ұстаз санаған. Мұны айғақтайтын деректер көп. Мысалы, Орынбай ақынның Абылайға, Тұрлыбекке, тағы басқа адамдарға арнаған өлеңдері, Орынбай мен Арыстанбайдың, Шөже мен Орынбайдың айтысқан өлеңдері. Біржанның жас кезінде зор ықыласпен тыңдап жатпаған репертуарына айналыпты. Біржан сал есейген шағына дейін Орынбайдың Серәлі қожаға қарсы:

Шариғат айтар болсаң, кітап ұста,

Қазақтың өлеңінде нең бар қожам,-

дегенін, ал Тоғжан ақынға:

Мен дария жайлаған жайын едім,

Шыныменен мен туласам, қайтер едің,-

деген сөздерін еске түсіріп, үнемі айтып отырған.

Орынбай қартайған шағында Сырымбет бауырында өткен үлкен бір тойда Ақан серімен кездеседі. Әйгілі ақын Орынбайды өнердегі ірі тұлғаның қатарына қосып, оның айтыстардағы шешендігіне, өткірлігіне, тапқырлығына мынандай баға берген екен:

Ассалаумағалейкум, Орекем-ай,
Бір өзің мың кісілік берекем-ай!
Кешегі тәні Шыңғыс заманында,
Сайран ғып жүретұғын мерекем-ай!
Сіздерге біздей іні жар болармыз,
Қалайша кемеңгерге пар болармыз,
Басың бұлбұл, аяғың дүлділім-ай,
Бір өзіңізге зар болармыз!

Сөзімізді қорыта келгенімізде, Орынбай ақын - XIX ғасырдағы қазақ поэзиясының аса ірі тұлғаларының бірі. Ол бүкіл қазаққа аты шыққан айтыстың қамшы салдырмас жүйрігі, алдына жан салмас тарлан боздардың бірі. Ақын Абайға дейінгі поэзияның қоғамдық өмірге батыл араласып, шыншылдық мазмұнының молая түсуіне едәуір еңбек сіңірді. Оның өміршең, өзекті өлең-жырлары, шымыр өрілген ұйқастарымен ерекшеленіп тұр. Сондықтан айтулы өнер иесінің мұрасы жеке зерттеуге тұрарлық үлкен де күрделі іс.

Тағы бір ойландыратын іс, “шешеннің сөзі ортақ”, “өнер – халықтікі” деп небір фәлсапаларды айтқанымызбен, іске келгенде кежегіміз кейін тартып-ақ тұрады. Егеменді ел атанып, бұрынғыдай әлдекімнің қас-қабағына қарамай өзіндік жолмен өркендеуге бет алған шақта өнер саласын, тіл мәртебесін көтеру үшін, сөз құдыретін тану үшін Орынбайдай кешегі күннің асылдарын ардақтап, оны бүгінгі әдебиет, өнер жетістіктерімен ұштастыру, сөйтіп біртұтас өнер шежіресін жасауымыз шарт. Исі қазақ баласына Орынбай ақынның өнері ортақ екенін ескере отырып, мейлі Көкшетау, Ақмолада болсын, мейлі Алматы, Қарағандыда болсын, Орынбай Бертағыұлының есімін тарихта қалдыру үшін оған еңселі ескерткіш орнатып, көшелерге, мектептерге, кеңшарларға оның есімін берсек, от ауызды, орақ тілді, айтыс өнерінің айтулы майталманының аруағы алдында бұл игілікті істердің артықшылығы болмас еді.

“Дүниеде үйде жатып босқа өлгенше,
Жан-тәнің бірдей жанып күйген артық,
Ер жігіт дүниені кезгені артық,
Дүниенің не бар жоғын сезгені артық,
Түскендей аспан жерге іс болғанда,
Бел байлап, тәуекел деп, төзгені артық”.

(Біржан сал Қожағұлұлы)

“Халық әндері - халық өмірінің барлық жағын көрсететін, шындыққа, сырға толы, жарқын, көзі тірі халық тарихы ... Халық музыкасында адам таңқаларлық көркемдіктер аяғыңды аттап басқан сайын кездеседі”.

(Н.В. Гоголь)

САЙРАҒАН ОРТА ЖҮЗДІҢ БҰЛБҰЛЫ ЕДІ

Ән салса - арыстандай ақыратын,
Әуені қалтыратып жапыратын.
Саңқылдап даусы кетіп алты белге,
Көркем ән маңдағы елді шақыратын.

Қазақта кім білмейді Біржан салды,
Ағызған қызыл тілден шекер-балды.
Сан ақын жарысқанда талай тойда,
Үздік боп бәйгені ақын Біржан алды... -

деп Біржан салдың алты қырдан даусы асқан әншілік өнерін бүкіл қауымға мақтан, үлгі етіп айтқан, оның дарқан ақындығын алғаш жүрегімен терең түсініп суреттеген Сәкен Сейфуллин болды.

Біржан - XIX ғасырдың орта кезінде өмір сүрген ақын. Ол бұрынғы - соңғы қазақтың сал-сері ақындарының биік тұлғасы іспетті, ағасы, ұстазы, жаңашыл өнерпазы.

Біржан салдың туған жылын әркім әртүрлі жазып келген еді. Соңғы мағлұмат: Қазақ Совет энциклопедиясының екінші томында “Біржан сал 1834 жылы туған, 1895 жылы қайтыс болған” деп көрсетілген. Дұрысы осы деп есептеген жөн. Білетін қарттардың айтуы бойынша, Біржан Қоңыр төбе аталатын адырдан бастау алып, сылдыр-сылдыр сұлу үнмен

ылдифа құлай жүгіретін кәусар сұлу Қожағұл бұлағы басында (бұрынғы Көкшетау дуаны, Ақсары болысының ішінде айдан шалқар Жөкей көлінің жағасында, ал қазіргі Степняк қаласы туған жері) жылқы жылы (1834 жыл) дүние есігі ашқан екен. Ол 63 жасында қайтыс болған, асыл сүйегі өзінің кіндік қаны тамған Қожағұл бұлағы басындағы қорымнан мәңгілік жай тапқан. Бұл деректер энциклопедия мағлұматтарына дәл келеді. Біржан салдың дәл осы Жөкей көлінің жағасында дүниеге келгені күмән тудырмайды. Өйткені ақын өз шығармаларында балалық шағының Жөкей маңында өткенін жырлап, тарихи шындықтан хабар беріп тұрған. Мысалы, белгілі “Көкейтесті” дейтін әнінде Біржан осы бір сұлу жерлермен қалың ел сайран салып көшкендігін аса сүйсіспеншілік сезіммен еске түсіреді:

Бүркітті асуынан талай өттім,
Қалың ну орманында сайран еттім.
Айнала Жөкей көлдің жағалауын
Шіркін-ай, бір көруге арман еттім ! -

деп туған жеріне деген ыстық махаббатын айтады.

Біржанның руы Керей, Керей ішінде Ақсары. Ақсарыдан Нұралы, Нұралыдан Батыр, Батырдан Кенже, Кенжеден Бертис туған. Қазақта екі атақты Бертис болыпты. Бірі - Қаракесек би Бертис, екіншісі - Керей Ақсары Бертис. Біржанның бабасы осы Ақсары Бертис би.

Бертистен Қожағұл, Қожағұлдан Тұрлыбай, Тұрлыбайдан Нұржан мен Біржан, Біржаннан Теміртас, Қалікен, Асыл, Ақық, ал Теміртастан Мұхамедқали мен Жамал туған. Біржанның атасы Қожағұл Бертис баласы бүкіл Ақсары керей еліне беделді би болыпты. Ол сол заманның тәртібімен кішкентай немересін өз бауырына салып алады. Оның бер жағында Тұрлыбай ерте өліп, Біржан атасының қолындағы баласы атанып кете барған. Мүмкін ақынның өз әкесі Тұрлыбай баласы делінбей, Қожағұл баласы делінуі сол себептен.

Себепсіз, үлгісіз талант оянбайды, өнер тумайды. Елдің билігіне, шешендік сөзіне үнемі араласқан Біржанның ұлы атасының үйіне сол замандағы қазақтың белгілі шонжарлары, шешен билері, аға сұлтан ұлықтары, ақын-әншілері үнемі ағылып келіп, кетіп жатқан. Атасы Қожағұл араласып жатқан қоғамдық, отбасылық, өнерпаздық орта Біржанның ақындығына елеулі түрткі болғаны анық. Сондай-ақ Қожағұл би кішкентай немересінің бойындағы бұл өнер нышанын тап

басып таниды да, оны бетке қақпай еркелетіп ұстайды. Бір шеберге әдейі келіп домбыра жасатып береді. Қожағұлдың арнайы шақыруымен Сегіз сері мен Нияз сері Көкшетауға келеді. Бұл екеуі елді армансыз аралап, сауық-сайран құрып, халықты қызық думанға кенелтеді. Біржан алты алашқа аты белгілі қос саңлаққа еріп бірге жүреді. Тағылым тәрбие көріп, үлгі-өнеге үйренеді:

Ұстазы Сегіз сері, Нияз сері,

Солардан үлгі алған мен Біржан сері,-
деп қос ұстазына төңіріндей табынады.

Біржан 15-16 жастан елдегі белгілі ақын-әншілердің соңынан еріп, атақты ақын-шешендердің сөздерін, әндерін жаттауға бой ұрған. Өзінен үлкен ақындардың суырып салма өнерінен үйрене отырып, өзінің асқақ үнді әншілік қабілетін жетілдіре береді. Шырқап салатын әнге келгенде жас әнші өзіне ұстаз ақын-әншілерден де замандастарынан да үздік түсе берген. Ырғағын тоқсан құбылтып, әсем әуенді серпінді де толық күшті дауыспен шырқап, құйқылжытып салатын кең тынысты әншілік өнері ойын-тойға, жиын-думанға жиналған халықты қайран қалдыратын болған. Шалқыта шырқағанда сұлу самал үні 16 шақырым жерге жетіп, төңіректі тегіс ұйытатын, ұйқыдағы делсал тіршілікті дүр сілкінтетін қасиетті әншілік өнердің иесі болған Біржан сал, заманы басқа болғанда, басқа ортада өмір сүргенде әлемдік сахна жұлдыздарының бірі атанатындығында дау жоқ еді.

Біржанды көрген қариялардың айтуы бойынша әнші өлең айтқанда бұғағы салбырап, алқымы білеуленіп, даусы зор шығады екен. Сонан соң бір орнында отыра алмай, әуеннің ырғағымен төрде отырған әнші жылжып отырып, босағаға келіп қалғанын өзі де сезбей қалады екен. Басына киген тақиясы біресе маңдайына, біресе желкесіне барып қалатынын өзі аңғармайтын көрінеді. Домбырасының мойыны ұзын, түп жағы бұрышты болады екен. Тартып болған соң тиегін алып, қалтасына орап салып қоятын көрінеді.

Бала кезден ауыл арасында ән салып, өлең айтқан Біржан жиырмаға келген кезде өз жанынан ән шығара бастайды. Ал жасы отыздың ішіне толық кірген шағында өз төңірегіндегі Көкшетау, Ақмола, Қызылжар, Баянауыл, Атбасар, Қарқаралы дуанына қарасты қазақ ауылдарын кең аралап сауық-сайран құра жүріп, жәрмеңкесі, ойын сауығы, өнер өрісі мол Омбы, Орынбор, Семей елін де, Торғай, Тобыл бойындағы

Ұлытау, Ақтау, Ортау бойындағы қалың елді де аралап, өзінің алуан түрлі тамаша ән-өлеңдерін айтып таратады. Мысалы, оның “Орынбордан әкелгенім” дейтін әні бар.

Біржан Арқаның, Арқаның ғана емес-ау, барша қазақтың классикалық ән мектебін алтынды айшықпен күмбездеп көтеріп, әншілік өнерін шырқау шыңға шығарды. Ақынның жас кезінен бізге жеткен ең алғашқы өлеңі “Біржан сал” деп аталады. Осы шығармасында ол өзінің аспанға самғаған сұңқардай дүниеде еркін жүріп, әнін шырқаған уақытта патшаға да бас ұрмайтын тәкәппар екенін тебіреніп толғайды.

Біржан сал – нәзік сезімді, сұлулықты жырлаған лирик-композитор. Ақынның лирикасы халық өлеңдерінің әсемдік, лирикалық сарын, күйлерінен туындап, өрістеп, дамып, шалқып жатады. Мәселен, атақты “Жамбас сипар” әні жастық дәуренді аңсаған әсем де ерке лирикалы әуен. Жастық пен кәрілікті салыстырған ақынға, әрине, сұлулармен сырлас болған романтикалық өмірдің қызықты да тәтті болары хақ. Біржанның “Ләйлім-шырақ”, “Көлбай-Жанбай”, “Ақтентек”, сияқты әзіл-наз әндерінен махаббат, достық, сезім күйлерін айқын аңғаруға болады. Ал, ақынның “Көкек”, “Алтын балдақ”, “Айтбай”, “Жаймашуақ”, “Ғашық жар”, “Мәті-Дәулен”, “Бірлән”, тағы басқа өлеңдерінде жастық, махаббат, достық, ғашықтық бұлақ тұнығындай сезім күйлері шертіледі емес пе! Біржан салдың “Телқоңыр”, “Бурылтай”, “Ақсеркеш”, тағы басқа ән-өлеңдерінде жүйрік, майталман жорға, сұлу тұлпар аттардың көркем де әсем түр-тұлғасы, бейнесі суреттеледі. Өйткені сол бір заманда сұлу ән, сұлу жер, сұлу ат ер жігіттің мақтанышы, жан тынышы саналған. “Он саусақ”, “Жанбота”, “Адасқақ”, “Айбозым”, “Теміртас” сияқты сандаған ғажайып әндер шығарған алып тұлғаның дарағайлығы сол, бір ғана Орта жүз шеңберінде шектеліп қалмай, үш жүзді түгел аралаған, үлкенді-кішілі өнерпаздарына үлгі-өнеге үйреткен жалғыз ғана осы Біржан сал!

Біржан әншілік, ақындық өнерінде жалғыз болмаған. Оның айналасына халықтың небір талантты ақын-әншілері, өнерпаздары топталған. Солардың ішінде Жаяу Мұса, Ақан Сері, Құлтума, Балуан-Шолақ, Үкілі Ыбырай, Шашубай, Иманжүсіп, Естай, Әсет, Мәди... бәрі-бәрі Біржан мектебінің шәкірттері. Өзінің әйгілі “Он саусақ” әнінде Біржан салдың “Үш жүздің алға ұстаған тұйғынымын” дейтіні содан. Ақынның айналасына топтасып, серіктесіп жүрген сынды өнерпаздар арқы-

лы біздің заманға Біржанның қырыққа жуық әндері жетті.

Біржан сал тұлғасының ғажайып бір қыры – ақындығы. Ол жай ғана суырып салма ақын емес, ірі айтыс ақыны. Оны халықтың ақын Біржан, балуан Біржан деп атауының өзі-ақ көп нәрсені аңғартса керек. Ол ат жалын тартып мінгеннен-ақ Шөже, Арыстанбай, Орынбай, Тезекбай сынды дүлдүлдердің қасына ерді. Айтыс өнерінің қыр-сырына әбден қанықты. Соның арқасында күндердің күнінде өзі айтыскер ақындардың алдына озық шықты. Жетісудың бұлбұл қызы Сарамен айтысы қазақтың айтыс өнерінде теңдесі табылмайтын үздік үлгі ретінде, мәдени қазынамыздың алтын қоры төрінен тұғыр тапқаны осының айқын айғағы болса керек.

Айтыс өз заманының сыр-сипатын, әлеуметтік бағытын ашық бейнелейді. Сонымен бірге ақын Сараның сөзінде сол заманғы қазақ әйелінің мұң-зары, бас бостандығы мен еркіндікті аңсайтыны ағытыла айтылады:

Қалыңнан құтылудың кілтін таппай,
Қараймын халқым саған тұрмай, жатпай.
Желкемді көктейінен қидыңдар да,
Бөріге байлап бердің жетім лақтай.
Төрт ата Төлегетай төлің едім,
Өздерің еккен дәннен өніп едім.
Жанымды жетім деген жегі құрт жеп,
Өксіткен өмірімді өрім едім.
От жағып, күл шығарып күнім үшін,
Кедейлік, кемдікке де көніп едім.
Ұрпақ болар ұл емес, қырық жеті деп,
Бірге туған бауырымнан бөліп едің.
Жалынды от боп жанайын десем дағы,
Жаяу шамдай жалп етіп сөніп едім.
Қорлағандай қосқаның бір қортық шал,
Жиенқұлды көбің-ақ көріп едің.
Өспей жатып өре сап өміріме,
Көңілімді көр қазып көміп едің.
Сүйегімді сүйретпе итке жұртым,
Мен тірі емес, тілі бар өлік едім.

Ғасыр бойы жырланып келген, халық мақтанышына айналған Біржан – Сара айтысының шеберлігімен қатар, оның қадір-қасиеті осындай әлеуметтік мәселелерді көтере білгендігінде. Осы айтыстың негізінде “Біржан – Сара” опе-

расының дүниеге келіп, әлемге белгілі болуы Біржан салдың құдыреттілігі емес пе?!

Бүгінгі күнде қазақ поэзиясы мен өнерінің тарихында алатын орны ерекше, даңқты қазақ композиторы, асқан әнші, дарқан ақын Біржан салдың есімі мен тамаша шығармалары қалың бұқараның сүйіспеншілік құрметіне бөленіп, егеменді халқымыздың сарқылмас асыл қазынасына айналды. Оның композиторлығы, әншілігі, ақындығы өзінің замандастарын қаншалықты қызықтырып баурап алатын болса, қазіргі ақын-жазушы, әнші-композиторларды, жалпы сазгерлер қауымын соншалықты қызықтырып тәнті етеді.

“Қазақтың бас ақыны Абай
(шын аты Ибраһим) Құнанбаев.
Онан асқан бұрынғы – соңғы
заманда қазақ баласында біз
білетін ақын болған жоқ”.

(Ахмет Байтұрсынов)

АБАЙ –ДАРА ҚАЗАҚТА, АБАЙ -ДАНА

Абай - әлемдік деңгейге көтерілген, аты әйгілі даналардың бірі. Абай десе қазақ, қазақ десе Абай танылатындай мәртебе иесі. Ағылшынның Шекспирі, немістің Гетесі, орыстың Пушкині дүние жүзіне қалай танылса, Абай да солай танылған. Ол қазақтың маңдайына тәңірі сыйлаған қайталанбас дара тұлғасы. Абайды қай қырынан алсақ та, халқын адастырмайтын шамшырақ, менмұндалап шақырып тұратын мәңгілік алау оты.

Қазақта Абайдан бұрын да дарынды көп ақындар болған. Тіпті сонау Бұқар жыраудан бастап Орынбай, Шортанбай, Сүйінбай, Дулат, Шерниязды айталық. Ал Абай солардың бірде-бірін қайталамай, тың көтерді. Өзінше жазды. Сөйтіп, қазақ өлеңін жаңа мәнермен өрнектеп, жақсы үлгі туғызды.

Абай лириканың әлденеше түрлерін (махаббат, табиғат, философиялық) қазақ поэзиясы алқабына егіп өсірді. Адамның ішкі жан әсерлерін қызықтады. Жан әлеміндегі сиқырлы көріністерді, өзгерістерді, мың сан құбылыстарды сөйлететін жаңа оралымды, өрнекті сөз таба білді.

Абайдың өмірі де, бақыты да - өлеңі. Дана ақын қазақ өмірінде өлеңнің қандай роль атқаратынын мейлінше терең және өте дәл бейнелеген:

“Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денең.
Өмірде қызықтың бәрі өлеңменен,
Ойлаңсаңшы бос қақпай елең-селең...”

Бұл ғажайып жолдарда үлкен өмір шындығы мен халықтың рухани келбеті тұрғандай. Дала ежелден өлең мен жырға толы. Өйткені жер мен суын қорғап еркін өсуді көксеген ерлікті ертегі еткен – дала! Күймен күңіреніп, әнмен тебіренген Сахара! Бұл оның сарқылмас рухани күші.

“Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да”, “Жігіттер ойын арзан, күлкі қымбат”, “Ішім өлген, сыртым сау”, “Сәулең болса

сарқылмас байлығы мен мызғымас тұрақтылығын терең тебіреніп жырлай білуінде.

Абай өзінің атақты “Сегіз аяқ” атты философиялық толғауында тіл өнерін інжу-маржанға теңейді. Ақын бір өлеңінде өнегелі сөздің өмірде алатын орнын, ғибрат мәнін айқындай келіп, “Бұрынғы жақсылардан өрнек қалған, биде тақпақ мақал бар, байқап қара” дейді. Онымен Абай алдыңғы буыннан келе жатқан үлгілі, өнегелі сөздерге ілтипатпен қарауға, оларды ықыласпен үйренуге меңзейді.

“Қарын тоқ қаса маңғаз
ұқпас сөзді,
Сөзді ұғар көкірегі
болса көзді...” -

деп, дұрыс сөзді де түсіне білу үшін көкірегі ояу болсын дейді.

Абай қазақтың ақыны ғана емес, ол ояну дәуірін бастаушы ойланушыларының ең біріншісі. Бұл турада ақын былайша толғайды:

Ерте ояндым, ойландым,
жете алмадым,
Етек басты көп көрдім
елден бірақ.

Ақын шығармаларынан оның дүниеге, қоғамға, табиғатқа, өнерге, мәдениеттің атқарар міндетіне, адамның мінез-құлқына, өзара қарым-қатынасына, еңбектің мәніне, дін мен ғылымға, ән мен күйге байланысты сан алуан ой-пікірлерін кездестіреміз. Өзіндік философиялық жүйесі, жекелеген философиялық еңбектері болмаса да, Абай мұрасын тұтас алғанда (лирикасы, поэмалары, қара сөздері) ақынды философиядан мүлде аулақтатып, ысырып тастаудың жөні жоқ екенін көреміз.

Ұлы Абай:

“Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес,
Мені мен “менікінің” айырылғанын,
Өлдің деп ат қойыпты өңкей білмес.
Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған,
Өлді деуге сияма, ойлаңдаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?!“

-дейді.

Осы керемет жолдарда жалқыдан жалпыға, тұтастықтан жеке нәрсеге дейін түсіндірілетін үлкен-үлкен ойлар бар. Осылардың арасындағы ішкі логикалық, диалектикалық байланыстарды дұрыс түсінген Абай таңғажайып философ Гегельдің деңгейіне дейін көтеріле толғайды. Тіпті Абайдың қай жерде ақын, қай жерде ойшыл, философ екенін айырудың өзі қиын.

Абайдың халқымызға сіңірген зор қызметі – сахарамызға Ренессанс, яғни жаңғырту дәуірінің жарқын рухын алып келгендігінде. Ол Батыс пен Шығыс мәдениеті мұрасын қазақ даласына лайықтап дамытты. Ақын Батыс, Шығыс деп бөлмей, екеуінен де тел емді. Сөйтіп, халқына тұтас дүние, рухани қазына жинады.

Абайдың:

“Ғылымды іздеп,
Дүниені көздеп,
Екі жаққа үңілдім”, -

дейтіні сондықтан.

Иә, біз үшін Абай ұлы ойшыл, ағартушы, демократ, данышпан ақын болып келді және болып қала бермек. Оның ұлылығы сонда, қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып, күн болғандығында, “соқтықпалы- соқпақсыз жерде өсіп, мыңмен жалғыз алысқанында”. Абай шыққан биік өз заманында қазақ халқы үшін биік шыңмен тең.

Сондықтан да “бақпен асқан патшадан, мимен асқан қараны, сақалын сатқан кәріден, еңбегін сатқан баланы” артық қойып, досы жоқпен сырласып, досы көппен сыйласып, қайғысыздан сақ, қайғылыға жақ болып, күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе – надандық, еріншектік, залымдықтан қашып, ортамызда өркенін жайып келген ұрлық, өтірік, өсек, қастықты қалыс қалдырып, өнерді малды тұзден, бөтен жақтан тұзу жолмен іздеп, өркениетті өзге ұлыстардай өз бетімізбен өрістерлік күнге жетеміз десек, мың мәрте, миллион мәрте Абайды оқиық жамағат!

“Жақсы адамдар жоғары
адамгершілік дамуымен
және жоғары адамгершілік
ықпалымен танылады”.

(Ф.М.Достоевский)

САҒЫНТАР МӘҢГІ СӘЙГҮЛІК САНА

Халық зердесі – болғанның бәрі жазылып қалатын батпан кітап. Бүгінгі Қазақстанның қазаннан кейінгі тарихына көптеген беттердің қанмен жазылып қалғаны баршамызға мәлім болып отыр. Көптеген ірі тұлғалардың қайғылы қасіреті тоталитарлық жауыздықпен тікелей байланысты.

Бюрократтық-жазалаушы аппарат шеңгелін қазақ әдебиетінің үш алыбы – Сәкен (Сәдуақас) Сейфуллинге (1894-1938ж.), Ілияс Жансүгіровке (1894-1938ж.), Бейімбет (Бимағанбет) Майлинге (1894-1938ж.) салды. Осы аса ірі үш жазушы, қайталанбас тұлғалар қазақ халқының тарихында үздік роль атқарады.

Сәкен Сейфуллиннің есімі көп жылдар бойы ауызға алынбай келді. Халық жауы деп басылған қара таңба оны бүтіндей бір ұрпақтың назарынан тасада қалдырып, оның 1913-1916 жылдары Омбының мұғалімдер семинариясында оқығаны, қазақтар арасында мәдениет пен білім таратуды мақсат еткен “Бірлік” деп аталған жастар ұйымының мүшесі болғаны ауызға да алынбады. 1917 жылы Сәкен Ақмоладағы “Жас қазақ” ұйымына және “Тіршілік” атты газетті шығаруға басшылық жасады. 1918 жылы жаз айында оны бүлікшілер қолға түсіріп, кісендеп Омбыға жіберіп, атаман Анненковтың “Өлім вагонында” ұстады, одан қашып шығудың сәті түсті. Бұдан кейінгі жылдарда Ақмола және Орынбор қалаларында басшы қызметте болды. 1922-1925 жылдары Сәкен республиканың халық комиссарлар Кеңесін басқарды. 1925-1937 жылдары республикалық “Еңбекші қазақ” газетіне жұмысқа жіберіліп, “Әдебиет майданы” журналының бас сарапшысы міндетін де атқарды.

1920 жылы болған кеңестердің құрылтай съезінде Қазақ Автономиялық Республикасының құрылғанын жариялағаны мәлім. Осыдан кейін Сәкен өнердің барлық түрлерін дамыту, театрларды репертуарлармен қамтамасыз ету, халық өндері мен музыкасын жазу және өңдеу, мәдени мұралар-

ды сақтау, кітапханалар, клубтар, мұражайлар мен баспалар ашу мәселелеріне айырықша көңіл бөлген болатын. Ал баспасөздің дамытылуы қазақ әдебиетінің бой көтеруіне жәрдемін тигізеді. Республиканың түпкір-түпкірінде газеттер мен журналдар шығарыла бастады. Оларда жазушылар мен ақындардың шығармалары, жаңа кітаптарға рецензиялар, әдебиет жайындағы мақалалар, кітап жаңалықтары хақында хабарлар басылып жатты. Осындай жұмыстың нәтижесінде ұлт жазушыларының көптеген кадрлары көріне бастады.

Халық шығармашылығынан және сан ғасырлар бойы ұқыптылықпен сақталып келген аса бай фольклордан бастау алған жас қазақ әдебиеті өміршеңдігін танытты. Ол ұлы Абай және С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин, тағы басқалары негізін қалаған сындарлы реализмнің демократиялық жазба мәдениеттің жетістіктерін пайдаланды. Сөйтіп, ұлттық жазба әдебиет байытыла берді. Үш алыптың шығармашылығы жаңа кезеңде қазақ әдебиетін қалыптастыратын кездердің біріне айналды.

20-шы жылдары Қазақстандағы басты әдебиет қайраткерлеріне көптеген жанрда қалам тербеуіне тура келгенін атап көрсеткен жөн. Әдебиеттің талантты өкілдері әдеби шығармашылықтың жаңа түрлерін меңгеруге ұмтылды. С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин және олардың жолына түскендер өлеңдер мен поэмалар, әңгімелер мен повестер, романдар жазды. Олар пьесалар жазды, семсер сөздерімен және әдеби сындарымен көрінді.

Рас, бұл жылдарда жанрлардың бәрі бірдей өмір құбылыстарын терең де жан-жақты көрсету мүмкіндігіне жете алған жоқ. Басқаларына қарағанда поэзия тез көтерілді. Осылай болатын жөні де бар еді. Дүниеге келгеннен жер қойнына кіргенге дейін қазақтың көптеген ұрпағының бүкіл өміріне поэтикалық сөз тән болды. Халық эпосындағы ерліктерді, ертедегі жыраулардың кемелдігін, Махамбеттің берен сөзін ұрпақ өз бойына сіңірумен келді.

Ал қазақ әндерінің тарихындағы жаңа тараулар 20-шы жылдары басталды. Бүгінгі күні жаңа тарауды бастаушыларға халық терең алғыс сезімін білдіреді. Сөз жоқ, жаңа жырды бастаушылардың бірі С.Сейфуллин болды, сол жылдарда оның талант құдіреті ерекше күшпен көрінді. Оның шығармалары жаңа қазақ әдебиетінің алғашқы қарлығашы

("Жыл құсы") болып табылады деп "Еңбекші қазақ" газетімен "Қызыл Қазақстан" журналы тегіндіктен жазған жоқ. 1914 жылы Сәкеннің тұңғыш өлеңдер жинағы "Өткен күндер" деген атпен жарық көрген болатын. Оның 1917-1920 жылдары жазған өлеңдерінің бояуы жаңа, насихаттық және тәрбиелік мәні зор болды. Атап айтқанда, ақынның "Асау тұлпар" атты өлеңдер жинағына "РКП(б) Қырғыз облыстық комитетінің хабаршысында" жоғары баға беріліп, оның шығармалары жастардың қолынан түспейтін болады деген болжау айтылды. 1921 жылы ол Қарағандыда болып, "Жұмыскерлерге" деген өлеңін жерлестері - Қарағанды, Спасск, Нілді жұмысшыларына арнады.

Жалпы алғанда С.Сейфуллиннің "Жолдастар", І.Жансүгіровтың "Кедейлер тойы", Б.Майлиннің "Кедей" өлеңдері бостандық пен тең құқықты мадақтап, білім алуға, қажырлы еңбек етуге шақырды. Мәселен, Сәкеннің 1923 жылы жазылған "Бұлшық ет" өлеңі еңбек пен еңбек адамының салтанатты ән-ұранына айналды.

Сол жылдарда поэма жанрын дамыту - қазақ поэмасының күрделі проблемаларының біріне айналды. Орыс әдебиетінің дәстүрі бойынша поэма жазу жолында алғашқы қадамдар жасалды.

Демократ ақын С. Торайғыровтың лиро-эпикалық және философиялық "Кедей", "Адасқан өмір" поэмалары қазақ әдебиетінде осы жанрды өркендетудің бастау жолын салды.

Эпикалық сипаттағы поэзияда С. Сейфуллиннің таланты кеңінен көрінді. Ол қазақ поэзиясының жаңа формасын жасап, халық шығармашылығының тамаша дәстүрлерін дамытты. Бұған ең алдымен ақынның "Ақсақ киік" (1924 ж.), "Аққудың айрылуы" (1925 ж.), "Советстан" (1925 ж.) және "Альбатрос" (1933 ж.) және басқа поэмалары айқын дәлел. Осы шығармалардың бәрі Сәкеннің халық шығармашылығын жақсы білетін, көркем сөзді талмай іздеуші және жаңа мүмкіндіктерді ашушы кемел ақын екендігін сипаттайды. Оның шығармалары арқылы поэтикалық сөз құрамы елеулі түрде толыға түсті. Өндіріс пен техниканың, мәдениет пен ғылымның дамуымен байланысты өмірге келген сөздер (мәселен "Экспресс", "Альбатрос", "Советстан" және басқа) қолданыс тапты. Сәкеннің патриоттық өлеңдері жауынгерлік марш ырғағында ("Жас қазақ марсельезасы", "Жолдастар",

“Қызыл әскер маршы”) жазылған. С.Сейфуллиннің “Лашын құс” әңгімесі, “Аққудың айрылуы” поэмалары лирикалық және романтикалық ырғақтарға тұнып тұр. Оның “Көкшетау” поэмасы (1928 ж.) халық арасында кеңінен тараған. Халық аңызының баурағыш рухы өсіп тұрған бұл поэма сезім тереңдігі, тілінің көркемдігі мен жұмырлығы жөнінде қазақ әдебиетіндегі таңдаулы шығармалардың бірі болып табылады.

Егер 20-шы жылдары қазақ әдебиетінің төрінде поэзия болса, 30-шы жылдары прозаның салмағы арта бастады. Осы жанр жөнінде де С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин өздерін үлкен шебер ретінде тағы көрсетті. Олардың қаламынан әңгімелер мен очерктер, повестер мен новеллалар, романдар туындады. Бұл жазушылар адам образдары мен олардың мінездерін бейнелеу, кейіпкерлердің портреттерін сомдауға керекті бояуларды таба білді. Сөйтіп олар өздерінің шығармаларын идеялық-көркемдік жағынан жоғары сатыға көтерді.

С.Сейфуллин - қазақ әдебиетінде реализмді орнықтырған “Айша” (1922 ж. жазылып, 1935 ж. қайта өңделген), “Жер қазғандар” (1928ж.), “Жемістер” (1935ж.) повестерінің және басқа да шығармалардың авторы. Сәкеннің мемуарлық “Тар жол, тайғақ кешу” романының (1927ж.) жарыққа шығуы Қазақстанның мәдени өміріндегі үлкен оқиға болды. Жазушы шығармасында аталған қаһармандар өздерін бостандық, туған халқының бақыты үшін күреске арнаған батыл адамдар.

Сейфуллин қазақ драматургиясының негізін қалаушылардың бірі болды. Өзінің “Бақыт жолында” пьесасын 1917 жылы жазды. Ал 1936 жылы театрлардың сахналарында “Қызыл сұңқарлар” пьесасы қойыла бастады. Совдеп мүшелерінің ерлігі мен жоғары құқықтылық сапалары жайындағы бұл романтикалық драманы Сәкен 1920 жылы жазып, оны 30-шы жылдардың бірінші жартысында қайта өңдеуден өткізді. Сәкеннің өзіне, өзі жазған шығармаларға қатал талап қойғандығын, бұрын сәтті шыққандығы мойындалған драмалық шығармаларына қайта- қайта оралып, оларға түзетулер мен толықтырулар енгізіп, тілі мен құрылымын жетілдіріп отырғандығын атап көрсеткен ләзім.

30-шы жылдары қазақ әдебиетінің тарихына арналған кітаптар қазақ тілінде шығарыла бастады. Бұл іске С.Сей-

фуллин, М.Әуезов, С.Мұқанов, М.Қаратаев, тағы басқалары көп күш-қуатын жұмсады. Сейфуллин жазған ("Қазақ әдебиеті", 1932 ж.), С.Сейфуллин мен Ө.Тұрманжановтың ("Көркем әдебиет", 1934ж.), С.Мұқановтың ("ХІХ ғасырдағы қазақ әдебиеті", 1932ж.) оқулықтар мен оқу құралдары қазақтың ұлттық әдебиетінің тарихын оқып, үйренуде аса маңызды роль атқарды.

1936 жылы республикада Сәкен Сейфуллиннің әдебиет саласындағы қызметінің жиырма жылдығы кеңінен атап өтілді. Ол Еңбек Қызыл Ту орденімен наградталды. Шебер қаламгерге көрсетілген құрмет Қазақстан мәдениетін дамытудағы зор жетістіктер демонстрациясына айналды. Бірақ жазушының өмірі кенеттен үзілерін сол кезде ешкім білген жоқ.

“Қазақстан үшін -
Әуезов екінші Абай”.

(Николай Погодин)

“Қараймын көкшіл далаға
Толқимын іштей, ойланам,
Ұлы ғой Кавказ...

жан-аға,
Өзіңе жету қайда оған!”

(Расул Ғамзатов “Мұхтар аға”)

ҰЛАН ДАЛАНЫҢ ҰЛЫ СУРЕТКЕРІ

Алыптың сыры уысқа оңай түскен бе? Бір қарағанда алақанға іліге кеткен дүние өнер болып па? Алыптар құпиясын ашу – ұрпақтар үлесі. Абай, Гомер, Данте, Шекспир, Пушкин, Гете, Бальзак, Гюго сынды ұлы суреткерлердің ғасырлар өткен сайын өресі айқындалып, болмыс-тұлғасы аспанмен таласып бара жатыр. Сан елдерде шығып жатқан зерттеулер тізбегі де соған бір дәлел. Мұхтар Әуезов тағдыры да осынау ақиқатты анықтап келе жатқандай. Ол барлық оқырман қауым үшін, бүкіл прогресшіл адамзат үшін қазақ халқының арман-мүддесін, мақсат-мұраттарын шебер бейнелеген суреткер.

Үлкен өнер жолындағы сәтті де күрделі сапарын 1917 жылы “Еңлік-Кебек” пьесасынан бастап, 1961 жылы “Өскен өркен” романымен аяқтаған Әуезов тек қазақ мәдениетіне ғана емес, бүкіл дүниежүзі әдебиетінің алтын қорына елеулі үлес қосты. Тынымсыз іздену мен зор шабыт үстінде өтіп, қырық бес жылға созылған жемісті еңбегінің нәтижесінде жарық көрген тамаша шығармалары жөнінде әр кезде сан алуан пікірлер айтылып келді. Қазірдің өзінде академик-жазушының өмірі мен өнеріне, ғылыми еңбегі мен қоғамдық қызметіне арналған көптеген ғылыми мақала, әсерлі естелік, ауқымды зерттеу кітаптар мен монографиялар бар. Әйтсе де ұлы жазушының талантының бар қыры-сырын біз толық танып білдік деп айта алмаймыз. Сондықтан да ол туралы бүгінде айтылар әңгіме де, естелік те көп.

М.Әуезов 1897 жылы Семей облысы қазіргі Абай ауданында туып, балалық шағы көшпенді ауылда өтті. Оның атасы Әуез Құнанбаймен, әкесі Омархан Абаймен ауылдас, дос,

ағайын болған. Жас Мұхтар ауылда молдадан арабша дәріс алып жүрген жерінен орыс мектебіне түсіп, кейін Семейдегі бес кластық қала училищесінде оқыды. 1915 жылы мұғалімдік семинарияға түседі, ал 1917 жылы семинарияда оқып жүрген кезінде, халық аңызы негізінде “Еңлік-Кебек” пьесасын жазады. Бұл қазақ ұлттық драмасының қарлығашы еді. Кейін жазушының жаңартуы, жетілдіруі нәтижесінде осы пьеса қазақ драма театрының сахнасынан құрметті орын алады.

1923-1928 жылдарда Әуезов Ленинград университетінде оқып, тіл және әдебиет факультетін бітіреді. 1928-1930 жылдары Ташкентте Орта Азия мемлекеттік университетінің аспирантурасында оқып шығыс фольклоры бойынша маманданды.

Жазушылық сапарының осы, алғашқы кезінде Мұхтар Омарханұлы көптеген көркем шығармалар жазды. Оның 1921-1929 жылдарда жарияланған әңгіме-новеллалары (“Қорғансыздың күні”, “Оқыған азамат”, “Қыр суреттері” мен “Қыр әңгімелері”, “Үйлену”, “Сөніп-жану”, “Кім кінәлі”, “Жетім”, “Барымта”, “Жуандық”, повестері “Қараш-қараш”, “Қилы заман”), “Қаракөз” пьесасы, қазақ әдебиетіне керемет талант келгенін паш етті. Көпшілік қауым жас қаламгердің асқан дарынын бірден бағалап, оның келешегіне зор үміт артты. Заман озған сайын бұл шығармаларға әділ баға беріліп, қазір олардың көпшілігі әдебиетіміздің ең қымбат қорына қосылып отыр.

Мысалы, Әуезовтың 1927 жылғы “Әдебиет тарихы” оқулығына енген “Зар заман ақындары” атты зерттеуі күні бүгінге дейін құнын жоймаған, ілгеріде де жойылмайтын, жылдар көшінде, саясат желінің өтінде жоғалтқандарымызды табуға тірек болатын, мәні зор еңбек. Ғұлама жазушы бұл шығармасында “Зар заман” деген бағыт неден басталып, немен бітті, ақындары кім, бұрынғы өлеңдерден басқалық жаңалығы бар ма, кейінгі заманға қандай сарқыт қалдырды, онан соң әдебиетте бұл дәуір қандай орын алады деген күрделі мәселелерді көлденең тартып, соның ұрымтал жауабын беруге ұмтылады. Қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеуде, кезеңнің әдебиетіне тән бағыт, ағым, сарындарды саралауда салмақты, дәлелді тұжырым-түйіндер жасады.

Отызыншы жылдары Кенесары, Наурызбай бастаған қозғалыстың мән-жайын қалың жұртшылық арасына мағлұм еткен шығарма – жазушының “Хан Кене” деп аталатын шығармасы. Пьеса тек 1934 жылы сахнада бір-ақ рет қойылып,

одан кейін ұзақ жылдар бойында архив шаңына көміліп қалған құнды шығарма. Тек 1988 жылы М.Әуезовтың 20 томдық шығармалар жинағының 14-томында қайтадан басылып шықты.

“Хан Кене” пьесасы өзінің көркемдік бітімі, шыншылдық қуаты жағынан ұлы суреткердің ең таңдаулы шығармаларының бірі деп бағалауға лайық. Жазушының Кенесары қозғалысының сыры мен шынын, биіктігі мен қайшылығын жан-жақты елестете аларлық шығарма жасап, қаншама тарихшылар мен публицистерден көш ілгері озып кеткені таң қаларлық жай.

Көп қырлы Әуезов творчествосының өзекті бастауы – Абай мұрасы. “Зер қадірін зергер біледі” – дегендей ұлы адамның қадір-қасиетін ұлы адам ғана тереңнен түсіне біледі. Ұлы ақынның асқаралы тұлғасы Мұхтар Омарханұлының бүкіл ғұмырына таң шолпандай шапағатын төкті.

Талантты суреткер 20-30 жылдардан бері қарай Абайдың өмірі мен творчествосы туралы жүйелі зерттеу жүргізді. Ақырында, бұл саладағы аса бағалы зерттеулерін “Абай” кітабына топтады. Жазушы “Абай” романының бірінші кітабын 1942 жылы, екінші кітабын 1947 жылы жариялады.

“Абай” романы - қазақ тұрмысының үлкен бір айнасы. Бұл, қазақ халқының қасиетін, сын-сипатын, сапасын, елдігін көрсететін, қазақ оқушыларының патриоттық, халқын сүюшілік сезімін күшейтетін, қазақты жете білмейтін жұрт оқушыларына: қазақ халқы осындай халық екен деп айтқызатын роман.

Абай тақырыбын кеңейте, тереңдете түсіп, Мұхтар Әуезов кейін, “Абай” романының жалғасы ретінде “Абай жолы” эпопеясын жазды. Оның бірінші кітабы 1951 жылы, екінші кітабы 1955 жылы шықты. “Абай жолы” роман-эпопеясы кездейсоқ ғайыптан пайда бола салған жоқ. Ол – жазушының ұлан-ғайыр ізденісі мен мол дайындығынан туған шығарма.

“Абай жолы” эпопеясын жарыққа шығарумен бұрынғы фольклорлық эпостың шынайы халықтық, ұлттық, поэтикалық сипаттарын, рухын, бай тілін дәстүр ретінде қабылдап, жаңа заман әдебиетінің роман жанрына кемелденген психологизм, типтік сипат пен типтік жағдай секілді категорияларын кең алып, терең арнада дамыта отырып, халықтық романның ең көлемді, кең тынысты синтетикалық түрін жасады.

Ұлы Отан соғысы жылдарында Мұхтар Омарханұлы “Сын сағатта”, “Намыс гвардиясы” (Ә.Әбішевпен бірге), “Қарақыпшақ Қобыланды” деген пьесалар, “Төлеген Тоқтаров” деген

либретто, "Асыл нәсілдер" деген повесть, көптеген әңгіме, очерктер жазды. Бұл шығармаларда автор қазақ еңбекшілерінің майдандағы, елдегі жанқиярлық, қаһармандық істерін суреттеді. Майдан мен тыл ерлерінің бейнелерін жасады. Халықты жауды жеңуге жұмылдырды.

1960 жылдың наурыз айында жазушы Американы аралады. Сондағы алдыңғы қатарлы мәдениет қайраткерлерімен кездесті. Сол сапарында Америка журналдарының бірінде "Көксеректі" ағылшын тілінде жариялап қайтты. Бұл шығарманы американдықтар жылы қабылдап, жоғары бағалады.

М.О.Әуезов өмірінің соңғы жылдарында "Өскен өркен" атты шығармасын жазумен болды. Мұнда ол замандастар өмірін әртүрлі қырынан суреттеді. Жазушы көркем шығармалар аудару жұмысымен де айналысты. Ол орыс тілінен қазақ тіліне И.Тургеневтің "Дворян ұясы" деген повесін, Н.Гогольдің "Ревизор", В.Шекспирдің "Отелло", "Асауға тұсау", К.Треневтің "Любовь Яровая", А.Афиногеновтың "Қорқыныш", А.Кронның "Флот офицері" деген пьесаларын аударды.

Қазақ театрының өркен жайып, өсіп жетілуіне М.О.Әуезов қыруар еңбек сіңірді. Ол театр, музыка, кино өнерінің түрлі теориялық-проблемалық мәселелері жайлы әр кезеңде ой қозғап, зерттеу мақалаларын жазып отырды. Оған уақытын да, білім-қайратын да аямады. Мысалы, 1926 жылы Қызылорда қазақ театры ашылды. Соған байланысты "Еңбекші қазақ" газетінің бірнеше санында Әуезовтың театр туралы мақаласы шықты. Театр сахнасында "Еңлік-Кебек", "Қаракөз" пьесалары ойналды. Жазушының "Түнгі сарын", "Айман-Шолпан", "Абай", "Қарақылшақ Қобыланды" сияқты пьесалары - қазақ өнерінің классикалық туындыларына айналды.

М.О.Әуезовтың ғалым-әдебиетші ретіндегі еңбегі де орасан зор. Оның ғылыми еңбектері туралы сөз қозғағанда, ғалымның әдебиет жөніндегі зерттеулері, қазақ әдебиеттану ғылымының бірқатар салаларының ірге тасын қалап, олардың одан әрі дамуына бағыт бергенін атап айту орынды.

Мұхтар Омарханұлы 1946 жылы Қазақ академиясы құрылғанда оның академигі болып сайланып, соның қабырғасында үзбей ғылыми жұмыспен шұғылданды. Өзі ұзақ жылдар бойы Тіл мен әдебиет институтында ауыз әдебиеті бөлімін басқарып жүріп, фольклорды, Абай мен Жамбыл шығармашылығын зерттеуді және әдебиеттің жас кадрларын баулып тәрбиелеуді көздеген жоспарлы бағдарламасын алға қойды.

Академик М.О.Әуезовтың еңбектерінде қазақ ауыз әдебиетінің көптеген маңызды проблемалары алғашқы рет терең, сындарлы түрде зерттелді. Ол 40-50 жылдары “Қазақ халқының эпосы мен фольклоры”, “Абай және орыс классиктері”, “Қазақ ертегілері” деген құнды ғылыми жұмыстар жазды. “Қазақ әдебиеті тарихының бірінші томы”, “Қазақ совет әдебиеті туралы очерктер” деген еңбек ұлы жазушының басқаруымен жасалды.

Ғұлама суреткер халықтар достығының жыршысы болды. Бұрынғы Совет Одағын мекендеген туысқан халықтардың көпшілігінің ұлы мәдениетіне М.Әуезовтың тікелей еткен әсері өз алдына жеке сөз болатын құнарлы тақырып. Мысалы, қырғыз халқының асыл мұрасы “Манасты” ғалымдардың ішінен ең бірінші болып тексеріп, көлемді монография жазған Мұхтар Омарханұлы болатынды. Ғалымдардың өз куәлігіне қарағанда, ол бұл еңбегін 30-шы жылдар ішінде аяқтаса да, көпке дейін жарық көрмей келіп, тек 1959 жылы “Әр жылдар ойлары” жинағында басылып шықты. М.Әуезов көп жылдар, тіпті өмір бойы Леонид Соболев, Всеволод Иванов, Александр Фадеев, Николай Тихонов сияқты орыс шеберлерімен достық байланыста болды. Олармен үзеңгілес, қол ұстасып қаншама тамаша істер тындырды, қаншама қиын жолдар кешті. Мысалы, Л.Соболев тек “Абайдың” аудармашысы ғана емес, көп шығармада соавтор да болған адам. Екеуі бірігіп “Қазақ халқының эпосы мен фольклоры” атты тамаша мақала жазды. Соңынан “Абай” атты драматургиялық классика деңгейіндегі керемет шығарма жазды.

Иә, дүниеде өшпейтін, өлмейтін жалғыз байлық - рухани қазына. Мұхтар Әуезов теңіздей терең ойдың, асқан ақылдың, күшті таланттың, ұшқыр қиялдың иесі болды. Ол туған елін әлемге әйгілі еткен алып екендігі күннен күнге айқындалып, анықталып келеді. Ұлы адамның, азаматтың, қоғам қайраткерінің артында қалған мұра, асыл қазына ұшан-теңіз. Сондықтан да ол - ел мақтанышы. Сондықтан да оның есімі көкірегімізде қуаныш отын маздатады.

Айтулы суреткердің ұлы тұлғасы жыл өткен сайын даралана, шоқтықтана түскендей. “Ел үмітін ер ақтар, Ер есімін ел сақтар” деген дана сөз Мұхтар Омарханұлы Әуезовке арналғандай.

“Ақынның шынайы шығармашылығы,
ойшылдың дуалы диалектикасы,
зерттеушінің шымыр шеберлігі
- ұлы ғалымды қалыптастыратын
құрамдас бөліктер, міне, осылар”.
(К.А.Тимирязев)

ДӘУІРДІҢ ДАРАБОЗ ПЕРЗЕНТІ

Ғылым турасындағы тоғышарлық сенімге ерер болсақ, ғалымдар қайдағы бір піл сүйегінен қашалған зәулім мұнарада марғау тіршілік кешетін көңілсіз де сұрқай пенделер іспеттес әсер ететін сыңайлы. Ал 1999 жылғы 12 сәуірде туғанына 100 жыл толған академик Қ.И.Сәтпаевтың тағдыры осы тақылеттес тұжырымдаманы түбегейлі түрде теріске шығарды.

Адамзат тарихында өзінің ұланғайыр іс-қимылымен қоғамның даму бағытын алдын-ала анықтап беретін толағай тұлғалар қашанда болып келген. Оларды озық идеялардың қайнар көзі десе де боларлық. Жиырмасыншы ғасырдың жарық жұлдыздарының бірі Қаныш Имантайұлы Сәтбаев, міне, тап осындай адам болған.

Ол екі ғасырдың аралығында Орталық Қазақстандағы пейіштей мекен – Павлодар облысының Баянауыл ауданында туды. Молда оған арабша Ғабдұлғани (қысқаша - Ғани) деген есім берді, ал Қаныш деп Имекеңнің бәйбішесі Нұрым еркелетіп атап кетті. Ол балдырғанды әжесіндей аялады, ал Қаныштың өз шешесі Әлима дүниеден ерте көшкенде анасын да жоқтатқан жоқ. Қаныштың әкесі Имантай кезінде Омбыдағы тілмаштар мектебін тәмамдаған көзі ашық, көкірегі ояу адам болатын, ал атасы Сәтбай Баянауыл өңіріндегі тұрмысы қонды байлардың санатына жататын.

Ілім-білімге деген ынтызарлық Қаныштың өмірлік жолын жас шағынан-ақ белгілеп, бедерлеп берді. Ол 1911 жылы ауылдағы мектепті аяқтаған соң Павлодардағы екі кластық орыс-қырғыз училищесіне, ал 1914 жылы Семейдегі мұғалімдер семинариясына түседі. Қаныш мұнда өз жерлесі, әрі ақын, әрі ағартушы Сұлтанмахмұт Торайғыровпен кездеседі, Мұхтар Әуезовпен танысады. Ол Қаныштан екі жас үлкен болатын, Абай сынды ұлы ақынның қайтыс болғанына он жыл толғанына орай ұйымдастырылған үлкен кеш-

ке белсене қатысқан-ды. Мұхтар мен Қаныш тез тіл табысып, Толстой мен Достоевскийге ден қойды, тарих пен әдебиет, жаратылыстану ғылымының жетістіктерін қалт жібермеді.

Семинарияны атышулы 1917 жылдың көктемінде бітірген Сәтбаев әуелі мұғалім, кейінірек халық соты болды, яғни жас шағынан бастап-ақ кең далада абырой-атақтан кенде болған жоқ. Тап осы жылдары қазақ сахарасында ілім-білімге деген ынтызарлық қанатын кеңге жая бастаған еді. Оның үстіне Қаныш тұрған ауылға Кемерово өңірінің табиғи байлықтарын талмай зерттеуші, Томбы технологиялық институтының белгілі профессоры, кейінірек, 1933 жылы академик лауазымын иемденген атақты ғалым Михаил Антонович Усов өкпе ауруынан емделуге қымызға келмесі бар ма?! Усовтың геология жайлы әсерлі әңгімелері жас жігітті баурап алғандығы соншалық, 1921 жылы екеуі Томбыға бірге кетеді. Бұл оқыс қадамымен Сәтбаев жерлестерін қатты таңқалдырады: мұғалімдік – жөн, сот – ол да түсінікті, ал геологы – несі? Жер қойнауын зерттейді дей ме, қалай өзі? Құшағын ұланғайыр отын-энергетикалық, минералды –шикізатты байлық кернеген Қазақстанды жан-жақты зерттеу ісінің басы-қасында Қаныш Имантайұлының өзінің тұруы тағдырдың тамаша шешімі іспеттес болса керек.

Ол Томбыда алғашқы екі жылы Усовтың жанұясында тұрады. Өкінішке орай, ауа райының күрт өзгеруі және қаланың тұрмыстық жағдайы студенттің денсаулығына кері әсер етеді. Қатты науқастанып қалған оны қасына екі студент қосып, Арқаға жөнелтуге тура келеді. Елге келіп, қол-аяғын бауырына алған ол біраздан соң институттағы дәрісін жалғастыруға мүмкіндік алады. Оның үстіне болашақ академиктің білім керуенінен қалмауға бел буып үрдіс қимылдағаны соншалық, көп оқығандықтан әр кеш сайын басы айналатынды шығарды. Ол М.А.Усовтың өзіне арнап құрастырған жоспары бойынша геологиялық әдебиеттің тамтығын қалдырмай зерттеді, лекцияларды ықтияттай дәптерге түсірді, есепке жүйріктігін жетілдірді, көркем әдебиетке де уақыт тапты. Күндіз дәрістен бос уақыттарын тау-кен мұражайында өткізетін болды. Михаил Антоновичтің Қазақстан даласындағы кен іздеген саяхаттарына қатысты. Сондай-ақ М.П.Русаковтың геологиялық барлау партиясының құрамында тамаша тәжірибе жинақтады, кейін екеуі бірге қызметтес бо-

лып, өле-өлгенше жан аямас дос болып кетті. Сондай-ақ болашақ ғұлама туған Баянауылын, ұланғайыр қазақ даласын бір сәтке зердесінен шығарған жоқ.

Негізі Сәтбаевтың ғалым ретінде, биік дәрежелі геолог-маман ретінде қалыптасуын түсіну үшін, оның студенттік кезеңдегі айналасын білген абзал. Ал олар кейін бүкіл елге атағы жайылған И.К.Баженов, А.Я.Булынников, Н.Н.Горностаев, А.М.Кузьмин, М.К.Коровин, М.П.Русаков, Н.Н.Урванцев, Ф.Н.Шахов сияқты жас оқытушылар мен студенттер болатын. Тап сол кезде Томбыда өз тағдырларын Сібір және Қиыр Шығыспен қоса, Қазақстанмен де тығыз байланыстырған геологтар шоғыры қалыптасты.

Қаныш Имантайұлы 1926 жылы институтты аяқтаған соң елге кетті. Оның мамандығы - геолог-барлаушы үшін мұнда жұмыс жетіп артылатын. Ол 15 жылдық үрдісінде (1926-1941 жылдар) Атбасар және Қарсақпай геология трестерінде инженер-геолог, бөлім жетекшісі, бас геолог болып қызмет атқарды.

Осы жылдары ол бар күш-жігерін Орталық Қазақстан геологиясын, әсіресе, осындағы пайдалы қазбаларды халық шаруашылығы қажетіне жарату ісіне бағыштады. Оның ең алғашқы “Жезқазған мыс кенді ауданы және минералдық байлықтары” деген монографиялық еңбегі 1932 жылдың өзінде-ақ жарық көрген болатын. Жас ғалым бұл шығармасының “Жезқазған кен орындарының түп-төркіні” деген тарауында осы өңірдегі кен орындарының гидротермальдық төркіні бар деген болжам ұсынды.

Жалпы, оның зерттеулері Ұлытау-Жезқазған аймағында ірі мыс кенінің көздерін ашуға мүмкіндік берді. Сәтбаевтың ғылыми ізденістерінің ауқымдығы және оның Кеңес Одағының сол кездегі ауыр өнеркәсіп халық комиссары Серго Орджоникидземен тікелей кездесуі Үлкен Жезқазған өңірін өндірістік тұрғыдан игеру мәселесін оңынан шешті: нарком Жезқазған мыс қорыту комбинаты құрылысын бастау жөніндегі бұйрыққа қол қойды.

Осыған орай 1938 жылғы 2 қарашада Қазақ КСР Халық Комиссарлары Кеңесінің арнайы қаулысы қабылданып, онда “КСРО Ғылым академиясының Орталық Қазақстан экспедициясының кенді және кенсіз пайдалы қазбалар, сондай-ақ су көздерінің геологиялық дамуы мен таралу заңдылықтарын зерттеудегі ұланғайыр практикалық және ғылыми-тео-

риялық маңызы атап өтілді”, ал мұның өзі “Орталық Қазақстан аймағындағы пайдалы қазбаларды жоспарлы түрде іздестіру ісін нақты теориялық негізге қоюға мүмкіндік береді”. Қаулыда геологтардың тапқандары алюминий, темір, вольфрам, мыс, калий немесе азот тұқтарын өндіру, өнеркәсіп ошақтары мен ауыл шаруашылығын сумен қамтамасыз ету ісін жолға қоюға мүмкіндік беретіндігі атап көрсетілді.

Соғыс алдындағы жылдары Жезқазғанға толайым берілген Қаныш Имантайұлының ой өрісі ендігі жерде Жезқазған - Ұлытау аймағын, одан Орталық Қазақстанды қамтыса, ақыры бүкіл республиканы орап алды. Оны Қазақстанда қай индустрияның болмасын түп қазығы - өз шойыны мен болатын өндіру ісін жүзеге асыру идеясы баурап алды. Ол 1940 жылы жоғарғы билік орындарына республикада қара металлургия комбинаты құрылысын қолға алудың қажеттігін дәлелдеп хат жазды. Оның пікірінше, болашақ комбинаттың шикізат қоры - Атасу темір кенінің көзі және Қарағандының кокстелетін көмірі. Сәтбаев Атасудың Қарағанды - Жарық - Жезқазған темір жолынан небәрі 50 шақырым жерде тұрғанына назар аударады. Бұл құжатта құрылыс материалдарының молдығы да, сумен жабдықтаудың оңайлығы да тілге тиек болған. Сөйтіп, осынау шұғыл жазбалардың өзінен болашақ металлургия зауытының бейнесі анық бой көрсеткен.

Ғылымның жасампаздық күш-қуатына Ұлы Отан соғысы елеулі сын болды. 1941 жылдың қазан айында Қазақ КСР Мемлекеттік жоспарлау комитеті жанынан ғылымның сан саласындағы ғалымдарды біріктірген ғылыми-техникалық кеңес пен тұрақты ғылыми-техникалық комиссиялар құрылды. Бұл қадам қорғаныстың маңызы бар мәселелерді барынша тезірек шешуге ғылыми күштерді тиімді пайдалануға мүмкіндік берді.

Қ.И.Сәтбаев КСРО Ғылым академиясының Қазақстан, Орал және Батыс Сібір ресурстарын қорғаныс мүдделеріне жұмылдыру жөніндегі комиссиясының мүшесі болып сайланды. Ол ауыр өнеркәсіп комиссиясына басшылық жасады, сонымен бірге 1941 жылы КСРО Ғылым академиясы Қазақ бөлімшесі (1946 жылдан - Қазақ КСР Ғылым академиясы) Геология ғылымдары институтының директоры болып тағайындалды.

Ел уақытша батыс аудандарда игерілген маңызды шикізат көздерінен айрылған соғыстың ауыр жылдары Қ.И.Сәтбаев-

тың басшылығымен жүргізілген геологиялық зерттеулер қорғаныс өнеркәсібін шикізатпен қамтамасыз етумен тікелей байланысты мәселелерді шешуге бағытталды. Ашылған стратегиялық шикізат көздерін игеру тез арада жүзеге асырылды. Найзатас пен Жездіден Қ.И.Сәтбаев ашқан марганец кеніштері сол кездегі Орал мен Сібір қара металлургия өнеркәсібінің мұқтаждарын толығынан өтеп тұрды.

Әсіресе, Жезді кен орнындағы марганецті өндіру және Оралға, Магнитогорск металлургия комбинатына жөнелту үлкен роль атқарды. “Кеңес Одағының 1941-1945 ж.ж. Ұлы Отан соғысының тарихынан” Жезді кен орнындағы кеніштер іске қосылғаннан кейін елдің шығыс аудандары Одақтағы бар марганец кенінің 84,6 процентін бере бастағаны жайлы оқуға болады. “Шығыстағы зауыттарда ферромарганецті балқытып шығаруды жүзеге асыру ірі әскери ұрыста жеңіп шыққанмен пара-пар болды” деп жазылған онда.

Сондай-ақ Орталық Қазақстанда орналасқан кеніштерде өндірілген түсті металдар, вольфрам, молибден майдан үшін көп көмек болды, әрі Қарағанды металлургия комбинатының шикізат базасы құрылды. Сонымен бірге өндіріске кенді кенішті түрде пайдалану тәсілдері енгізілді - ал, соғысқа дейін кенді құрайтын көптеген қосалқы бөлшектер босқа рәсуа болатын. Қ.И.Сәтбаев бастаған ғалымдар жаңадан ашылған темір кендері негізінде қуатты ферроқорытпалар зауытын салу қажеттігін дәлелдеп берді.

1943 жылдың аяғында-ақ Қаныш Имантайұлы түсінікті мақтанышпен “Бұл күнде Қазақстан қойнауларының бар байлығы Отан қорғау ісіне жұмылдырылған. Гитлер жауыздарын жайратып жатқан әр он оқтың тоғызы Қазақстанда өндірілген қорғасыннан құйылған. Танкілердің жартысынан астамы қазақстандық молибденнен құйылған сауытқа оранған. Барлық патрондар мен снарядтардың үштен бірден астамы, армиядағы байланысқа қажетті қондырғылардың көпшілігі де қазақстандық мыс қорытпаларынан жасалған” деп айта алды.

Қазақстанның ресурстарын қорғаныс мұқтаждарына жұмылдыруда Қ.И.Сәтбаев басқарған Геология ғылымдары институты көп шаруа тындырды. Бұл институттың және Қазақ геология басқармасының экспедициялары (ал олардың саны 1941 жылғы 48-ден 1944 жылы 130-ға өсті) қара, түсті және сирек металдар, жанатын пайдалы кен көздерін, су және

гидроэнергетикалық ресурстарды ашты. Тек 1943 жылдың өзінде ғана экспедициялар 25 мың шаршы шақырым аумақты зерттеп, елуден астам объектіні ашты. Соғыстың аяғына таман вольфрам, молибден және қалайы сияқты сирек металдардың 500-ге жуық көздері тіркеліп, олардың 150-іне барлау жүргізілді, қорлары есепке алынды. Қарағандыдағы жаңа көмір шахталарының көзі ашылды, Екібастұздағы барлау жұмыстары да оң нәтижесін берді. Тыңнан 13 көмір шхатасының негізі қаланды, 20-ға жуық әртүрлі кен көздері ашылып, мұнай кеніштері іске қосылды.

Қ.И.Сәтбаев КСРО Ғылым академиясының Қазақ бөлімшесін басқаруға да көп күш-жігерін жұмсады. Қаныш Имантайұлының орасан ұйымдастырушылық қабілетінің арқасында соғыс жылдары алдарына түсті металдар мен сирек элементтер кеніштерін ашу басты міндет етіп қойылған 260 экспедициялық отряд жасақталды. Оның бастауымен қорғаныс өнеркәсібін дамытуға аса қажетті, мырыш, никель және кобальт кен орындары кеңінен зерттелді, Жақсы Арғанаты өңірінде молибден, вольфрам кендерінің көзі ашылды. Жалғыз мына бір санның өзі көп жайды аңғартқандай: 1943 жылдың өзінде Академия бөлімшесінде елуден астам аспирант білім алса, тек үш соғыс жылының өзінде-ақ бөлімше ұжымы 276-дан 700 адамға дейін өсті, ал ғылыми жұмыстар ауқымы үш еседен астам көбейді.

Соғыс жылдары Қарағанды көмір ошағының стратегиялық маңызын жете түсінген Қ.И. Сәтбаев бұл өңірге баса көңіл бөле бастады. Жалпы, ол Қарағандыға 1927, 1949 және 1958 жылдары арнайы келіп кетті. Айтқандайын, ол 1946, 1950 және 1962 жылдары КСРО Жоғарғы Кеңесіне Қарағанды облысынан депутат болып сайланды, 1958 жылы оның тікелей атсалысуымен Қарағанды Химия-металлургия институты ашылды, кейін (1983 жылы) бұл мекеме республика Ғылым академиясының Орталық Қазақстан бөлімшесін құруға негіз болды. Республикалық газеттер мен журналдардың беттерінде данышпан ғалымның Қарағанды бассейнінің көкейкесті мәселелеріне арналған бірқатар мақалалар жарық көрді.

Соғыстың қиын-қыстау жылдарында оның тапсырмасымен біздің облысқа бірнеше рет ғалымдардың арнайы тобы жіберіліп тұрды - олар шахталармен жан-жақты танысып, тау-кен жұмыстарының жағдайын бағамдап, кокстелетін көмір

өндірісін кеңейтудің жолдарын белгілеп берді. Қарағанды көмірін кокстеудің маңызы өте зор болатын, тек мұндағы көмір алдын-ала байытуды талап ететін еді. Екінші жағынан Қарағанды өңіріндегі өндірістік қондырғылардың қуаты байыту жұмыстарын кең арнаға қоюға мүмкіндік бермейтін. Ғалымдар күні бұрын байытуды қажет етпейтін жоғары сапалы көмір қыртыстарын тапты.

Бір сөзбен айтқанда, егер Қ.И. Сәтбаев соғыс қарсаңындағы жылдары геолог ретінде Жезқазғанның түсті металлургияны дамытудағы маңызын анықтаса, соғыс жылдары республиканың ғылыми күштеріне басшылық жасап, өзін ғылымның тамаша ұйымдастырушысы ретінде де таныта білді.

Елдің халық шаруашылығын қалпына келтіру және оны әрі дамытудың міндеттерін табыспен жүзеге асыру көп жағдайда ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұлғайту, ғылымның тиімділігін арттыруға, ғылыми мекемелер жүйесін кеңейтуге бағынышты болатын. Бұл кезеңде шет аймақтардағы ғылымды дамытуға, жаңа ғылыми орталықтарды көптеп ашуға баса көңіл бөлінді.

1945 жылғы 26 қазанда КСРО Халық Комиссарларының Кеңесі КСРО Ғылым Академиясының Қазақ бөлімшесін Қазақ КСР Ғылым академиясы етіп қайта құруға қаулы қабылдады. Осыған орай Қазақстан П(б) Орталық Комитетінің 38 жасар хатшысы Мұхамеджан Әбдіқалықов басқарған үкіметтік комиссия құрылды. Архивте сақталған анықтамаға қарағанда, болашақ академияның құрамына ұсынылған кандидатураларды талқылау астананың жоғарғы оқу орындарының 37 және республиканың өзге қалаларының 12 ғылыми кеңестерінде талқыланған екен. Талқылауға бір мыңнан астам адам қатысыпты. Бұл кезде Қазақстанда 76 ғылым докторы және ғылымға еңбегі сіңген қайраткерлер болған - осының өзі-ақ үміткерлерді кеңінен іздестіруге мүмкіндік берген сыңайлы.

1946 жылғы 1 маусымда Қазақ КСР Ғылым академиясының ашылу салтанаты болды. Мұнда М.Әбдіқалықов республика басшы органдарының 1946 жылғы 31 мамырда қабылдаған “Қазақ КСР Ғылым академиясын құру туралы” қаулысының мәтінін жария етті. “Қазақстандағы ғылымның жағдайы және оны дамытудағы негізгі міндеттер туралы” баяндаманы Қ.И. Сәтбаев жасады.

Академияның алғашқы құрамына Қазақ КСР Ғылым ака-

демиясының 14 академигі - Қ.И.Сәтбаев, М.О.Әуезов, А.Б. Бектұров, И.Г.Галузо, М.И.Горяев, А.Қ.Жұбанов, В.Г.Кассин, С.К.Кеңесбаев, Н.В.Павлов, М.П.Русаков, Н.Т.Сауранбаев, Г.А.Тихов, В.Г.Фесенков, С.В.Юшков, сондай-ақ 16 мүше-корреспондент - Х.К.Аветисян, Н.О.Базанова, А.И.Бессонов, С.Н.Боголюбский, Р.А.Борукаев, А.В.Бричкин, А.М.Фаббасов, Х.Ж.Жұмалиев, Ә.Х.Марғұлан, А.Ж.Машанов, К.М.Мыңбаев, А.П.Полосухин, В.И.Смирнов, А.Н.Сызганов, Г.Н.Удинцев, М.И.Усанович сайланды, сонымен бірге Академияның құрылымы мен жарғысы бекітілді.

М.О.Әуезов, Н.В.Павлов пен Г.А.Тиховтың ұсынысы бойынша Қазақстан Ғылым академиясының тұңғыш президенті болып Қаныш Имантайұлы Сәтбаев (1946-1952 және 1955-1964 жылдар) сайланды. Сол жылғы қазан айында Қ.И. Сәтбаев КСР Одағы Ғылым академиясына геология-география ғылымдары бөлімі бойынша толық мүшелікке өтті. Сөйтіп, ол Одақ көлеміндегі тұңғыш академик - қазақ ғана емес, Кеңестік Шығыстағы ғалымдардың арасынан шыққан алғашқы академик болып шықты.

Қ.И. Сәтбаев өзіне ғана тән күш-қуат және жігерлікпен көптеген ғылыми ұжымдардың жұмысын бір арнаға бағыттай білді. Оның үстіне ол тұста жеке зерттеушілер ғана емес, жеке ғылыми ұжымдардың да кезең-дәуірі аяқталған болатын. Мұндай аласапыран жұмыс тауқыметін тек Сәтбаев сияқты алапат қуат иесі әрі таудай беделі бар ғалым ғана көтере алары айқын еді. Бұл жүк тіпті, оған да оңай тиген жоқ.

Қаныш Имантайұлы Академияны басқарған уақыт жаңа ғылымдар, ғылымдағы тың бағыттар туындаған кезеңмен, ескі ғылыми тұжырымдамалардың көпшілігі қайта қарастырылған мерзіммен тұспа-тұс келді - ғылыми-техникалық революция, ғылыми-техникалық прогресс тап сол кезде қанатын кеңге жайған еді.

Алдағы ортақ мақсатқа орай бірігуге тиісті ғылыми ұжымдар да бір-бірлеріне ұқсамайтын күрделі құрылымдар болатын. Ал президент болса, олардың әрқайсысына қажетті қарым-қатынасты таңдай білуі керек. Республиканың түкпір-түкпірінде қадау-қадау орналасқан институттардың жұмыс тәсілі сан қырлы болса, кейде тіпті, қарама-қарсы көзқарастарды ұстанатын. Бұл ұжымдарды басқаратын адамдар да бір-бірлеріне мүлде ұқсамайтын - талант дегеніңіз біріне бірі

қиыспайтыны белгілі жайт қой ...

Енді осынау күрделі жағдаяттарға ғылымды жоғарғы оқу орындық, академиялық және салалық ғылым деп бөлшектеуді қосыңыз. Өмір көптеген жағдайларда іргелі ғылымдар мен қолданбалы ғылымдар арасындағы шекаралардың араласып кетуіне жол ашса да, көптеген зерттеушілер зердесінде ғылымдар кестесі бұрынғыша бекініп қалған. Осыдан кейін-ақ, президентке сан саладағы ғалымдардың ынта-жігерін бір арнаға бағыттаудың қаншалықты қиын іс екенін пайымдауға болатын шығар, сірә...

Қ.И.Сәтбаев осынау толағай тапсырманы қолға алған әрбір міндетті абыроймен аяғына дейін апаратын әдетімен жүзеге асыра білді. Бұл оның және бір ерекшелігі еді - ол қандай ірілі-уақты іс болсын, оң нәтижеге жеткізіп қана тыныс табатын.

Арада екі-ақ жыл өтісімен, 1948 жылдың өзінде Қаныш Имантайұлы КСРО Ғылым Академиясының президенті, академик С.И.Вавиловқа жолдаған жеделхатында былай деп жазды: "Ұлттық академиялар жүйесіндегі ең жас ұжым болып табылатын Қазақ КСР Ғылым академиясы шамалы ғана уақыт ішінде ірі ғылыми-зерттеу мекемесіне, республика ғылыми ілім орталығына айналды. Қазірде Академия құрамына 42 ғылыми-зерттеу мекемесі (олардың қатарында 16 институт бар) кіреді, Академияның ғылыми мекемелерінде 1800-ден астам қызметкерлер жұмыс істейді, олардың қатарында 84 ғылым докторлары мен профессорлар, 238 ғылым кандидаттары мен доценттер, 200-ден астам аспиранттар еңбек етеді, ал олардың елеулі бөлігін республика халқының жергілікті өкілдері - қазақтар құрайды".

Академия президенті Қ.И.Сәтбаев басқарған Қазақстандағы ғылым дүркіреп дамуын жалғастыра берді. Қазақ КСР Ғылым академиясының жүйесінде 1950 жылдың аяғын ала 50 ғылыми-зерттеу мекемесі, оның ішінде 19 институт, 16 сектор, екі мұражай, обсерватория, үш ботаникалық бақ және 8 ғылыми қойма жұмыс істеді, 500-ге жуық аспирант дәріс алды. Елуінші жылдардың аяғына қарай Академия мекемелерінде 100-ге жуық академиктер мен Академия мүше-корреспонденттері еңбектенді.

Өкінішке орай, академик Қ.И.Сәтбаев тағдыры кедір-бұдырлы бұралаңдардан да кенде болған жоқ. Ғылым академиясы шаңырағын көтеріп, іргесін бекітпей жатып идеоло-

гиялық тұрғыдан сан-салалы тегеуірінді тексерістерге килікті. Ғылым академиясының президенті Қ.И.Сәтбаев пен С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің ректоры Т.Т.Тәжібаевқа ұлтшылдық идеяларды ту етіп көтерген сенімсіз адамдарға қамқорлық көрсетті деген айып тағылды.

1950 жылғы 26 желтоқсанда “Правдада” Т.Шойынбаев, Х.Айдарова және А.Якуниннің “Қазақстан тарихының мәселелерін маркстік-лениндік тұрғыдан баяндайық” деген мақаласы жарияланды. Осы мақаланы талқылау барысында республиканың Қ.И.Сәтбаев, М.О.Әуезов, Е.Бекмаханов, А.Қ.Жұбанов, Қ. Жұмалиев, Б. Сүлейменов, Е. Ысмайлов сияқты аса көрнекті ғалымдары беталды қаралауға душар болды. Осындайда ұлы Беранженің мына бір жолдарын қалай еске алмасқа:

“Біз оларды қудалаймыз өлгенше,
Сонан соң келіп асығамыз солардың
Тас мүсінді ескерткішін көргенше!”

Қаныш Имантайұлы тағдыр сынын қарсы алды да, басын иеместен, өз жолын абыроймен жүріп өтті. Ол өзінің ғылыми сенімін қашан болсын қорғап қала алатын, сондай-ақ өнегелілік көзқарасынан да таймай кетті. Оған лауазымдыларға бас иіп, жалпақтау дегеніңіз мүлде жат болатын.

Еліміздегі кейбір көпірме демагогтардың ұрыс-керістері салдарынан Қ.И.Сәтбаев пен М.О.Әуезов республикадан тыс жерге кетуге мәжбүр болды. “Правдадағы” мақала ірі тарихшы-ғалым Е.Бекмахановты оның “Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40-шы жылдарында” деген кітабы үшін саяси тұрғыдан аяусыз жазалауға даңғыл жол ашып берді: ол 25 жылға сотталып, ГУЛАГ-тың қияндағы лагерьлерінің біріне айдалып кете барды. Ол аздай-ақ медицина, биология, геология саласындағы бір топ ғалым Қазақ КСР Ғылым Академиясы мекемелерінен және жоғары оқу орындарынан қуылды.

Академик Е.А.Бөкетов өзінің белгілі очеркінде Қазақстан әдебиетшілерінің ішінен бірінші болып сол жылдары Қ.И.Сәтбаевтың маңдайына қатты тиген тағдыр соққылары жайлы қалам тартқан болуға керек. Ол бұл шығармасына эпилог етіп Владимир Маяковскийдің мына бір жолдарын бекерге алмаған шығар:

“Қай
ұлы тұлға

қай кезде
Таңдап па еді
Даңғыл жол?!“

Рас, әрбір ұлы ғалымның өз тағдыры бар. Мына жалған-да адамзаттың екі-ақ нәсілі бар, олар - жақсы адамдар және жаман адамдар. Қ.И. Сәтбаев болса, өзінің бар болмысымен жақсы адамдар нәсілінің биігінен орын алған еді. Оның болмысындағы барша ірілі-уақты параметрлерді өзгелерге телу, өзгелерден іздеу мүмкін емес еді - олардың барлығы тек Сәтбаевтың бейнесін жарқыратып, оның философиясын, сенімін, өмірден түйген тұжырымдамаларын айғақтай тұратын. Өмірден түйгені мол рухы күшті ол сондай-ақ өзгелерге ыждаһатпен, ілтисатпен қарайтын. Қазақстан ғылымының ақсақалы, Сәтбаевтың шәкірті Шапық Шөкин былай деп еске алады: “Мен онымен бірге 20 жылдан астам еңбек еттім. Ол ғажайып тұлға еді - әрі ғұлама ғалым, әрі шебер ұйымдастырушы: әдетте мұндай қасиеттер әдемі астасқан күйде бір ғана адамның бойынан табыла бермейді. Бұл тұрғыдан Қазақстанның жұлдызы биіктен сәуле шашты деуге әбден болады. Ол өте талапты басшы болатын - баршамызды қажетті қашықтықта ұстайтын. Ешкімге ешқашан дауыс көтермейтін, бірақ сөйтіп-ақ, елді лезде тәртіпке шақырып, олардың қабілетін қайрап жіберетін. Ал бұл оңай шаруа емес қой...”

Бүгінде академик Қ.И. Сәтбаевтың ерен еңбегінің маңызы баршаға аян болды. Сөйтсе-дағы, (салыстыру үшін) Қаныш Имантайұлынан ертерек еңбек еткен даңғайыр ғалым Эрнест Резерфорд жайлы айта кеткен абзал болар. Бірде оның достарының бірі былай деген екен: “Резерфорд, сіз бақытты адамсыз - әрдайым толқынның биік жалынан көрінесіз!” Сонда іле мынандай жауап алыпты: “Әрине. Өйткені, сол толқыныңызды өзім қотарамын ғой...” Мүлде жаңа ғылым - ядролық физиканың негізін қалаған ұлы ғалым осылай жауап қайтарыпты.

Шындығында, Қ.И. Сәтбаев пен ұдайы да ұланғайыр еңбек деген ұғымдарды бөліп қарау мүмкін емес. Онсыз жалғыз адамның ғұмырында қалайша көп шаруа тындыруға болатынын түйсіну және мүмкін болмайды. Ұлы ғалым, талантты ұйымдастырушы, көрнекті қоғам қайраткері, ұланғайыр білім мен ілім иесі - міне, ол замандастары мен ұрпақтарының зердесіне осы бейнесімен мәңгі сақталып қалды.

Қ.И.Сәтбаев - 640-тан астам ғылыми еңбектердің авто-

ры. Оның негізгі туындылары Қазақстанның кен көздері мен минералдық ресурстарының геологиясына арналған. Сонау соғыс жылдарының өзінде-ақ он бес жылғы ерен еңбегін қорытындылаған “Жезқазған өңірінің кенді орындары” деген теориялық туындысы үшін оған Мемлекеттік сыйлық берілді. Республика басшылығының осы оқиғаға орай 1942 жылғы 19 сәуірдегі “Казахстанская правда” газетінде жарияланған құттықтауында мынандай жолдар бар: “Сіздің Қазақстанның кенді аймақтарын игеру жөніндегі еңбегіңіз тек геология ғылымына қосылған сүбелі үлес қана емес, ол ең алдымен неміс-фашист шапқыншыларын талқандау ісіне қалтқысыз қызмет етеді”.

Сөз жоқ, Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың Қазақстанның өндіргіш күштерін дамытудағы сіңірген еңбегі ұланғайыр. Оның іргелі ізденістері Қазақстанда жаңа өндірістік салалар - қара және түсті металлургияны дамытуға кең жол ашты. Ол - кеңестік және қазақстандық металлогения ілімінің негізін қалаушы. 1953-1956 жылдары Қ.И.Сәтбаевтың басшылығымен бір топ ғалымдар Орталық Қазақстанның металлогениялық болжамды картасын жасап шықты. Мұндай проблеманы жүзеге асырып, бір арнаға түсіру үшін, сөз жоқ, Қаныш Имантайұлының терең білімімен қоса ұланғайыр ұйымдастырушылық таланты да кәдеге асты.

“Металлогениялық болжамдық карталар, - деп жазды Қ.И.Сәтбаев, - қажет болғанда осынау аймақтың геологиясы мен металлогениясы жөніндегі қазіргі уақыттағы бар білетінімізді айқын суреттей алады”. Шындығында, металлогения саласындағы зерттеулер уақыт өте келе орасан зор практикалық маңызға ие болды. Кейінде металлогениялық болжамдық карталар еш адастырмайтын, тура жөн сілтейтін компасқа айналды: геологтар олардың көмегімен Қазақстанда жүздеген жаңа кен көздерін ашты.

1959 жылы геология ғылымының жаңа саласы - металлогенияны (табиғатта минералдық шикізат көздерінің таралу заңдылықтарын зерттейтін ілім) жасаушылар Қ.И.Сәтбаев (жетекші), И.И.Бок, Р.А.Борукаев, Г.Б.Жилинский, И.И.Новохватский, Г.Н.Щерба, Д.Н.Казанли және Г.Ц.Медоевқа Лениндік сыйлық берілді.

Қ.И.Сәтбаевтың қоғамдық қызметі ауқымды да жан сүйсінерлік. Мемлекет алдындағы сіңірген еңбегі үшін ол төрт рет Ленин орденімен, екінші дәрежелі Ұлы Отан соғы-

сы орденімен марапатталды. 1947-1964 жылдары Қаныш Имантайұлы КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы Лениндік және Мемлекеттік сыйлықтар жөніндегі Комитет Президиумының мүшесі, 1961-1964 жылдары КСРО Ғылым Академиясы Президиумының және геология-география ғылымдары бөлімшесі бюросының мүшесі болса, 1962-1964 жылдары КСРО Жоғарғы Кеңесі Одақ Кеңесі төрағасының орынбасары болып сайланды, партияның XX, XXI және XXII съездеріне қатысты.

Қазіргі уақытта осынау толағай тұлғаны қошеметтеу жолында бірқатар шаралар жүзеге асырылды, алда бұл бағыттағы жұмысты жалғастыра берген абзал деп есептейміз. Академик Қ.И.Сәтбаевтың құрметіне жаңа ашылған минералға ат қойылды (сатпаевит), оның есімі Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының Геологиялық ғылымдар институтына (Алматы), Қарағандыдағы көшеге, Қарағанды облысындағы қала мен кеншарға берілді. 1979 жылғы маусым айында Қырым астрономы Н.С.Черных N2402 кіші планетаны ашып, ол Планетааралық орталыққа әлгі астероидқа ұлы ғалым Қ.И.Сәтбаевтың есімін беруді өтінді. "2402. Сәтбаев" астероидының диаметрі 11 километрге жуық, ол Күнді үш жыл және 3,7 айда толық айналып шығады, ал Жердің өзі бір жыл бес ай сайын әлгі кіші планетаны қуып жетіп, қасынан өтіп отырады екен. "Сәтбаев" планетасын әрдайым Торпақ шоқжұлдызынан көруге болады.

Қаныш Имантайұлы Сәтбаев 1964 жылғы 30 қаңтарда дүниеден өтті. Оның ұрпақтарына қалдырған орасан зор ғылыми мұрасы өз халқының рухани байлығының шоқтығы, биік мұнарасы іспеттес. Академик Қ.И.Скрябиннің белгілі бір ғалымға баға бергенде айтқан мына сөздерін: - "Ондай тұлғалар салыстырмалы түрде көп емес, олар адамзаттың алмас қорын құрайды" дегенін толайымен Қаныш Имантайұлы Сәтбаевқа да бағыштауға болады, өйткені ол Ғылым идеалдарына қалтқысыз қызмет етті, әрі алыстағы Болашаққа қияннан көз тастай білді!

“Ғылым прогресі ғалымдар
еңбегінің құндылығымен және
оның ашылуымен ерекшеленеді”
(Пастер)

ҒЫЛЫМҒА DAҒҒЫЛ ЖОЛ САЛҒАН

Ғылымда жекелеген тұлғалардың ерте бастан-ақ болмыс-бітімі айрықша көзге түсетін сәттері кездесіп тұрады. Солардың бірі қазақ интеллигенциясы арасында биология ғылымының бірінші докторы, Қазақстанда ауыл шаруашылығы және биология ғылымдарының негізін салушылардың бірі, белгілі мемлекет және қоғам қайраткері Кәрім Мыңбаев болатын. Ол 1906 жылы Нұра ауданының Қызыл диқан ауылында туған.

К.Мыңбаев аз-ақ жыл ғұмыр кешсе де, өмірі мен еңбегі арқылы өшпес өнеге қалдырған санаулы адамдардың бірі. Ол туралы газет-журналдарда мардымды дүниелер жазылған жоқ. Архивтік құжаттарға сүйенетін болсақ, оның ғылыммен бала кезінен-ақ айналысқанына, Қазақстанда ауыл шаруашылығы мен биология ғылымдарын дамытуға елеулі үлес қосқандығына көзіңіз жетеді. Біздің республикада ғылымның осы саласының қалыптасуы мен дамуы 20-шы жылдардан бастау алады. 1925 жылы Қазақ санитарлық-бактериологиялық институты мен ғылыми-зерттеу мал дәрігерлік институты ашылған болатын. Келесі жылы тыңайтқыш және агропырақ тану ғылыми-зерттеу институты бой көтерді. Келесі жылдары мал шаруашылығы (1933 жылы) және жер өңдеу институттары (1934 жылы) ашылған еді. 1936 жылы Қарағанды ауыл шаруашылық тәжірибе станциясы алғашқы тәжірибе жұмыстарын жүргізе бастады. 1940 жылы республиканың ғылыми-зерттеу мекемелері жүйесіне іргелі ғылыми орталық - Бүкілодақтық ауыл шаруашылығы ғылымдары академиясының Қазақ филиалы қосылды. Әрине, осындай іргелі жұмыстардың басы-қасында, олардың қалыптасуына Х.Д.Чурин, Д.А.Зыков, А.Д.Дауылбаев секілді білікті ғалымдармен қатар Кәрім Мыңбаев та елеулі үлес қосты.

Мыңбаев биохимия, өсімдік тану ғылымына көп еңбек сіңірді. Өзінің көптеген ғылыми-зерттеу еңбектерінде ауыл шаруашылығын дамытуға қажетті табиғи ресурстарды зерттеумен қатар, тұзды, сортаң, құрғақ жерлерді ел игілігіне

пайдалану мәселелеріне айрықша көңіл бөледі. Ауыл шаруашылығы дақылдарынан мол өнім алу мүмкіндігін ғылыми дәлелдермен тұжырымдады. Ол өзінің шәкірттерімен бірге көк сағыз, тау сағыз мәселелерін жан-жақты және физиологиялық жағынан зерттеді. Оның осы саладағы еңбектері нақты ғылыми дәлелдерімен және теориялық негіздерімен құнды. Оның “Дамудың биологиялық ерекшеліктері және селекцияның жаңа тәсілдері” (1946 ж.), “Бетпақдала шөлейті” (1948 ж.), “Ауыл шаруашылығы дақылдарының шығымдылығын арттыру жолдары” (1948 ж.) еңбектері ғалымның білімдарлығы мен біліктілігін айғақтап берген құнды монографиялар бола алады.

Кәрім өзінің қысқа ғұмырында 300-ден астам ғылыми еңбектер жариялап, оның әрқайсысында ауыл шаруашылығы мен биологияға қатысты іргелі мәселелерді ғылыми тұрғыдан дәлелдеп, тұжырымдап бере алды. Ол тұқым қуалаушылық, организмнің жетілу, оның қоршаған ортамен қарым-қатынасы заңдарын толыққанды біле отырып, биологиялық процестерге ықпал етуге болатынын дәлелдеп берді. Осынау ғылыми тұжырым бүгінге дейін өз маңызын жойған емес.

Кәрім Мыңбаев 1942-1944 жылдары Қазақ ССР Мемлекеттік жоспарлау комитеті төрағасының бірінші орынбасары қызметін атқарады. Екінші шақырылған республика Жоғары Кеңесінің депутаты болып сайланады. 1944 жылы ол докторлық диссертациясын қорғап, ВАСХНИЛ-дің Қазақ филиалының төрағасы болады. Сонымен бірге Қазақ мемлекеттік университетінде дарвинизм кафедрасын, ауыл шаруашылығы институтында селекция және генетика кафедрасын басқарады.

1946 жылы 1 маусым Қазақстан Ғылым академиясының салтанатты ашылуы болады. Оның бастапқы құрамына 14 академик пен 16 мүше-корреспондент енеді. Солардың бел ортасында К.Мыңбаев та мүше-корреспондент болып сайланады. Бұл білікті ғалымның республикада ауыл шаруашылығы мен биология ғылымының қалыптасу және даму барысына қосқан қомақты үлесіне берілген баға десек те артық емес.

Кәрімнің ғылыммен айналысқан кезеңі дәл бүгінгіден де қиын кезең ғой. Соған қарамастан өз мақсаты мен арманы жолында, ғылым үшін, халықтың болашағы үшін жатпай-тұрмай еңбек еткен азаматтық, ғалымдық биік тұлғасы мен

болмыс-бітімі қашан да үлгі болуы керек-ақ. Ол сол кездің өзінде-ақ жас мамандарды даярлауда да айтарлықтай еңбек сіңірді. Оның жетекшілігімен 5 докторлық және 40 кандидаттық диссертация қорғалды.

Артына өшпес мол мұра қалдырған ғалымның өмірі кенеттен, бар-жоғы 42 жасында, 1948 жылы қиылды. Аз ғана ғұмырында осыншалық еңбек қалдырып, жаңа-жаңа ғана қалыптасып келе жатқан ауыл шаруашылығы және биология ғылымдарының көкжиегін салып берген Кәрім Мыңбаевтың есімі мен атқарған, тындырған қыруар еңбегі қашан да халық зердесінде қалып, тарих шежіресінен лайықты орын алуы шарт. Ендеше, облыс және аудан әкімшіліктері К.Мыңбаев есімін мәңгі есте қалдыру мақсатында тындырар жұмыстарының жеткілікті екендігін ұғынар кез келгенін пайымдай жатар деген үміттеміз. Бұл тұрғыда Қарағанды қаласы мен Киевкадағы көшелердің біріне Кәрім Мыңбаев есімін берер кез туған секілді. К.Мыңбаев еңбектерін қайтадан жарыққа шығару және оларды осы сала институттарында оқулық есебінде оқыту мәселелерін қарастырса да артық болмас еді. Бұл қазақтың аяулы азаматтарының бірі Кәрім Мыңбаев аруағы алдындағы бүгінгі ұрпақ парызының бір өтеуіне жатар еді.

“Адамның еркі мен еңбегі
Тудырар небір кереметтерді!”

(Н.А.Некрасов)

ЗАМАНЫНА САЙ ӨТКЕН ӨМІР

Ғұмырында өмір бойы бойындағы қайраты қайнап, не бір іргелі істердің бел ортасында білек сыбанып өтетін адамдар болады. Сондай жандардың бірі – Файзулла Серғалиұлы Серғазин. Оның еңбек жолы туған өлкеміздің тарихымен тығыз тамырласып, өзіндік із тастап кетті. Әсіресе, Ф.С. Серғазиннің Қарағанды көмір бассейнінің қалыптасуына, дамуына сіңірген еңбегі айрықша.

Ол туралы өмірде өз орнын алуға асыққан, уақыттың өзінің алдында жүруге ұмтылған адам деуге болар еді. Оның инженерлік, мемлекеттік, қоғамдық және ғылыми қызметінің ауқымын шағын мақалада айтып шығу мүмкін емес.

Ф.С. Серғазин 1910 жылы Ақмола облысының Атбасар ауданындағы “Қызылтаң” колхозында дүниеге келді. 30-шы жылдары көптеген қазақ жастарымен бірге Мәскеу тау-кен институтында білім алды. Оны 1936 жылы үздік бітіріп, туған өлкеге қайтып оралды.

1936-1938 жылдары Калинин атындағы шахтада учаске бастығы болып жұмыс істеген соң, Федоровка кенішіне бас инженерлікке жоғарылатылды. Кейіннен “Қарағанды көмір кеніші” тресінің бас инженері болып қызмет істеді.

Еңбек жолының алғашқы сатыларында-ақ білікті маман ретінде тез көзге түскен жас жігіт соғысқа дейінгі, соғыстан кейінгі жылдары өзінің бар күш-жігері мен тәжірибесін елді отынмен қамтамасыз етудің мемлекеттік жоспарының орындалуына жұмсады. Әсіресе, соғыс жылдарында көмір майданға ауадай қажет болғандығы белгілі. Сондықтан мұны жақсы түсінген Серғазин күндіз-түні шахталардан шықпай кеншілердің жұмыс істеуіне үлкен үлесін қосты. Жеңістен кейін де Қарағанды көмір бассейнінің бұрынғы одақтас республикалардағы кәсіпорындар үшін маңызы аса зор болды. Күрделі кен-технологиялық жағдайға техниканың тәпшылығына қарамастан отын өндірудің көлемін төмендетпеу талап етілген еді. Міне, сол кездері жергілікті кеншілер қыр үстіне көмір шығарудың әйгілі талай әлемдік рекордтарын жасаған еді.

Жас инженер шахталар мен кеніштерді техникалық жағынан қайта жарақтандырмай, еңбек етуге жақсы жағдай туғызылмай саланы дамыту қиын екендігін түсініп, осы мақсаттарды жүзеге асыруға әріптестерін жұмылдыра білді. Оның тікелей бастамасымен бассейн шахталарын техникалық жарақтандыру бойынша жан-жақты жұмыстар жүргізілді. Аз жылдар ішінде ғана көмір өндірудің басты процестері – тиеу мен тасымалдау толық механикаландырылды. Соның нәтижесінде 1955 жылы Қазақстанның бүкілодақтық көмір өндірісіндегі үлес салмағы 1913 жылмен салыстырғанда 0,3 проценттен 7,1 процентке көтерілді.

1952 жылы Мәскеудегі көмір өнеркәсібі Академиясын бітірген соң Серғазин Қарағандыға ең ірі “Ленинкөмір” тресіне басшылыққа келді. Ал 1957-1967 жылдары Қарағанды экономикалық ауданы совет халық шаруашылығы төрағасының бірінші орынбасары, Қарағанды өнеркәсіптік облыстық атқару комитетінің төрағасы, Қазақстан Компартиясы Қарағанды облыстық комитетінің хатшысы қызметтерін атқарды. Осы уақытта Файзулла Серғалиұлының ұйымдастырушылық, басшылық, инженерлік таланты бар қырынан танылды.

Бұл жылдары ол Қарағанды және Екібастұз көмір бассейндерін дамытуға айрықша еңбек сіңірді. Сала кадрларын даярлау мен тәрбиелеуге ерекше қамқорлық жасады. Ол негізгі қызметінен қол үзбей жүре Қарағанды политехникалық институтында пайдалы кен қазбалары көздері туралы студенттерге дәріс оқыды. Ғылыми ізденістермен қоса шұғылданды. Көмір өндірісіне байланысты жазылған көптеген проблемалық мақалалары, монографиялық зерттеулері ғалымдар, мамандар тарапынан жоғары бағасын алды.

Өмірінің соңғы жылдарында Серғазин республика көмір өнеркәсібі басқармасы күрделі құрылыс жөніндегі бастығының орынбасары міндетін атқарды. Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев “Уақытым туралы” кітабында: “Қарағанды көмір бассейнінің дамуына өмірден ерте кеткен талантты инженер Серғазин үлкен үлес қосты”, - деп жазды.

Ф.С.Серғазин қоғамдық жұмыстарға да белсене араласты. Ол халық депутаттары облыстық Кеңесінің бірнеше рет депутаты, республика жоғары Кеңесінің депутаты, Жоғары Кеңестің өнеркәсіп пен көлік жөніндегі тұрақты комиссиясы-

ның төрағасы болып сайланды. Мемлекет алдындағы сіңірген еңбегі үшін Еңбек Қызыл Ту, “Құрмет белгісі” орденімен марапатталды.

Файзулла Серғазин 1971 жылы өмірден өтті. Ол армандаған, бітірмеген қаншама істер алдында тұр еді. Бүгінде Қарағанды облысы тарихын еске алғанда оған өшпес із тастаған Файзулла Серғалиұлы Серғазиннің жарқын бейнесі алдымен көз алдымызға келеді. Оның есімін мәңгілікке есте қалдыратын кез келді. Қарағанды қаласы көшелерінің біріне Серғазиннің есімі берілсе, бұл осынау аяулы азаматқа көрсетілген үлкен құрмет болар еді.

“Ұлы адамдар ештеңені
жарым-жартылай істемейді”.

(Х.Хвиланд)

“Жақсының аты өлмейді,
Әлімнің хаты өлмейді”.

(Бұқар жырау)

ҚАЛДЫРҒАН ІЗІҢ МӨҢГІЛІК

Көшкен бұлттай, аққан судай қайран өмір... Гүлдер шайқалады, бұлбұлдар сайрайды. Ақ қар далада ақ сәлдесін басына орап қария таулар жатады жамбастап. Ерке самал жапырақтары аралап ойнақ салады. Бәрі қаз-қалпында. Аздап азар, аздап тозар, кейін кем-кетігі қайта толар... Бірақ бұл фәни — жалған қаз-қалпында сақталар. Тек адамдар ғана көшеді өмірден. Жоқ, олар өмірден көшпейді, тек қана жұмыр жерден, қоршаған табиғат пен қимас ортасын тастап, басқа дүниеге өтеді.

Ойлау принциптері ғылымнан берік орын ала бастаған бүгінгі күнімізде марқұм болып кеткен Николай Вавилов, Андрей Сахаров, Николай Тимофеев-Ресовский сынды көптеген үздік ғалымдардың еңбегін бағалау ісі батыл қайта қаралып жатыр. Осыған байланысты “Бүгінгі шындыққа орай көрнекті ғалым және ірі азамат ретінде Евней Арыстанұлы Бөкетовке деген біздің көзқарасымыз өзгерді ме?” – деген сауал көкейде тұрады.

Иә, біз үшін ол бұрынғысынша парасатты, байсалды ғалым, қабырғалы, қабілетті ұйымдастырушы, белгілі жазушы, дарынды әдебиетші-сыншы, аудармашы, беделді қайраткер болып қала береді.

Рас, Евней Арыстанұлының ғылымға қосқан үлесі өз бағасын толық алып отырған жоқ. Өйткені ғалым жолы да, ақын жолы да көбіне тақтайдай бола бермейтіні белгілі. Тасы өрге домалап, атағы шығып, жұртшылық аузына қарап келе жатқан ірі оқымысты, дарынды әдебиетші-сыншы, аудармашы, публицист Е.А.Бөкетовты көре алмай етектен тартқан, аяқтан шалған сұмдықтар болмай қалған жоқ. Бірақ бір ғажабы ол қысымның қандайын көрсе де өз ісінен қол үзбеді.

Евней Бөкетов 1925 жылы 23 наурызда Солтүстік Қазақстан облысында дүниеге келді. Қызылжар қаласынан сана-

ғанда теміржол бойындағы төрт станциядан әрі Мокроусово дейтін шағын қала бар. Осы Мокроусово іргесінде өзен ағады. Жағасында мектеп. Бірінші класта болашақ академик осында оқыды. Малшы шаруаның отбасында сауатын ашып, тұрмыста шыныға жүріп, еркін ой мен еңбек сүйгіштік мектебінен өтті.

Оның балдырған балалық шағы халқымыз бастан кешкен аса ауыр - ұжымдастыру, сталиндік қуғын-сүргін, соғыс жылдарымен тұспа-тұс келді. Осындай қайғы-қасіретті балалық шағында көп көргеніне қарамай, қысы-жазы тентіреп, әр аймақты торғайдай паналаған әке-шешенің жетегінде, әр жыл сайын әрқилы мектеп табалдырығын аттап жүріп, өзі де жан сақтау үшін ара-тұра, тиіп-қашып болса да жұмыс істеп, оныншы класты бірден емтихан беретін тәртіппен үздік бітірді. Сондықтан болар, жазушы Жайық Бектұров айтқандай, ғалым өзінің алғаш мектеп босағасын аттаған өңірін, болашақ жемісті өмір жолын өте бір қиыншылық, көшпелі кезде, кіндік қаны тамған жерден бастағанын ерекше елжірей еске түсіріп отыратын.

Ауылдық орталау мектепте мұғалім болып, бір топ жетімді асырап жүрген жиырма жасар естияр жігіт 1945 жылы аяқ астынан шұғыл бетбұрыс жасап, ту қиырдан Алматыға жоғары оқу орнына аттанады. Ол кезде Қазақ кен-металлургия институтында небәрі үш-ақ факультет бар еді. Жалпы саны екі жарым мыңдай студент оқитын шағын оқу орны болатын.

Белгілі жазушы, публицист Медеу Сәрсекеев өзінің "Ұстаз тағылымы" эссесінде елуінші жылдарда бұл оқу орнының оқытушы-профессорлар құрамы өте күшті болатын деп көрсетеді. Олардың қатарында әлденеше академик, ғылымға еңбегі сіңген қайраткер атанған небір саңлақ профессор, ірі білімпаздар бар-ды. Мәселен, металлургия факультетінде В.Д.Пономарев, М.И.Усанович, Х.К.Аветисян, М.С.Стендер, А.Б.Резняков тәрізді өте ірі ғалымдар, жасақ кезінде түсті металл өндіретін алып заводтардың іргесін қалап, иә жетекші инженері болып жұмыс істеген күшті мамандар дәріс оқыды. Олардың қайсы бірі металлургия оқулықтарының авторлары болатын. Әрине, мұндай ғұлама жандардан дәріс тыңдау, олардың мол білімдерінен сусындау кімге болсын, әсіресе, Бөкетовтей талантты жасқа игі әсер еткені сөзсіз.

1951 жылы Евней Арыстанұлы ҚазГМИ-дің аспирантурасына қабылданды. Зерделі жігіт сирек металдар кенінен молибденді айырып алу және оған химиялық талдау жүргізу проблемаларын зерттеуге бірден жұмылып кетті. Бұл зерттеулер 1954 жылы қорғалған кандидаттық диссертацияның негізі болды.

Жас ғалым 1954 жылдан 1958 жылға дейін жеңіл және сирек металдар металлургиясы кафедрасында ассистент және доцент болып, ал 1958-1960 жылдары институт директорының оқу жұмысы жөніндегі орынбасары қызметтерін атқарды. Нақ осы жылдарда оның қаламынан И.Василенконың "Артемка" повесі, Э.Золяның "Әңгімелері мен мақалалары", И.Вазовтың "Езгілік астында" романы, В.Маяковскийдің "Қандала" пьесасы ақ өлеңмен шебер аударылып, дербес жинақ, кітаптар болып жарық көрді.

Республика Ғылым Академиясының президенті Қаныш Имантайұлы Сәтпаевтың ұсынысы бойынша Бөкетов 1960 жылдың ақпанында Қарағанды қаласындағы Химия-металлургия ғылыми-зерттеу институтына директор болып тағайындалды. Сол уақытта бұл ұжымның шаңырақ көтергеніне небәрі екі-ақ жыл болған-ды. Соған қарамастан директорлары екі мәрте ауысып, екеуі де әр жерден құралған жасақ коллективті басқара алмай, нақ сол қарсаңда институт зерек басшыға өте-мөте ділгір болып отырған еді.

Институттың қаз тұрып, әрі қарай өркендеуіне жаңа директор күш-қуаты мен білімін аямай жұмсады. Бұл ғылым ошағындағы сан-салалы жұмысы жайында ғалым өзінің "Ғылыми қызметкердің жазбалары" атты еңбегінде жеткілікті әңгімелеген. Директор болған он екі жылда Евекең тынымсыз жұмыс істеп, өзіне дейін кадрлары тұрақталмай, өсекаймен уланып, дау-дамаймен тіршілік бастаған жас ұжымды шынайы ғылыми жұмысқа жегіп, академия жүйесіндегі іргелі институттар деңгейіне көтерді.

Басшылық тізгінін ұстай жүріп, Бөкетов мыс-электролит шлактарынан селен мен теллур айырып алудың пиро- және гидрохимиялық тәсілдерін жасаумен шұғылданды. Ал, 1966 жылы қорғалған докторлық диссертация көп жылғы іргелі зерттеулердің қорытындысы болатын. 1970 жылы оның Қазақстан Ғылым Академиясына мүше-корреспондент, бес жылдан соң академик болып сайлануы Евекеңнің келелі ғалым ретінде сол кездегі Одаққа және республикаға таны-

лғанын мойындаудың белгісі еді. Ұлағатты ғалым, басшы ретінде аталуы, Орталық Қазақстанның кіндік қаласында ірге тепкен химия-металлургия мектебінің негізін қалап, оған ғылымды шынайы сүйетін, өндірісте шындалған талантты жастарды тартып, көлемді де іргелі зерттеулер жасауға қабілетті ұя ұйымдастыруы да нақ осы жылдарда.

Ғалым сирек және түсті металдар өндірісінің физикалық және химиялық негізі болып табылатын теориялық және практикалық зор мәні бар химияның сара бағытын белгіледі. Оның басшылығымен Балқаштың кен-металлургия комбинатында конверторда қайта өңдеу үшін Жезқазған концентратын даярлау тәсілі енгізілді. 1969 жылы осы мекемеде мыс рудаларын кешенді ұсақтаудың технологиясын жасап енгізгені үшін Евней Арыстанұлына бұрынғы КСРО-ның Мемлекеттік сыйлығы берілді.

Электрохимия саласындағы жұмыстар академикке өзінің шәкірті Әбдуәлі Бәйешовпен шламдағы болымсыз фосфордың өзін анықтау әдістемесін жасауға мүмкіндік берді. Бұл жаңалық “фосфор шламында фосфорды анықтаудың Бөкетов-Бәйешов әдісі” деген атпен өнертабыстар мен жаңалықтар жөніндегі бұрынғы КСРО Мемлекеттік комитетінде ресми түрде тіркелді.

Евекеңнің осы заманғы металлургия технологиясын жасауға қосқан үлесі хақында айтқанда, түсті металлургиядағы шахта пештерін пайдалану және түсті, сирек металдардың гидрометаллургиясы жөнінде зерттеулерін атап өтпеске болмайды. Ол сирек және түсті металдың ұсақталған шикізаттарын күйдіретін түсті металлургия шахта пешін қайта жасап, зерттеу мен игерудің ынтагері болды. Институттың өзі басқарған лабораториясында шағын шахта пеші салынып, құрамында вольфрамы бар концентраттарды өртеу жұмыстары жүргізілді. Бірақ бұл зерттеу ойдағыдай жүрген жоқ. Сондықтан пештің шикізаты өзгертіліп, молибден концентратымен ауыстырылды. Зерттеу сәтті аяқталып, Балқаш кен-металлургия комбинаты оны өндіріске қабылдап, қыруар пайда тапты.

Бөкетовтың жетекшілігімен шағын фосфориттерді ажыратып, фосфор тұздарын алудың болашағы үшін зор автоклав жасалды. Ғалым марганец рудаларын кешенді түрде қайта өңдеу проблемасын шешуде елеулі үлес қосты. Оның тікелей өзі және шәкірттері электролиттік шақпақтайтын,

ерітінділерді тиімді ұқсататын және олардан мыс сульфиті мен никель, күкірт қышқылы, мышьяк сияқты бағалы қосындыларды ажыратып алуға арналған сорбционды – экстракциондық процестер мен мембраналық технологияны қолдау тәсілін ұсынды. Академиктің өзінің шәкірттерімен көптеген жылдар бойы шұғылданған іргелі жұмысы - қож (шлак) үймелерінің құрамында қалған металдарды қосымша байыту арқылы қайыра өндіруге технология жасауға арналды.

Евней Арыстанұлы химия және халькогендер мен халькогенидтердің технологиясының жиынтық ғылыми бағытын жасады. Ол Қарағанды қаласында осы мәселе жайында өткізілген Бүкілодақтық бірінші (1978 жыл) және екінші (1982 жыл) кеңестердің ұйымдастырушысы және жетекшісі болды. Бүгінде Евекеңнің есімі халькоген химиясы бойынша республикада ғылыми мектептің негізін қалаушы ретінде аталады.

Академик көмірлі Қарағандының тұрғындары үшін Д.И.Менделеевтің көмірді газға айналдырып, жанар газды құбырмен тасымалдау жөніндегі идеясын ерекше маңызды деп есептеді. Көмірді жер астында газға айналдыру саласындағы орыстың атақты ғалымының еңбектерін және осы замандағы ғылыми ізденістерді барлай келіп, Бөкетов Қарағанды бассейнінің тереңдегі көмір қабаттарын жер астында газға айналдырудың теориялық мүмкіндігін және практикалық мақсаттылығын негіздеп берді.

Өмірінің соңғы кезінде ғалым көмірден мұнай айырып алу жөнінде жаңа лаборатория ашты. Өте беріле шұғылданған ісі – боқаты көп, ең төменгі сортты, бірақ кокстелетін көмірден арнаулы ферробалқымалардың (темірдің қосылыстары) жәрдемімен органикалық синтездеу арқылы арзан бензин алу әдісін ойлап табу болған-ды. Өкінішке орай, ол бұл зерттеуін аяқтай алмай кетті.

Евней Арыстанұлының ғылыми бағыттарды қалыптастыруда ғана емес, сонымен бірге ғылыми ұжымдарды ұйымдастыруда ерекше роль атқарғанын айтпасқа болмайды. Ол ғажап сезгіштікпен “керек” ғалымдарды тауып, оларға бүтіндей ғылым бағыттарын сеніп тапсырды. Ширек ғасырдай уақытта академик 52 ғылым кандидаты мен үш докторын дайындап шығарды. Химия және металлургия салаларында Е.А.Бөкетовтің өз алдына дербес мектебі қалыптасты. Ғалым осы еңбегімен Арқа жерінде зор бедел-абыройға

ие болды.

Евекеңнің қаламынан 220 ғылыми еңбек, тоғыз монография және екі оқулық құрал шықты. Шәкірттерімен ынтымақтаса жүріп АҚШ, Канада, Австралия, Швеция, Англия, Финляндия, Германия және басқа шетелдерде 110 өнертабысымен жаңалықтарына патент алды.

Бөкетов қазақ әдебиеті үшін өте көп іс тындырды. Ол әдебиет саласында сыншы, аудармашы ретінде танылды. Оның Шоқан Уәлиханов, Қаныш Сәтбаев және басқа атақты адамдар туралы жазған очерк-эсселері - әдебиеттану ғылымына қосқан сүбелі үлесі. Академик қазақ оқырмандарын Шекспирмен, Пушкинмен, Маяковскиймен, Есенинмен таныстырды. Қарағандының Сәкен Сейфуллин атындағы драма театры ол аударған Шекспирдің "Макбетін" сахнаға шығарды.

1975 жылы қазақ тілінде ғалымның "Атан қомында туған адам" атты кітабы жарық көрді. Ал екі жылдан соң "Шығарманың қырлары" (орыс тілінде) атты көркем проза кітабы қолға тиді. Бұл екі шығармасында республика ғалымы мен мәдениет қайраткерлерінің портреттерін берген автор адам өмірінің өзінің тек қана қажырлы еңбегімен ғылым мен өнерде жол сала алатынын, халқына адал қызмет ететінін, оның заңды мақтанышына айналатынын шебер көрсете білді.

Евней Арыстанұлының 1989 жылы "Жалын" баспасы шығарған "Досыма алты хат" кітабына айрықша тоқталуға болады. Досқа хат түрінде жазылған бұл кітапта автордың бейнесі толық әрі жарқын көрсетіледі. Өзі өмірде кездескен әйгілі азаматтар туралы баяндалады. Бұл шығарма ой қайнарымен, сездіру күшімен, болашаққа ұмтылдырушылығымен таңғалдырады. Мұнда автор өмірдегі қымбат та, қасиетті де адамдар достығы жайында сыр шертеді.

Қарағанды мемлекеттік университетін ұйымдастыру мен салуда Евекеңнің еңбегі ерекше зор. Ол университеттің алғашқы ректоры (1972 жылдың наурызынан 1979 жылға дейін) және оның жобасын жасаушы болды. Жобада Орталық Қазақстанның түрлі шаруашылық, ғылым мен мәдениет салалары қажет етіп отырған кең білімді мамандар даярлап шығару керек екендігі көрсетілді. Оның табандылығы мен жігерінің нәтижесінде ҚарМУ-дың алғашқы оқу корпустары, жатақханалары, оқытушылар үшін бірнеше көп қабатты тұрғын үйлер тез арада пайдалануға берілді.

Е.А.Бөкетовтың қоғамдық қызметінің ауқымы өте кең болды. Ол бірнеше рет Қарағанды облыстық Кеңесінің депутаты болып сайланды. Мемлекет алдында сіңірген еңбегі үшін Республика Жоғарғы Кеңесінің Құрмет грамотасымен, сондай-ақ “Ерлік еңбегі үшін” медалімен және Еңбек Қызыл ту орденімен наградталды. Бұрынғы КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы Мемлекеттік комитеттің “Гидрометаллургия” ғылыми кеңесінің мүшесі, Қазақстан ұлттық Ғылыми Академияның Орталық Қазақстан бөлімшесінің бюро мүшесі, “Минералдық шикізатты кешенді пайдалану” журналының сарапшылар алқасының мүшесі болып сайланды. 1971 жылы КСРО Жазушылар одағына мүшелікке қабылданды.

70-ші жылдардың аяғында Евней Арыстанұлы қуғынға ұшыратылды. Бойындағы керемет мол қабілет-күшін, қайрат-жігерін республикамыздың мәдени өмірін мерейлендіре түсуге жұмсағанына қарамай, дарынды ғалымға жала жалқан өзезіл, өсекші бүркеншіктер Қарағандыдан да, пәлекор, пасық пасквилшілер Алматыдан да табылды. Ақырында қуғынға ұшыраған академик университетті тастап кетуге мәжбүр болды. Көп ұзамай жүрек талмасының тұзағына түскен ақ көңіл, адал, қарапайым, адамға жақын тұратын, жылы шырайлы, бала мінезді Евекең 1983 жылдың 13 желтоқсанында 58 жасында дүние салды.

Иә, академик Е.А.Бөкетов арамыздан ерте кетті. Бірақ ғалымның артындағы еңбегі халықтың игілігі болып қалды. Оның көптеген шәкірттері бұл күнде еліміздің сан аймақтарында жемісті еңбек етуде.

“Әрбір ер жүрек, әрбір
шыншыл адам өз
отанына абырой әкеледі”.

(Р.Роллан)

“Егеулі найза қолға алмай,
Еңку- еңку жер шалмай...
Ерлердің ісі бітер ме?”

(Махамбет)

ОТТЫ ЖЫЛДАРҒА ОЙМЕН ОРАЛҒАНДА

Адамның теңіз жағасындағы ылғал құмдағы ізін толқын келіп бір шайғанда немесе шағыл құмдағы ізін жел бір соғып өткенде жоқ ететіні сияқты көп адамның бейнесі де көзі жұмылған соң көңілден ұмыт болып, зым-зия жоғалып жата-тыны рас. Ал енді біреулердің бейнесі тасқа түскен таңба-дай ұзақ жылдар бойы адамдардың жадында, жүрегінде сақталып қалады. Ол бейнеден әлдебір жан жылуы өсіп, жарқын сәуле нұр шашып, кешегі бір күндердегі әдемі сезімдерді қайта ұялатып жатады, жақсы мінез-құлықтарға тәрбиелейді.

Бұл күндері тірі жүргенде 85-ке толып отыратын әкем - Саттар Қараұлы Каренов өзін қоршаған ортада, балалары мен туыстарының жадында, қызметтес адамдарының жан-дүниесінде, жүрегінде өшпес бейнесін қалдырған, ұмытыл-мас адамдардың бірі еді. Әкемді есіме түсіргенде, оның кешегі аумалы-төкпелі әділетсіз өмірдің қатал талқысына бірқалыпты төзе білгендігі ойыма түседі. Ол 15 жасында жетім қалса да, 30-шы жылдардағы халқымыздың жартысы опат болған аштықтарды басынан кешірсе де, 37-ші жылғы ұлты-мыздың қаймағын кісендеп тізген шақты көзімен көріп қайғырса да, табиғи қасиетін жоғалтпай, тағдырдың ауыртпа-лығын атан түйедей көтере алды. Қиындыққа мойымады, әрқашан биіктен көрініп отырды.

Әкем өзінің қасында ойымен, шешен де тапқыр сөзімен бәрімізді аузына қаратып тамсандырушы еді. Оның көп әңгімелерінің ішінде есімде ерекше сақталып қалғандары – 1942 жылы қан майданға аттанғаны, Ұлы Отан соғысының отты жылдарында етігімен саз кешкені, өмір мен өлімнің ар-палысында достық пен сатқындықты, ездiк пен ерлiктi сы-

нға салатын сәттердің талайын бастан өткергендігі.

Ол кісі:

Ат басына күн туса,
Ауыздықпен су ішер.
Ер басына күн туса,
Етігімен су кешер,-

дейтін халық даналығын жиі еске түсіруші еді.

Әкемнің айтуынша, ешбір жауынгер кеудеге жылтыраған орден тағып, жеңілдіктерге ие болу үшін соғысқан жоқ. Біз қан майданға әкенің ары, Отанның абыройы үшін аттандық.

Сондықтан қазақ халқының сүйікті ұлдары мен қыздары Брест түбінде ерлікпен шайқасты, Мәскеуді қорғады, Сталинград түбінде де, Еділден Ростовқа дейінгі қаһармандық күресте де жауға арыстандай айбатпен қарсы тұрды, басып алынған аймақтардан фашист басқыншыларын қуып шығып, қасарысқан жендеттерге қанды көбік жұтқызды.

Қазақ халқының майдандағы жауынгерлерге жазған хатында:

Жеңіп қайтсаң жауыңды,
Анаңның жарық күні сен.
Жеңе алмасаң жауыңды,
Жер жастаңғыр қорқақтың,
Тумай кеткір бірі сен!-

деген туған ана, сүйген жар, қара көзді қарындастың сәлемін оқығанда бойымызға зор жігер бітіп, қайратымыз судай таусуы еді дейтін әкем.

Соғыс жылдарын еске түсіргенде әкем: “Қайда жүрсем де, қатал соғыс өмірі талай қыспағына алса да, мен біздің салт-дәстүрімізді және ән-саздарымызды еске алып, Отаным мен туған жерімді еш уақытта да естен шығармадым. Бір кездерде ағашты ат қылып мініп, қарағайдан қылыш, мылтық жасап, көше бойы думан қылып асыр салған Нұра жағалауындағы ауылды, кітабымды қолтығыма қысып барып мектебінде оқыған қаланы, жүрек сырын ашып, жар сүйген даланы, бөбегімді жүрегіме басып иіскеп сүйіп, бақытты күндерге күле қарап өткізген туған Сарыарқаны қалай ұмытарсың!”- дейтін күрсіне.

Кешегі аумалы-төкпелі, аласапыран уақытта өз бойын өзі түзу ұстау, өз ойын айта білу кәдімгі табандылықты, ерлікті, азаматтық арды сақтай білуді талап етті. Мұндай жүкті нарддың нары, азаматтың азаматы ғана көтере алатын. Менің

әкем, міне, осындай қажымас қайраты бар азамат бола білді. Бірде ол кісінің мынадай айтқан сөздері әлі есімде: “Біз фашизмді жеңу үшін аса ауыр қанды төлем төледік. Бізді Коммунистік партия да, Сталин де жеңіске жеткізген жоқ. Жеңісті халық өзінің өте ауыр еңбегімен, майданда тізеден су кешіп, қар төсеніп, шық жамылып, күндіз-түні дем алмастан жауды қуып, ысырапсыз төгілген қанымен әкелді”.

Иә, бүгінде қабырғасы қираған кеңес империясының санамызға сіңірген идеологиялық сандырақтарын қайта қарап, қайсысы дұрыс, қайсысы бұрысын анықтайтын уақыт жетті. Өйткені біз тәуелсіздікке қол жеткенше дүниенің ақ-қарасын аңдамайтын соқыр адамдай болып келдік.

“Елу жылда ел жаңа” дегендей, соңғы ашылған архивтік деректер мен құжаттар өткен соғыстың көп қанқұйлы тұстарын ашып отыр. Біздің жеңіс үшін қандай ауыр төлем төлегеніміз мынадай деректерден көрінеді: Ұлы Отан соғысы кезеңінде бұрынғы ҚСРО-ның жалпы адам шығыны 27 миллионға жеткен екен. Неміс фашист - әскерлері өндірістің орталығы болған сәулетті, үлкен қалаларды, ауқатты колхоздың ұйытқысы болған мыңдаған селоларды түп орнымен құртып, топырағын күлге айналдырды. Мәдениеттің ошағы болған тарихи музей, клубты, мектепті шошқа сарайы етті. Салыстырып көрсек, соғысты өздері бастаған немістер 6 миллион адамынан айырылыпты. Соғысқа араласқан кейбір елдердің шығыны тіпті аз. Американың - 405 мың, Англияның - 375 мың адамы құрбан болған. Осылай техниканың, әскери ақыл-ойдың, айла тактиканың емес, өз халқын аяусыз оққа байлау, қырып-жоюдың күшімен қол жеткен жеңісіміздің құны неткен ауыр еді? Сондықтан да фашизм атаулыға ешқандайда жол беруге болмайды.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Среди современных людей искусства бытует такая характеристика веков: XVIII век – “Он гений”, XIX век – “Ты гений”, XX век – “Я гений!”. Именно в XVIII и XIX столетиях завораживающая, преобразующая сила стихов и песен Абая, Биржан-сала, Орынбая и многих других талантливых поэтов и мыслителей, а также исключительная интеллектуальная мощь философских назиданий Бухар-жырау, затем Абая и Шакарима предопределили интенсивность духовных исканий их последователей.

Природа создает всем одинаковые условия, но жизнь каждого живого существа складывается по-разному. И это разное называется судьбою. Человек, являющийся частицей этой природы, похож на другого человека только по факту рождения и смерти, а период между этими понятиями, который мы называем жизнью, абсолютно не похож друг на друга. Если жизнь каждого простого человека есть загадка природы, то жизнь гениального индивида, большого художника есть огромная тайна Вселенной, и разгадать ее не удалось ни одному ученому и, наверное, не удастся. Даже человек, обладающий таким даром природы, порою сам не понимает до конца всю причину собственного дарования. И это свойство человека мы называем божьим даром.

Воистину ренессансной эпохой, отмеченной именами выдающихся людей в Казахстане, стал XX век. Судьба есть земное воплощение Божьей воли, заметил когда-то один мудрец. В этом высоком смысле, видимо, и следует понимать судьбу блестящей плеяды казахских мыслителей, ученых, писателей XX столетия, которые вместе, дополняя друг друга, осваивали важнейшие сферы гуманитарного и естественно-научного знания, научной и технической практики. Совместно создавали новую духовно-творческую, общественно-политическую ситуацию на земле, понимаемой ими как родина. Кенесары-хан, С. Сейфуллин, И. Джансугуров, Б. Майлин, А. Байтурсынов, А. Букейханов, М. Дулатов, М. Жумабаев, К. Сатпаев, К. Мынбаев, Е. Букетов - десятки, сотни имен батыров, просветителей, публицистов, художников, слова ученых, общественных и политических деятелей. Блистательная плеяда интеллигенции, оказавшей влияние не только на среднеазиатский Туркестан, но и на весь тюркский мир.

Да, это был наш Ренессанс. К сожалению, в кровавом

вихре репрессий погибли многие из тех, кто готовил его расцвет. Погибли, но не исчезли бесследно. Этого и не могло случиться. В соответствии со своим жизненным предназначением они умели быть творцами немеркнущих ценностей. Каждый из них был многогранен и результативен в своей деятельности, от начала и до конца отданной служению общей великой цели.

Одухотворенность, созидательные способности этих людей были настолько высоки, что многие из них, доведись им выжить в волнах неоднократных репрессий, в своем индивидуальном творчестве создали бы нечто соразмерное тому, что совершил Мухтар Ауэзов, сохраненный ими для жизни и продолжения их дела. Так, на ум приходит название его рассказа "Крутизна". И представляется она как глубокая пропасть, над которой протянута тонкая-тонкая веревка. В жизни всем нам приходится обязательно пройти через эту пропасть.

Естественно, веревка может в любой момент оборваться. Кто-то осторожничает, но, тем не менее, карабкается. Кто-то смел и быстро и ловко оказывается на другой стороне, и снова продолжает свой путь, когда удачный, а когда и нет. А кто-то очень сильно трусит и не делает шага вперед. Вот он-то и погибает, пусть не физически, пусть по-другому, но все же.

Герои данной книги – выдающиеся политики и батыры, замечательные представители отечественной литературы, науки и искусства – прошли через эту пропасть. Они жили и очень ценили эту жизнь. И именно им по праву можно отнести следующие гениальные строки великого поэта Востока Фирдоуси:

“Из высших даров, что дарует Изед,
Нет выше, чем разум, прекраснее нет.

Кто разум не выбрал водителем, тот
Поступками сердце свое изорвет.

Он – око души; оглянися во мгле;
Без ока нерадостно жить на земле.

Пусть разум твой направляет дела;
Он душу твою не допустит до зла.

Какую б науку твой ум ни постиг,
Покая в ученье не знай ни на миг“.

“Ум, в котором все логично, подобен клинку, в котором все движется вперед”.

(Р. Тагор)

НЕ ПЕПЕЛ, А ОГОНЬ

Народная память всегда безошибочна. В свой вечный фонд она отбирает особые имена. Это люди, чья деятельность, мысли и поступки соответствовали духу народа, его чаяниям, его представлениям о национальной гордости. И среди них – Бухар-жырау Калкаманулы. Он жил и умер как патриот своего народа. Правда, наши знания о прославленном поэте и мыслителе зияют пока немалыми пробелами: спорят о годе его рождения; спорят о том, где он получил образование и чем занимался в молодые годы. Доподлинно известно лишь то, что произошел поэт из рода Аргын. Отец его Калкаман был известным в казахской степи батыром.

Говорят, что людей творит эпоха. Но и люди творят эпоху. Слишком контрастной была эпоха, в которой творил поэт. Это было время роста самосознания человеческой личности, рождения и развития гуманистических идей. Эпоха, давшая народу целую плеяду мыслителей, поэтов, батыров. Бухар-жырау жил во времена, наполненные военными походами, великими сражениями народов, угрозами поражения одних государств другими.

Джунгарское нашествие в XVIII веке поставило под угрозу само существование казахского народа. Край подвергся жестокому разорению и опустошению. Несмотря на упорное сопротивление и ряд побед казахского народного ополчения, были потеряны богатые пастбища Семиречья, нарушены традиционные маршруты перекочевков. Пришли в упадок торговля и ремесла. Намного сократилось поголовье скота. Погибли тысячи людей.

Только за 1723-1725 годы в результате нашествия джунгар казахи потеряли одну треть своей численности. Эти трудные годы первого геноцида остались в памяти народа как годы “великого бедствия” – “актабан шубырынды”. Это было всенародное бегство пеших до состояния, когда по-

белели, то есть изнашивались, даже пятки. Иногда прибавляют – “Алка-коль сулама”, что означает: “В полном изнеможении от голода и усталости бросились на землю и пластом залегли у озера Алка-коль”.

Переломные моменты истории, как правило, способствуют рождению крупных дарований. Человеку как бы видны сразу два берега широкого потока, обе стороны бытия – одна, безвозвратно уходящая и отживающая, другая – возникающая и крепнущая час от часу. Появляется возможность сравнений и обобщений.

И трагический XVIII век выдвинул двух выдающихся деятелей степи: ханов Абулхаира и Аблая. Если первый явился инициатором добровольного присоединения к России, то второй всю свою бурную жизнь посвятил идее воссоздания могучего и независимого казахского государства, которое находилось бы в конфедеративных отношениях как с Россией, так и с Китаем. А народные вожди-батыры – Кабанбай, Богенбай, Олжабай, Наурызбай, Жанибек, Раимбек, Малайсары, Тлеуке и другие – насмерть стояли против врага, отстаивая право народа на жизнь.

Сложное время родило не только выдающихся батыров, но и такого глубокого поэта-мыслителя, как Бухар-жырау Калкаманулы. Он потому и стал Поэтом с большой буквы, что оком ясновидца заглянул в самые истоки характера родного народа, в корни его страданий и борений, чаяний и надежд. Бухар-жырау всей душой понимал, что война – это, прежде всего, народное бедствие и главной задачей, на его взгляд, было скорейшее и верное избавление отечества от нахлынувшего несчастья:

Забота забот –от врагов ограждать

Всех нас воспитавшую Родину-мать.

В наше представление поэт вошел мудрым, пронизательным старцем. Не враждовать, не уничтожать друг друга, а жить в мире и согласии – таково мудрое наставление Бухар-жырау.

Современные поколения казахов получили в дар от предков не только родовую степь, озера, реки и полезные ископаемые, но и бесценное духовное наследие – богатейший словесный фольклор. Казахскому фольклору свойственно жанровое многообразие. В песнях, пословицах, сказках, эпосе, айтысах отражались жизнь, быт, труд народа. Осо-

бенно важную роль в казахской поэзии XV – XVIII веков играли песнетворцы – жырау. Излюбленным жанром жырау являлись толгау, стихотворения-размышления, построенные на афоризмах, метких изречениях, крылатых словах.

Бухар-жырау был самым видным представителем казахской литературы XVIII века. Сочинения поэта, который, благодаря своему таланту, пользовался громадным авторитетом не только среди ханов, султанов, крупных феодалов, но и в народе, явились могучей идеологической силой, оказавшей благотворное воздействие на общественное сознание казахов. Они богаты образами, насыщены национальными красками, высокой художественностью.

Весьма сложен стихотворный размер творений Бухар-жырау, досконально владевшего всеми художественными приемами традиционной поэзии. Среди его стихов есть строки на все популярные тогда темы: четкое отображение картины того смутного периода, в котором он жил; жалобы на судьбу; сатирические произведения. Одна из стержневых тем сочинений Бухар-жырау – любовь к Родине, патриотизм. Он воспевал освободительную борьбу казахского народа против джунгарских феодалов, призывал народ к единству, к подвигам, прославлял героев этой борьбы.

В основе мировоззрения Бухар-жырау – идея возвеличивания человека. Он не был обитателем “башни из слоновой кости”, не был таким умудренным созерцателем, стоящим над временем, над суетой жизни. Он был вдохновенным певцом человеческого труда. Гуманистические идеи его глубокими корнями росли в народную жизнь, явились выражением умонастроения народных масс.

Смысл жизни каждого человека, по Бухар-жырау, состоит в полной реализации духовных возможностей. В сравнении с человеческим разумом, учил поэт, все богатства мира, власть, слова – ничто:

Что же не гибнет? Чей вечен век?

Имя доброго человека

И слово поэта не умрут.

В песнях “Эй, Аблай”, “Желание”, “Смерть высокой горы” и других он в стихотворной форме образно излагал свои мысли о человеческой морали. Величие человека поэт видел в его интеллектуальных и нравственных качествах, а не в социальном положении:

Не говори – толстобрюхий бай
Все время будет богат.
Не называй бедняка бедняком,
Не говори, что разбогатеет,
Не откочует он со скотом.
Не называй бедняка бедняком,
Не знаешь ты, кем он будет потом.

Для Бухар-жырау характерны простота стиля, логичность изложения, стремление как можно полнее донести свои мысли до слушателей, большая эмоциональность и глубина. Именно поэтому вот уже в течение трех столетий каждое новое поколение познает его произведения по-новому и с неиссякаемым интересом.

Однозначно, что Бухар-жырау – поэт-классицист. Его эпоха – это эпоха казахского классицизма. Он занимает в национальной культуре примерно такое же место, какое занимали в России Державин, Ломоносов, Тредиаковский, Сумароков. Ведущая мысль поэтов-классицистов сходится на вопросах государственного устройства общества, взаимоотношении народа и правителя, вопросах морали. Надо сказать, что творчество Бухара стало как бы заключительным звеном поэзии жырау, имеющей многовековую историю развития. После него в казахской поэзии главенствующую роль стали занимать акыны.

Естественно, как мусульманин, Бухар-жырау признавал существование Бога и сотворение им Мира. Поэтому он призывал:

Первое вам пожеланье –
Жить, как велел Аллах.

Будучи приверженцем суфизма, он своими глубокими знаниями, поэтическим талантом, проповедью аскетизма, простоты, скромности, честности приобрел огромное влияние на современников.

Бухар-жырау стал одним из известных биев еще в период правления Тауке хана (1680-1718 годы). (Под понятием “бий” казахи подразумевали людей, обладавших навыками судебных разбирательств и ораторским искусством). В то время центром казахского ханства был Туркестан, все казахские улусы подчинялись одному хану, что способствовало упрочению государственного объединения. Все тюркские народности (казахи, узбеки, кыргызы, каракалпаки)

оказывали сопротивление джунгарско-ойратским захватчикам. Бухар-жырау не уставал призывать казахские роды и племена к совместной борьбе против иноземного ига.

Хан будет хорош, когда сведет
В семью единую свой народ.
Тогда будут все уважать его,
Достойного пояса своего.

По народным преданиям, поэт был одним из составителей "Свода законов Тауке хана", известного под названием "Жеты жаргы" ("Семь истин"). Но особенно заметно авторитет Бухар-жырау возрос в период правления хана Аблая (1711-1781 годы). Как свидетельствуют современники, Аблай был человеком крутого характера, быстрым и жестким на расправу. Являясь главным идеологом хана, Бухар оказывал существенное влияние на Аблая в его делах по управлению жузом, при разборе им личных споров и тяжб.

Исследование жизни и деятельности Аблая показывает, что личность в истории кочевых обществ играла большую роль, чем в оседлых земледельческих государствах. Став в 1771 году ханом Среднего и Старшего жузов, Аблай добился укрепления международного престижа Казахского ханства, поддерживал дипломатические и торговые отношения практически со всеми соседними владениями и государствами. Являясь плоть от плоти кочевником, он, тем не менее, не был чужд прогрессивных веяний: строил дома, занимался земледелием, изучал ойратский и китайский языки. В годы его правления прекратились феодальные усобицы, улучшилось экономическое положение страны, значительно поднялось материальное благосостояние казахского народа. И поэтому в своих произведениях Бухар-жырау изображает Аблая неустрашимым батыром, проявляющим неистовое геройство в борьбе с иноземцами, мудрым вождем, заботящемся о благе народа.

В то же время жырау был далек от того, чтобы слепо преклоняться перед ханом.

Ай, Абылай, пришел ты нищ в наш край,
У смирных беком стал. Ай, Абылай!
А ведь недавно в горестные дни
Ты был рабом, не знающим родни.

Незаурядность Бухар-жырау как личности, как государственного деятеля крупного масштаба проявилась в том, что

он к концу своего сложного творческого пути пришел к выводу о важности дружбы с русским народом. Он советовал Аблау и биям из его окружения не обострять отношений с Россией:

С русскими не воюй,
Не разжигай своей злости!
... Если будешь воевать с русскими,
Мне придется похоронить тебя.

Поэт как бы предчувствовал, что именно русский народ сыграет решающую роль в нашем заметном продвижении к цивилизованному миру. И действительно, упрочение в казахских степях позиций России позволило успешно противостоять Джунгарии, а после ее падения – Цинской империи. В результате присоединения Казахстана к России была ликвидирована феодальная раздробленность, прекращены разорительные междоусобные войны. Хозяйство казахов стало втягиваться в орбиту капиталистической системы Российской империи. В степи возникли торговые центры и города. Кочевники стали приобщаться к земледелию, переходить к оседлому образу жизни. Как показало время, приобщение к великой русской культуре, могучей науке и технике позволило казахам в конечном счете не только приобщиться к мировому пространству, но и войти в него.

В чем же уникальность дарования Бухар-жырау, выводящего его из просто талантливых на уровень гения? Не открывая давно открытого, можно напомнить лишь аксиому: когда поэт вращается корнями в такие глубинные пласты национального, где уже пульсирует плазма проточеловеческого, он становится в одинаковой мере ценен и своим соотечественникам, и всем сущим на земле. Француз Жорес справедливо говорил, что из прошлого мы берем не пепел, а огонь. Таким огнем, озаряющим наши души и просветляющим разум, доходят до нас строки Бухар-жырау.

“Места, где жил великий человек,
Священны: через сотни лет звучат
Его слова, его деянья - внукам”.

(В.Гете)

ВЫДАЮЩИЙСЯ АКЫН, КОМПОЗИТОР, ПЕВЕЦ

Вторая половина XIX века была периодом расцвета музыкального искусства Казахстана. В это время жили и творили многие выдающиеся самородки - профессиональные композиторы-певцы и инструменталисты, произведения которых образовали народную музыкальную классику.

Несомненно, крупным явлением в казахской музыке второй половины прошлого века стало творчество Биржана Кожажулова. Богатое песенное творчество, неподдельное исполнительское мастерство, сильный, ласкающий душу голос, его демократическая настроенность - вот что придало имени Биржан-сала ореол величия и славы по всей степи казахской. Вот как он определил свое поэтическое кредо в известной песне “Биржан-сал”:

Биржан я, Кожажула сын.
На свете никому не делал зла,
Спины не гнул,
не клянчил и не лъстил.
Что поэту восхваленье и хула?

Безусловно, это - программное произведение акына, вершина песенного творчества Биржана. Здесь его раздумья и гражданский пафос. Не зря искренность и простота мелодии снискали песне, богатой мыслями, едва ли не самую широкую популярность.

Биржан родился в 1834 году в местечке Ербол близ города Степняк (ныне Акмолинская область). Известно, что он воспитывался у деда Кожажула, от которого унаследовал фамилию и все другие перипетии его довольно драматической биографии. Он оставил богатое музыкально-поэтическое наследие: более 60 песен (не считая вариантов) и до 10 айтысов (песенных состязаний).

Вся жизнь, вся история современников-соплеменников нашли отражения в песнях Биржан-сала. Его песни, плавные и динамичные, выделяются образным поэтическим слогом и сердечностью. Правда, по музыкальной образности

и содержанию они чрезвычайно разнообразны: хлестки и ритмически чеканны, когда в них выражается протест против унижающих человеческое достоинство обычаев старины и социального неравенства; широки и напевны, когда поют о женской красоте; печально-лиричны, когда воспевают красоты родного края; напевно-задумчивы, когда композитор передает свои думы о жизни.

В частности, в песне "Биржан-сал" акын страстно защищает человеческое достоинство, в песне "Шидер" ("Путы") осмеивает байское корыстолюбие, а в песне "Гашыгым" ("Моя любовь") проникновенно воспевает любовные переживания. Одни его песни рождались мгновенно, словно молния. Когда посыльный волостного управителя Азнабая обидел певца, ударив при народе плетью, обычно сдержанный Биржан свой гнев, свою ярость излил в обращении к Жанботе, тоже волостному управителю. Однако, убедившись, что последний за него не заступится, акын обращается к окружающим:

Исчезла правда на земле давно,
Ее нигде не сыщешь все равно,
Кому судить, коль правит миром ложь...

Так родилась знаменитая песня "Жанбота". В ней передан протест против произвола волостного управителя Жанботы. Биржан-сал на ярмарке при большом скоплении народа с издевкой спрашивает у Жанботы: "Не здесь ли ты умер и похоронен среди мусора?" Этими словами композитор-певец дал понять зазнавшемуся волостному, что в глазах народа он мертвец. И поэтому его место на свалке мусора, в могиле. Между прочим, данный эпизод из жизни поэта вошел в классическую оперу "Биржан и Сара" композитора М. Тулебаева, написанную в 1946 году на либретто Х. Джумалиева.

Другие песни Биржана создавались после серьезных размышлений. Так появилась, например, песня "Адаскак" ("Заблуждение"). Заблуждением считает он свое обращение к волостному за поддержкой и защитой после публичного оскорбления. В своей песне акын горько сожалеет об этом факте.

В сокровищницу казахской народной песенной классики вошли многие произведения Биржан-сала. Так, в юрте некоего Козыбая родилась известная песня акына "Жайма-

шуак" ("Лучезарная"). По сей день любима песня "Ляйлим-шырак". Талантливый композитор Мукан Тулебаев включил ее в оперу "Биржан и Сара". Уже будучи тяжело больным, композитор сочинил песни "Асыл-Ахык" (так звали дочерей певца) и "Темиртас".

Эти песни Биржана полны скорби и печали:

О дети: Темиртас, Асыл
Ахык -
Я ухожу. Страданий мир
велик.
Пусть сверстники, с кем
жил в родном краю,
Помянут душу бедную
мою.

И для песен такого склада были свои причины. Вполне здоровый поэт пролежал целых три года, связанный по рукам и ногам. Местным невеждам и мракобесам почему-то показалось, что певец тронулся умом и бесы вселились в его душу. С одной стороны, это было результатом невежества отдельных степняков, а с другой - издевательствам над непокорным певцом. Между прочим, многие прогрессивные акыны, певцы, композиторы прошлого стали свидетелями попыток заглушить музу, поэтическое вдохновение, остановить разящее слово, связать путами идею прогресса и свободы.

Крупная заслуга Биржана и в том, что он явился одним из создателей традиции и школы айтыса - песенного состязания казахских певцов, импровизированного поэтического спора. В целом айтыс представляет собой сложный синтез ряда искусств - поэзии, музыки, драматического представления, исполнительского мастерства. Вступая в состязание без предварительной подготовки и обдумывания, импровизируя поочередно, акыны соревнуются в остроумной находчивости, в глубине знаний, в блеске мыслей, в умении сочинять стихи экспромтом. В захватывающем поэтическом поединке побеждает более талантливый, остроумный, находчивый акын. Как правило, поэтическая схватка происходит перед собравшимся народом. Причем народ, внимающий айтысу, не просто пассивно слушает, а является чутким арбитром, главным ценителем мастерства состязающихся сторон. Весть об акыне-победителе момен-

тально разносилась по аулам, везде он был в почете. Одним словом, айтыс являлся как бы широко распространенной формой и публичного признания таланта певца. Победители айтысов получали богатые призы, а к именам наиболее популярных авторов, непременно являвшихся и выдающимися исполнителями, народ добавлял почетные приставки - "сал" или "серэ" (Биржан-сал, Ахан-серэ - Биржан благородный, Ахан-витязь, рыцарь).

Во второй половине XIX века в казахской степи самым знаменитым стал, пожалуй, айтыс Биржана и Сары. Узнав, что есть красавица Сара, в свои 17 лет прославившаяся как поэтесса и одержавшая ряд побед в поединках с именитыми акынами своего края, Биржан-сал жаждет айтыса с ней и, специально приехав в аул, где живет Сара, сначала сталкивается в песенном состязании с ее матерью и младшей сестрой. Сару же он застаёт в другом ауле. И не сходя с коня, Биржан начинает айтыс перед самой юртой Сары:

Здесь ли Сара? Пусть выйдет навстречу,

Биржан-серэ приехал - певец.

Кто лучше Сары владеет речью?

Но ныне славе ее конец.

Лишь против достойного выступая,

Я чувствую радость в груди своей...

Я - звонкий певец из рода Алтая,

Любимый его соловей...

По оценке Биржан-сала, Сара превосходит всех людей своего времени, народ лелеет ее, она заслуженный соловей степи. Певец искусно подводит спор к тому, что Сара восхваляет свой род найман, его избранных, влиятельных людей. Спор дальше развивается. Равна сила обоих акынов. Сара умело парирует нападки Биржана и тонко изображает при этом себя сама:

Я - женщина!

Лик - краше розы алой,

Жарко расцветшей в белом саду.

От пораженья тебе не уйти,

пожалуй,

Тебя я искала и в прошлом году.

Тонкий мой стан -

он волнует, прельщает...

Как белая шея моя хороша!

Дума моя одна вмещает
Сорок искусств -
так богата душа!
Не с чем сравниться пальцам белым,
Рот мой - часы,
губы - крышка часов.
Как мастером подобранные умелым,
Тридцать жемчужин -
тридцать зубов.
Вздых мой, как сок.
Как изюминки в плове
Родинки маленькие - взгляни.
Моргну -
затрепещут чуткие брови,
Как знамя шелковое они!
И враг не скажет, в чем мой недостаток.
Как ярко-красного шелка кусок,
Лоб мой девичий широк и гладок.
Рост мой не низок и не высок.
Жду я, Биржан,
ты мне песню подаришь!
Ты смолоду славен в своей стране,
Ты, мой противник и мой товарищ,
Можешь смелей подойти ко мне.

Спор Биржана и Сары доходит до кульминации. Помня самое уязвимое место Сары - она обручена с недостойным ее уродливым и глупым Жаманкулом, сыном бая, - Биржан использует этот довод для поражения поэтессы. Если избранные люди наймана такие, какими восхваляет их Сара, то почему они насильно привязали ее, гордость народа, к какому-то ослу-жениху:

Бедненькая Сара, родная,
Не чувствуешь, что остановит тебя.
Зачем превозносишь ты Есимбека,
Неужели ты говоришь любя!
Хочу поглядеть я на человека,
Что выбрали женихом для тебя.

Поэтессе нечего ответить на данный вопрос. Она только бросает горький упрек неволе женщины-казашки:

О, проклятый женский удел горевой!..
Женщина распорядиться не может

Даже собственной головой!

Сара, не уступавшая в целом Биржану в словесном поэтическом искусстве, попадает в расставленную соперником сеть. Она признает свое поражение. Лишение свободы - этот неизлечимый недуг, который грозит женщине-казахке, - не пощадил даже любимицу народа, прекрасную талантливую поэтессу Сару. Ее доля печальна, ее участь тяжела.

В концовке поединка акынов заключено то новое, что было внесено ими в традицию айтыса. Биржан-сал возвышает свою соперницу, горько сожалеет о ее доле, клеймит темные обычаи и нравы:

Светик Сара!

· Таким человеком

Гордится земля -
ты мудрее всех!

Есимбек с Турысбеком,

Ой, несчастная, несут твой грех!

Слезы твои, что выжали беды,

Должны понять и родня, и народ.

Прекрасна ты - разве ж я уеду! -

И враг недостатка в тебе не найдет.

Песен твоих нету звонче и глаже.

Лик твой для мира яснее луны,

Ногтя твоего недостойны даже

Лучшие в нашей степи скакуны.

Каждая эпоха выдвигала свои темы айтыса. В айтысе Биржана и Сары поднимается много общественно-нравственных проблем: судьба личности, эмансипация женщины, искусство, обычаи, традиции казахов, родовые отношения и т.д. Большое достоинство данного айтыса - необычайная красота языка, высокохудожественные поэтические сравнения, метафоры. Так, в айтысе Биржан-сал - это "сладкозвучный соловей", "громкогласный кобыз певучий", "шелкогривый аргамак с волшебным амулетом", "булат, которого не затупит алмаз". Искусными узорами слов описана и поэтесса Сара: "слова из меди превращает она в золото", "ее песня переливается, как шелка Самарканда", "родилась скаковым аргамаком, чтобы в любом состязании ...не отстать", "взяла в руки домбру с тринадцати лет и с тех пор не спотыкалась". Именно прославление силы искусства сло-

вами, которое смело вмешивается в жизнь общества, раскрывает пороки социальной действительности, сделало айтыс Биржана и Сары бессмертным. Не зря опера “Биржан и Сара”, созданная на основе айтыса двух акынов, стала лучшим достижением казахского оперного искусства.

Биржан-сал скончался в 1897 году. Хотя левец прожил и не очень долгий век, зато долгая жизнь предназначалась его творениям. Многие его песни вошли в народную музыкальную сокровищницу. Достаточно только назвать грациозную и плавную “Биржан-сал”, спокойную и величавую “Бурыл” (“Сивый”), светлую и мажорную “Тентек” (“Шаловливый”), широкую и раздольную “Ляйлим-шырак”. А айтысы Биржана еще долго будут радовать слушателей и ценителей, вызывая неподдельное восхищение его искусством.

Сегодня домбра незабвенного Биржан-сала подхвачена новым поколением казахского песенного искусства, его внуками и правнуками. Однако многое еще предстоит сделать. Прежде всего необходимо составить полный свод его сочинений. Следует перевести их на русский язык и на другие языки народов мира. Нужно издать песни и айтысы акына, записать их в музыкальном исполнении. Но главное - надо изучить до конца социально-нравственные мотивы, гражданский пафос, лирико-эмоциональный настрой песен Биржан-сала. И, конечно, продолжить работу по увековечению памяти акына (стоило бы присвоить одному из городов республики имя певца). Очень надеемся, что все это будет сделано.

"Когда стихи сияют совершенством,
они дарят читателя блаженством".

(Джами)

“ДА БУДЕТ СЛОВО МУДРЕЦА“

Выдающийся казахский поэт, просветитель, мыслитель Абай Кунанбаев родился в 1845 году в Чингисских горах Семипалатинской области. Он принадлежал к роду Тобыкты племени Аргын. Двенадцатым потомком Тобыкты был Ускенбай. У него было пять жен и десять сыновей. Вторая жена Ускенбая (Зере) родила единственного сына по имени Кунанбай.

Степной правитель Кунанбай Ускенбаев был старшиной тобыктинского рода. Польский ссыльный революционер Адольф Янушкевич, проведший около 30 лет в казахских степях, стал свидетелем пребывания отца Абая в аулах Старшего жуза. Там казахи очень почтительно и приветливо встречали уважаемого гостя Кунанбая, устраивали в его честь игры и состязания, пышные угощения. Все это вызывало удивление даже у много повидавшего в жизни Янушкевича. И он в своей книге "Дневники и письма из путешествия по казахским степям" восторженно описал эти картины и в заключение дал Кунанбаю такую краткую и емкую характеристику: "Он выглядел истинным степным пророком".

Женщиной замечательных качеств была мать Абая - Улжан. Ее природная гуманность, сдержанная рассудительность и исключительная любовь к сыну создавали для Абая уют родного гнезда. Улжан всегда выделяла его из числа остальных детей. Имя мальчика - Ибрагим, данное отцом, она заменила ласкательным Абай (осмотрительный, вдумчивый). Это имя так и осталось с ним на всю жизнь.

Обучившись первоначальной грамоте у аульного муллы Габит-хана, десятилетний Абай по совету отца поступил в Семипалатинское медресе. Здесь духовным настоятелем мальчика стал имам Ахмет-Риза. При медресе была богатая библиотека, где, помимо религиозной литературы, находились классические произведения древнетюркского наследия и средневековой восточной поэзии.

В медресе Абай овладел арабским, персидским и чага-

тайским (староузбекский) языками и прильнул к благодатному роднику восточной поэзии. Причем в школьные годы талантливый юноша не только изучал поэзию, но и сам начал писать стихи.

Вместе с тягой к изучению восточных языков в нем рано пробудился интерес и к русскому языку, к русской культуре. Несмотря на строгий устав мусульманской школы, категорически запрещавший овладевать знаниями и культурой христиан, Абай тайком от своих сверстников и от служителей мечети стал посещать русскую приходскую школу, изучать грамматику и письменность. Благодаря упорству и таланту он за короткий срок (всего за три месяца) выучил русский язык.

В медресе Абаю удалось проучиться немногим более трех лет. Кунанбай, выделяя его незаурядные способности, решил вернуть Абая в аул, чтобы подготовить для себя достойного преемника и последователя. Таким образом, уже в молодые годы Абай попал в самую гущу сложных степных интриг. Он мог наблюдать действия и характеры правителей различных общественно-социальных сословий и групп, конфликты и противоречия между ними, быт и обычаи простых людей. И, будучи некоторое время волостным управителем, Абай пришел к выводу о том, что для правильного решения общественных дел, защиты нужд и потребностей народа эта должность вовсе не пригодна. Лично ему не помогли ни обширные знания, ни умение мудро распутывать клубок интриг, ни редкое ораторское искусство, которым он владел безупречно.

Любое стремление поэта встать на защиту правды и справедливо решить дело не только не встречало поддержки со стороны властей, но и непременно вызывало противодействие и вражду с их стороны.

Абай тяжело задумывается над судьбой своего народа. Его терзают мысли о его участи. В стихотворении "О, казахи мои!.." он пишет:

О, казахи мои!
Мой бедный народ!
Жестким усом небритым
прикрыл ты рот.
Кровь на правой щеке,
на левой - жир...

Где же правда? Твой разум
не разберет.

Поэт ищет выход из распрей степных правителей и пытается открыть народу глаза на причины его страданий. В стихотворениях "Вот и старость. Скорбны думы, чуток сон", "Измучен, обманут я всеми вокруг", "Вот и старость... Свершиться мечтам не дано!", "Бай живет и охраняет свой скот", "Звереет бай" он громогласно обличает пороки феодально-родовой чиновничьей знати, выразительными штрихами рисует лицемерных старшин и алчных баев, биев и степных воротил, "что стократно меняя личины, обдирают народ". В произведении "Управитель начальству рад" Абай с презрением бичует волостного управителя, безмерно радующегося благосклонному вниманию высокопоставленного чиновника. В сатирических стихах поэт разоблачает движимое чувством честолюбия и корысти стремление богатеев стать волостными управителями. Особенно беспощадной сатирой на гнилую систему местного управления отличается его стихотворение "Наконец, волостным я стал" ("Кулембаю"), написанное в 1889 году под впечатлением чрезвычайного съезда казахских родов Семипалатинска и Семиреченской области, где были избраны волостные управители. Абай с горечью пишет о том, что к власти приходит тот, у кого есть деньги, кто не скупится на взятки, чтобы добыть голоса:

Наконец, волостным я стал,
Все добро на взятки спустив,
Без горбов верблюды мои,
У коней не осталось грив.
Вот ведь волостью управлять
Не смог, а вроде ретив...
Если сильные позовут -
Оборачиваюсь на призыв;
Если слабые говорят -
Еле слушаю, вял, сонлив...

Стихотворение заканчивается печальными для волостного размышлениями: "Не сдержать мне народ в руках", "Стал строптив народ", "Управителя скользок путь".

Окончательно разочаровавшись в нравах и морали разлагающейся феодально-родовой среды, Абай всеми силами стремится порвать с ней. В нем крепнет убеждение, что

бороться за интересы народа лучше всего с помощью поэтического слова. Он с жадностью набрасывается на книги. Месяцами длится напряженная работа в Семипалатинской публичной библиотеке. В этот период путем самообразования Абай значительно расширил свой кругозор. Об этой библиотеке и об одном из активных ее читателей - Абае Кунанбаеве - с восхищением писал американский путешественник и писатель Джордж Кеннан в своей книге "Сибирь и ссылка".

В Семипалатинске Абай знакомится с политическими ссыльными Е.П. Михаэлисом, Н.И. Долгополовым, С.С. Гроссовым и др. Это были представители русской интеллигенции, воспитанные в духе демократических идей Чернышевского и Добролюбова. Один из них, Е.П. Михаэлис, являлся ближайшим сотрудником известного русского публициста Шелгунова. Ссылный Михаэлис приехал в Семипалатинск в 1869 году, прожил здесь 13 лет и много сделал для становления казахской науки. Он написал ряд научно-исследовательских работ, открыл в городе географическое общество, организовал музей. Абай не устал твердить: "Михаэлис открыл мне глаза на мир".

Знакомство Абая с русскими ссыльными вскоре перешло в большую дружбу. На лето они выезжали в гости в аул поэта, зимой поддерживали с ним постоянную переписку. С огромным вниманием и отзывчивостью новые друзья помогали самообразованию Абая, подбирая для него книги и отвечая на его вопросы.

Представители русской демократической интеллигенции придавали большое значение просветительской деятельности и ставили своей целью знакомить таких людей, как Абай, с наследием русских классиков и других передовых носителей русской культуры. Первый биограф поэта Какитай Кунанбаев указывал, что Абай читал статьи из "Современника" Чернышевского и знал о его судьбе. Период самостоятельного изучения творчества Пушкина, Лермонтова, Крылова, Некрасова, Белинского, Салтыкова-Щедрина, Толстого, Писарева явился вершиной в формировании мировоззрения Абая как поэта и мыслителя. Наряду с классиками он внимательно читал Я. Полонского, И. Бунина, А. Дельвига.

Русский язык помог Абаю ознакомиться с европейской

литературой, общественной мыслью и философией древних греков. О знакомстве поэта с трудами некоторых древнегреческих философов (в частности, Аристотеля) свидетельствует его поэма "Искандер" (об Александре Македонском).

Казахский мыслитель изучал труды Сократа, Ксенофонта, читал "Опыты" Спенсера, "Позитивную философию" Льюиса, "Умственное развитие Европы" Дрепера, ознакомился с произведениями Милля и Бокля. По свидетельству друзей, поэт занимался философией Спинозы и интересовался учением Дарвина. Об изучении Абаем английской и немецкой классической литературы свидетельствуют его переводы некоторых произведений Байрона, Гете, Шиллера. В целом западная цивилизация с ее философией, историей, общественной мыслью, наукой сыграла существенную роль в процессе духовного развития поэта, оказала глубокое и благотворное влияние на его формирование как мастера художественного слова.

Абай встал в ряд с великими поэтами других народов, снискавшими себе мировую славу. В творческое наследие поэта входят исключительно живописная, высокохудожественная и доселе непревзойденная по своей философской глубине и завораживающе притягательной силе мастерства лирика, три поэмы, 45 слов назиданий (гаклия), очерк "Несколько слов о происхождении казахов" и письма. В лирику Абая включают и его оригинальные переводы, среди которых есть семь отрывков из романа Пушкина "Евгений Онегин", 29 стихотворений Лермонтова, 11 басен Крылова, стихи Байрона, Гете, Адама Мицкевича, Полонского, Дельвига.

Наиболее популярна и любима в народе лирика поэта. Поэзия Абая проникает в тайники человеческой души, затрагивает самые сокровенные чувства. Он считал стихотворную речь, поэзию "властителем языка", высшим родом искусства:

Поэзия - властитель языка,
Из камня чудо высекает гений.
Теплеет сердце,
если речь легка,
И слух ласкает красота речений.

В условиях кочевой жизни исключительно высоко цени-

лись поэтическое слово и музыка. Любить и ценить поэтическое слово, считал Абай, удел высокого интеллекта и культуры. Поэзия доступна лишь тем, у кого "зрячие сердца", "открыты души для певца", тем, "кто ценит слово".

Неповторимыми, неблекнущими красками Абай нарисовал картины природы и неразрывной ее связи с кочевым бытом казахов. Так, в стихотворении "Весна" поэт дает яркую картину казахского аула, где с наступлением весны пробуждается все живое, природа как бы ликует, и с ней радуется человек. Природа и человек сливаются в гармонии и единстве. Лучший образец пейзажной лирики - стихотворение "Лето", написанное в 1886 году. Оно было первым опубликованным в печати произведением поэта.

Сухова осень в степи: "Тучи серые, хмурые, дождь недалеко. Осень. Голую землю туман заволок". Оголенные деревья стоят, как "нищие старцы". Но еще более мрачен вид дырявых юрт бедняков:

Печальна горестная жизнь
голодных бедняков!
Владелец тысячных отар,
верблюдов и быков,
Богатый бай, не будь скупцом,
убийцею не будь!
Хоть эту зиму прокорми
детей и стариков!

Свои надежды на будущее поэт возлагает на поколение, которое сердцем прозорливо и чутко. В таких произведениях, как "Джигиты, дорог смех, не шутовство", "Только юность одна - жизни счастливый цвет", "Пока не знаешь - молчи", "Будь разборчив в пути своем", он предостерегает: если в молодости, "тратя в забавах дни", человек живет пустой жизнью, то в старости ему остается одно - терзаться раскаянием за годы молодые, ушедшие на щегольство.

Тема просвещения приобретает в произведении мыслителя небывалое прежде, поистине огромное социальное звучание. Поэт-просветитель предостерегает молодежь от пяти "врагов" - злословия, лжи, хвастовства, безделья, мотовства и призывает ее быть обладательницей пяти "друзей" - разума, доброты, упорства, скромности и труда:

Лишь знаньем жив человек.
Лишь знаньем движется век.

Лишь знание - светоч сердец.
Лишенный учеников учитель -
горький вдовец.
Людей суди по уму,
но не по облику их.
Разумен будь и правдив
в делах и думах своих.

Молодость неотделима от любви. Абай воспевает любовь как огромный дар. В стихотворениях "Ты - зрачок моих глаз", "И краснеть и бледнеть", "Речь влюбленных не знает слов", "О любви, душа, молишь вновь", "Шлю, тонкобровая, привет!" поэт показывает, как трогательна, искренна и глубока любовь девушки, когда она сама выбирает себе возлюбленного, воспевает готовность женщины к самопожертвованию, мудрость и стойкость ее в дружбе, цельность ее прекрасной и верной души.

Стихи поэта о могучей силе любви и красоты, преобразующей человека, легко запоминались и пелись, были исключительно музыкальны. Его песни популярны и поныне. Многие современные композиторы обращаются к творчеству Абая, создают песни и романсы на его стихи.

Поэт считал, что недостатки общества можно изжить только с изменением сознания. Однако вера его в то, что можно путем убеждений изменить нравы, искоренить пороки, с годами рушилась. Враги всячески старались оставить учителя без учеников, поэта - без слушателей. Поэтому в произведениях Абая этой поры все настойчивее звучали горечь, разочарование от несбывшихся надежд. Его мучает мысль, что в степном обществе слишком глубоко укоренилось зло, что семена идей, которые он желал взрастить на родной почве, не дали всходов. И сознание духовного одиночества и полного бессилия осуществить свои замыслы приводят поэта в конце жизни к мыслям самым мрачным, исторгающим из его сердца полный отчаяния вопль:

Одинокое не ищи, сердце,
отклика на пути!
Мысль моя, не странствуй,
молчи,
Коль пристанища не найти.

Творческая мощь Абая как большого художника слова с исключительной силой проявилась в "Восьмистишьях", где

поэт философски оценивает пройденный им путь:

Я с утеса кричал,
Мне простор отвечал -
Отвечали и горы и дол.
Но, услышал звук, я искал вокруг:
Как, откуда тот звук пришел?
Был все тот же утес надо мной,
Отклик есть, но отклик пустой.

В этих строках - трагедия мыслителя, который тщетно пытался указать своему народу путь к лучшей жизни.

Работа над созданием оригинальных произведений сочеталась у Абая с работой переводчика. Переводческая работа поэта, имевшая важное значение для развития казахской литературы и культуры, огромна. В течение 15 лет Абай перевел более 50 произведений русских писателей. Он начал знакомить казахов с творчеством Пушкина с романа в стихах "Евгений Онегин". Переложив письма Онегина и Татьяны на музыку, поэт ввел их в репертуар акынов, благодаря которым стихи точно на крыльях, разнеслись из аула в аул. Абаю была очень близка поэзия Лермонтова. В числе его произведений, ставших известными в его превосходных переводах, "Дума", "Выхожу один я на дорогу", "Кинжал", "Дары Терека", "Парус", "Утес", "Вечер", отрывки из поэмы "Демон". С переводами басен Крылова казахская литература обрела новые художественные формы. Переводя басни Крылова, Абай нередко изменял их дидактическую часть, вводил в них моральные сентенции, более понятные и близкие казахам.

В целом своими высокохудожественными оригинальными произведениями и переводами лучших образцов русской и мировой классики Абай поднял казахскую культуру и литературу на новую ступень. Он призывал нас к единению, братству и созиданию. Сквозь печальные горестные раздумья пробивалась страстная вера в грядущее торжество разума, правды и справедливости:

Над нами широки судьбы права.
Мы часто в жизни держимся едва.
Но можно ли назвать того умершим,
Кто миру дал бессмертные слова?

"Истинные поэты всех народов,
всех веков были глубокими
мыслителями, были философами
и, так сказать, венцом просвещения"
(Д.В.Веневитинов)

"ЗА ПРАВОЕ ДЕЛО ГОТОВ СТРАДАТЬ"

Еще в молодости на творчестве Абая сказалось влияние Востока. Он знал в оригинале весь арабо-персидский героический эпос и великих классиков: Фирдоуси, Низами, Саади, Хафиза, Джами, Навои, Физули и воспринимал их как великих гуманистов своего времени. В пересказах Абая стали популярными в степи поэмы "Шах - наме", "Лейли и Меджнун", "Кер - Оглы". И в своих произведениях "Искандер", "Масгуд", "Сказание об Азиме", которые обогатили лиро-эпический жанр казахской литературы, Абай развивал традиции Востока в соответствии с нуждами и требованиями современной ему действительности.

В этом отношении особенно характерна поэма "Искандер". Как известно, образ Искандера, то есть Александра Македонского, очень популярен в устном народном творчестве и в классической поэзии Востока. Кроме многочисленных сказок и преданий об Искандере Зуль - Карнеине - "двурогом" (так он назывался в Коране), имеются поэмы Низами, Эмира Хосрова, Навои, которые, опираясь на многочисленные и разнообразные источники, воссоздают биографию Искандера. При этом поэты не смогли отказаться от всеобъемлющей идеи пророчества, и Искандер у них - завоеватель и пророк, великий полководец и сказочный герой, мудрец и справедливый правитель.

Что же нового внес казахский мыслитель в традиционную на Востоке трактовку? Он решил тему в плане философском, моральном и дидактическом, и при всей близости поэмы "Искандер" восточным произведениям ее отличает от них прежде всего стремление Абая увидеть под покровом легенд реального исторического Александра Македонского.

В начале поэмы в нескольких словах говорится об отце завоевателя - Филиппе, о вступлении Искандера в 21 год на престол, о его знаменитых походах. Но Абай не реабили-

В образе Аристотеля поэт олицетворяет силу разума и мысли. В конце концов полководец - завоеватель вынужден склониться перед мудрым советом величайшего философа и задуматься над бессмысленностью всего им совершенного. На конкретном историческом материале Абай решил в поэтической форме злободневные общественно - нравственные проблемы, чего до него казахская литература еще не знала. Поэтому поэма "Искандер", в которой нашли выражение высокие гуманистические идеалы, заняла достойное место среди литературных произведений об Александре Македонском.

Несомненно, влияние восточных классиков и на другую философско - моралистическую поэму Абая "Масгуд". В ней поэт критически переосмысливает традиционную тему сказок, легенд о халифе и его мудром визире. С болью в сердце и с тревогой в душе пишет он о страшной болезни всех времен: пагубном, разрушительном влиянии невежества и глупости.

Они губят разум, добро,
красоту,
Прекрасная жизнь ими
осквернена.
От таких людей чего доброго
ждать?
Честь, и совесть, и ум -
тщетно к ним взывать.

Восточная сказка служит поэту одним из средств раскрытия горькой правды. Над Багдадом прошел сильный зловредный дождь, пролились потоки вредоносной воды, люди пили эту воду и сходили с ума. Они потрясали дворец неистовым воплем. Невозможно было удержать ярость безумных людей. И только тогда все успокоилось, когда халиф и визирь вместе с неразумной толпой испили воды и лишились рассудка. Какими жалкими оказываются власть халифа и мудрость визиря перед стихией обезумевшей толпы! Поэту больно сознавать, что некому людям открыть глаза, повести их по пути разума и совершенства. Необходимость приобретения знаний - вот главная мысль, а сказочный сюжет играет лишь вспомогательную роль, являясь иллюстрацией к ней.

По традиции Абай завершает и эту поэму назиданием:

"Боюсь не смерти я. О нет!
Боюсь исчезнуть совершенно.
Хочу, чтоб труд мой вдохновенный
Когда-нибудь увидел свет..."
(М.Ю. Лермонтов)

"Цель жизни в том и заключается:
жить так, чтобы и после смерти
не умирать"
(Муса Джалиль)

ЛИЧНОСТЬ ПЛАНЕТАРНОГО МАСШТАБА

Китайский мудрец Конфуций назвал прошлое кислородом, которым мы освежаем свою кровь. Известно, какой вред нанес исторической науке и осознанию народом своего близкого и далекого прошлого прежний идеологический пресс тоталитарного режима. Сущность его заключалась, прежде всего, в том, что события и личности минувших эпох оценивались и подгонялись под текущие интересы партийной политики. На практике это приводило к замалчиванию или недооценке одних фактов, явлений и искусственному выпячиванию или завышенной оценке других. Условия государственного суверенитета, демократизация общества позволили пересмотреть многие страницы в летописи нашего Отечества.

Так, несомненным достоинством научной и исторической мысли Казахстана конца XX века стало появление "алихановедения". Этому во многом способствовали такие современные ученые и исследователи, как С. Аккулыулы, М. Базарбаев, Ж. Бектуров, М. Койгельдиев, К. Нурпеисов, Х. Оралтай и др., которые посвятили свои научные труды выдающемуся казахскому общественному и политическому деятелю, крупному ученому-энциклопедисту Алихану Нурмухамедулы Букейхану (Букейханову).

Конец XIX - начало XX столетия в истории Казахстана характеризовался выходом на политическую арену группы молодых представителей родовой знати, считавших возможным развитие Казахстана в составе России лишь на основе сохранения национальной самобытности и активно выступавших против царской политики русификации и ассими-

ляции в Степном крае. То было время возрождения на окраинах Российской империи национальной интеллигенции.

Лидером духовно-интеллектуальной элиты Казахстана начала XX века стал Алихан Букейхан, оставивший глубокий след в истории нашего государства. Он был великим гуманистом, демократом, либералом, создателем первой национальной политической партии. Его сегодня знают и помнят как гениального просветителя, поистине Народного Учителя. Он - депутат съезда деятелей и городов России, депутат первой Государственной думы и съезда мусульманских народов России, член бюро мусульманской фракции четвертой Государственной думы, член ЦК Партии кадетов, основатель партии "Алаш", глава казахского государства Алаш-Орда.

А.Н. Букейханов - один из крупных ученых конца XIX- начала XX столетия, заложивший основу планомерного изучения многосторонней жизни казахской степи, включая и историю края, его культуру, быт, хозяйство, природные богатства. Он - ученый и специалист в области лесоводства, экономики, истории, этнографии, филологии, статистики, политологии. К сожалению, в бывшее советское время было невозможно как использование, так и проведение анализа его научного наследия: оно квалифицировалось как буржуазно-националистическое.

Детские и юношеские годы Алихана Букейхана

Алихан Нурмухамедович Букейханов, выходец из зажиточного казахского семейства, потомок чингизидов, родился в 1870 году в ауле N7 Токраунской волости Каркаралинского уезда.

В 1879 году отец Нурмухан отвез сына на учебу в Каркаралинское медресе. Затем юноша переходит в трехклассную городскую русско-казахскую школу. Аттестат об окончании этого заведения подписал сам уездный начальник. В аттестате была зафиксирована следующая запись: "Сын султана Каркаралинского уезда, Токраунской волости воспитывался в Каркаралинской киргизской мужской школе с 16 сентября 1879 года по 16 июня 1886 года, во время пребывания в школе вел себя отлично. При окончательном испытании учеников Каркаралинского трехклассного городского училища получил аттестат. Во время пребывания в кир-

гизской школе с успехом обучался сапожному мастерству и может заниматься этим ремеслом самостоятельно".

В том же 1886 году А.Н. Букейхан с рекомендательным письмом Каркаралинского уездного начальника выехал в Омск, имея при себе "одну черную суконную пару, один халат, одну шубу и две пары белья". В Омске был зачислен в местное техническое училище, где готовили кадры для строящейся Сибирской железной дороги.

Обучение завершилось в 1890 году. Четырехгодичную учебу двадцатилетний Алихан окончил с оценкой "отлично" по русскому языку и русской истории, геометрии, алгебре, тригонометрии, физике, механике, по навыкам дерево- и металлообработки, счетоводству и строительному искусству, а по черчению, рисованию и практической работе в мастерских - с оценкой "хорошо".

Ректор училища Н.Е. Доброхотов обратился к Каркаралинскому уездному начальнику с просьбой "продолжать выдавать султану Алихану Нурмухамедову стипендию в размере двухсот рублей, поступление которого в высшее учебное заведение крайне желательно ввиду весьма отличных успехов".

При поддержке аульчан, имея рекомендательное письмо Степного генерал-губернатора, в 1890 году султан Алихан Букейханов отправляется в Санкт-Петербург с желанием поступить в Императорский лесной институт.

Омский период жизни Алихана Букейхана

Успешно окончив Лесной институт, А. Букейхан в 1894 году возвращается в город Омск. В омский период у Алихана всесторонне раскрывается талант как общественного, политического деятеля, так и педагога, ученого, публициста. Здесь он подвергается преследованиям царского режима, дважды без суда и следствия заключается в тюрьму.

В Омске А. Букейханов работает учителем местной лесной школы. Активно участвует в общественной жизни. Ведет исследовательскую работу по различным отраслям наук. Здесь появляются и первые публицистические статьи.

Он исследовал историю коренного населения Казахского края, его социально-экономическую и культурную жизнь. Был активным участником не одной научно-исследовательской экспедиции. В 1896-1901 годы принимал участие в ис-

следовании Павлодарского, Каракалпакского, Усть-Каме-
ногорского, Зайсанского, Семипалатинского, Омского уез-
дов, Акмолинской области Степного края. Это обследо-
вание имело целью всестороннее изучение экономической, хо-
зяйственной структуры, проведение переписи населения и
его хозяйства.

В 1898-1906 годах принимал участие в экспедиции Ф.А.
Щербины, организованной Министерством земледелия Рос-
сии: определяла и уточняла земельные фонды для пересе-
ления крестьян из центральных районов России в степь. И
потому хорошо знал механизм проводившейся Столыпиным
реформы. Будучи участником статистической экспедиции
Ф.А. Щербины, А. Букейхан обратил внимание на те цели,
которые ставила перед собой царская администрация при
освоении территорий национальных окраин и на расши-
рение жизненного пространства империи. Его научные ин-
тересы не ограничивались проблемами, связанными с пе-
реселенческой политикой царизма, политическим устрой-
ством казахского общества, вопросами взаимодействия,
взаимопонимания земледельческой и кочевой культур, эт-
ногенезом казахского народа, историей казахской государ-
ственности.

Не случайно в одном 1889 году Алиханом Букейхановым
было опубликовано 18 статей, в том числе издал такую ин-
тересную работу, как "О земледелии в Токраунской, Ко-
тан-Булакской и Западно-Балхашских волостях Каркаралин-
ского уезда". Причем все эти произведения он написал еще
до поступления в Петербургский лесной институт.

В Омске А. Букейхан, тщательно собрав образцы устно-
го творчества, фольклорного наследия, пишет научные тру-
ды по истории, этнографии, литературе. Исследуя пробле-
мы землеустройства в казахской степи, особенно проблему
переселения, разоблачает колонизаторскую политику Рос-
сийской Империи, печатает на эту тему весомые научные
статьи. Некоторые из этих статей опубликованы на страни-
цах журнала "Сибирские вопросы", выходившего в Санкт-
Петербурге. Известный ученый С.П. Швецов впоследствии
писал: "Все научные труды А. Букейханова показывают его
глубокие, всесторонние знания и подготовленность, отли-
чаются высоким качеством, тщательностью подбора и ис-
пользования необходимых фактов и других материалов".

Поскольку не представляется возможным подробно описать все труды Алихана Букейхана, остановимся прежде всего на тех, что посвящены проблемам казахской истории. И в первую очередь следует выделить его научную монографию "Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи" (Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В.П. Семенова, том 18. Киргизский край (составители А.Н. Сидельников, Л.П. Осипова, А.Н. Букейханов. СПб, 1903), в которой дается характеристика археологических памятников, описание жизни и быта народов, населявших край с древних времен, проанализировано становление казахской нации и государственности. Данная монография - это результат совместных изысканий А. Букейхана с членами Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества. Причем это исследование - одна из первых обобщающих работ по дореволюционной истории Казахстана. Авторы поднимают проблемы этногенеза казахского народа и казахской государственности. Специфические особенности и отдельные элементы политического строя тюркских племен рассматриваются в качестве первоосновы казахской государственности. Вообще, следует отметить, что А. Букейхан одним из первых осуществил постановку проблемы тождественности казахов с тюркским миром.

В данной монографии вместе с тем не отрицается колонизаторская политика России на протяжении XVI-XIX веков. А. Букейхан указывает на связь современной ему исторической ситуации с эволюцией казахско-русских отношений вообще. Можно предположить, что он уже тогда открыл для себя закон, согласно которому познание культуры "имперской державы" есть сильнейший из всех возможных стимулов для реабилитации национальной культуры.

Примечательно, что А. Букейханов во многом предвосхитил события грядущего времени, проявив тем самым историческую прозорливость: "При спешном и массовом переселении крестьян в киргизскую степь весьма возможно, что ее целина будет вспахана раньше, нежели крестьянское хозяйство успеет принять более интенсивную форму. Киргизская степь, лишившись вековой целины, окажется бесплодной и при современной технике крестьянского хозяйства перестанет давать урожай. Распылив превосходные

пастбища киргизской степи и обратив ее в пустыню, крестьяне окажутся у разбитого корыта, а киргизы, лишившись к тому времени своих пастбищ, окончательно обнищают, если только пролетаризованные новыми условиями жизни, они не переселятся в города".

Надо сказать, что исторические взгляды Алихана Нурмухамедулы подробно отражены и в ряде специальных работ, таких как "Из бумаг султана Большой Киргизской орды Сюка Аблайханова", "Из переписки хана Средней Киргизской орды Букея и его потомков", "Из переписки киргизских ханов, султанов и пр.". Видимо, вполне понятно его обращение, как лидера национально-освободительного движения XX века, к личности Кенесары Касымова и восстанию, которое он возглавил в 1837-1847 годы. Ученого интересовал трагический опыт знаменитого предшественника, пытавшегося путем вооруженного восстания вернуть независимость своему народу.

Безусловно, второй значительный научный труд А. Букейхана по истории - работа под названием "Киргизы". Ученый рассматривает поднятые в ней проблемы в тесной взаимосвязи с современной ему жизнью. Говоря о населении, он отмечает, что его хозяйственная жизнь не укладывается в простую формулу "примитивная экономика полудикого кочевника". "Казахи осели на земле, привычное старое представление о них как о вечно кочующем народе является простым анахронизмом и свидетельствует лишь о невежестве нашей бюрократии". И это не дает никаких оснований для выводов об экономической, а следовательно, и культурной отсталости казахов, так как данный тип хозяйствования сложился исторически как единственно рациональный в данных условиях. Важно отметить, что при изучении и исследованиях вопросов, связанных с историей казахского этноса, А. Букейхановым проводились параллели с развитием мировой культуры, цивилизации. Он знал и глубоко анализировал современные для него общественно-политические процессы в Европе.

Говоря о А. Букейханове как историке, нельзя забывать о его вкладе в этнографию. Им были тщательно изучены быт, хозяйство, культура, религия, искусство казахов. Четыре тома его "Материалов по киргизскому землепользованию, собранных и разработанных экспедицией по исследованию

степных областей", можно оценивать как первое казах "Шежире". В них содержится подробная информация с дах, населяющих Павлодарский уезд Семипалатинской губернии.

Исходя из накопленных знаний и выявляя пороки быта казахов, А. Букейхан указывал на целесообразность выбора цивилизованного пути развития своего народа. В этой связи следует обратить внимание на его статьи "О киргизских поминках", "Аңқау елге - арамза молла".

Необходимо отметить, что Алихан Нурмухамедов автор серии политических и исторических портретов Мечникова, Н.Л. Скалозубова, П.П. Семенова, Г.Н. Потанина, Бебея и др. Особо следует выделить его статью о знаменитом русском бактериологе и иммунологе И.И. Мечникове. Как известно, в 1887 году Мечников познакомился с крупнейшим французским бактериологом Луи Пастером, вскоре стал заведовать созданной для него лабораторией в Пастеровском институте в Париже. Он проработал во Франции 28 лет и за это время не только подтвердил свою клеточную теорию, но и объяснил механизм иммунной защиты организма от проникающих в него извне инфекций. Когда представления о роли фагоцитов получили широкое признание, Мечников обратился к проблемам старения и написал об этом книгу "Этюды о природе человека", доказав, что для нормального пищеварения необходимо употреблять кисломолочные продукты и прежде всего простоквашу. Ученый предложил рецепт йогурта - кисломолочного продукта, созданного на основе бактерий, обитающих в кишечнике человека и некоторых домашних животных. В 1908 году Мечников был удостоен Нобелевской премии совместно с немецким бактериологом Паулем Эрлихом. В постановлении о его награждении отмечалось, что открытие Мечникова является крупнейшим достижением в области иммунологии после работ Эдварда Дженнера, Луи Пастера и Роберта Коха. Читая рассказ о поистине героической жизни ученого, поражаешься эрудиции и широте взглядов Алихана Букейхана.

Давая оценку научным изысканиям А. Букейхана, нельзя никак обойти вниманием его работу "Овцеводство в Степном крае". Это блестящее научное исследование вызывает понимание ученым изнутри проблемы овцеводства

как основной отрасли скотоводческого хозяйства казахов. Автор подробно анализирует статистику поголовья, обращая при этом внимание на особенности разведения различных пород, характеризует состав овечьего и козьего стада, специфику их пространственного расселения. Большой интерес вызывают такие разделы работы, как "Зимнее и летнее содержание овцы" и "Экономическое значение овцы в киргизском хозяйстве". Они, несмотря на обилие цифровых данных, поражают глубиной исследования.

Алихан Букейханов находил время для сбора, изучения образцов устного народного творчества - духовного богатства народа. Он хорошо знал видных представителей казахской литературы того времени, особенно высоко ценил поэта-просветителя Абая Кунанбаева, творчество которого знаменует целую эпоху в истории казахской литературы. Не оставлял без внимания демократических писателей, выступавших в различных печатных органах. Хорошо понимая неопределимую роль литературы в подъеме сознания и культуры народа, предпринимает активные действия для объединения и сплочения рядов представителей казахской интеллигенции, литературы того времени. Среди них были такие выдающиеся представители казахской интеллигенции и писатели того времени, как Ахмет Байтурсынов, Миржакип Дулатов, Шакарим Кудайбердыұлы, Магжан Жумабаев, Жакип Акбаев, Султанмахмут Торайгыров, Жусипбек Аймаутов, Сакен Сейфуллин, Илияс Джансугуров, Гумар Карашев, Жиханша и Халел Досмухамедовы и др.

Фольклористы и этнографы того времени единодушно отмечали содержательность и высокое мастерство, образность и лиризм казахского народно-поэтического творчества. Поэтому Алихан Букейхан наряду с Ахметом Байтурсыновым, Абубакиром Диваевым, Машхуром-Жусупом Копеевым приложил много сил к сбору и обнародованию произведений устной поэзии. Сохранился ряд книг с его предисловиями и комментариями. В этих изданиях опубликованы материалы, собранные им самим и другими исследователями: поэма "Козы-Корпеш-Баян"; эпос "Ер-Таргын", записанный В.В. Радловым от жырау Марабая; охватывающий четырехсотлетнюю историю казахов сборник "Двадцать три жоктау (плач)".

Известный ученый Александр Беннигсен в книге "Нацио-

нальное движение среди мусульман России", изданной в Сорбонне в 1964 году, дает следующую точную характеристику литературному творчеству А. Букейханова: "Его литературная деятельность была удивительной: экономист, историк, фольклорист, он сотрудничает с многочисленными русскими, татарскими и казахскими периодическими изданиями "Иртыш", "Голос степей", "Фикир", "Дала уалаяты", "Омич", "Сибирские вопросы", "Казах", "Айкап". Его замечательные труды по казахскому эпосу, подписанные псевдонимом "Кыр баласы", во многом способствовали развитию национального чувства его соотечественников".

А. Букейханов не только собирает и издает образцы народного творчества, но и выступает как крупный исследователь. Одна из таких крупных работ - "Женщина по киргизской былине "Кобланды". Она была опубликована в газете "Туркестанские ведомости" при Туркестанском генерал-губернаторе в 1899 году. В ней Алихан Нурмухамедов делает важное обобщение: "Одна из самых популярных былин - "Кобланды" сложилась, вероятно, во времена долгой и усиленной борьбы киргиз с калмыками, оставившей и до ныне следы и отголоски хотя бы, например, в названиях местностей, как например, "калмак-кырылган" и пр. Борьба эта продолжалась и в XVIII столетии, когда Средняя Орда с Малой, отбросили калмыков к Уралу, одержав над ними много блестящих побед. Можно без натяжки сказать, что "Кобланды" - песня о славных подвигах Средней Орды в борьбе с калмыками. Эта былина уж времен мусульманства киргиз, еще так много носит в себе следов язычества, что является полным отражением переходного от него состояния киргиз к исламу" (Алихан Букейхан: Избранное. - Алматы, 1995, с. 319).

Конечно, особо следует отметить заслуги Букейханова перед казахской культурой, по существу, его можно назвать основоположником абаеведения: он первый исследовал творчество Абая, обратил внимание на его поэтическое мастерство. По его мнению, Абай Кунанбаев на крыльях своего могучего самобытного таланта поднялся над массой акынов и поэтов, воплотил в своем творчестве идеи и чаяния народа, преобразил его художественный образ мыслей. В работе "Абай (Ибрагим) Кунанбаев (некролог)" им впервые была дана оценка поэзии Абая в сравнении с поэтами Ев-

ропы: "Абай... представлял недюжинную поэтическую силу и составляет гордость киргизского народа. Еще не было киргизского поэта, так возвысившего духовное творчество народа, как Абай. Чудные его стихи, посвященные четырем временам года (весна, лето, осень и зима), сделали бы честь знаменитым поэтам Европы" /Алихан Букейхан: Избранное. - Алматы, 1995, с. 310/.

Годы, когда А. Букейхан вышел на самостоятельную дорогу, были порой систематического изучения им русских классиков. Он пристально изучал Пушкина, Лермонтова, Крылова, Чехова, Мамина-Сибиряка, Достоевского, Короленко и др. Особо уважительно относился к Л.Н. Толстому - великому гуманисту и писателю, который за 60 лет неустанного творческого труда создал огромное литературное наследие: романы, десятки повестей, сотни рассказов, пьесы, трактат об искусстве, множество публицистических и литературных критических статей; написал тысячи писем, томы дневников. Поскольку на страницах книг Толстого отразилась целая эпоха русской жизни, он считал их достижением мировой культуры и некоторые из них переводил на казахский язык.

А. Букейханов многие годы был в дружбе с сибирским "Дон-Кихотом" - известным писателем Западной Сибири Антоном Семеновичем Сорокиным. Наряду с русской литературой хорошо был осведомлен о литературе и культуре Западной Европы, Индии, народов Крыма, образцами литературы античной эпохи. В его критических статьях и исследованиях часто встречаются имена великих английских писателей - Чарльза Диккенса, Вальтера Скотта, Уильяма Теккерея, а также французского писателя Ги де Мопассана. Образцы индийской литературы, литературы народов Крыма и античной эпохи (например, басни Эзопа) были переведены им на казахский язык.

А. Букейханова интересует также научная и научно-популярная литература. Так, он перевел "Краткую историю земли" Т. Тутковского, "Букварь астрономии" К. Фламариона, "Строение мира" Д. Гравена. К 100-летию со дня рождения великого ученого Луи Пастера пишет статью о скромном французском химике, который в результате неслыханного по напряженности труда и борьбы с многочисленны-

ми препятствиями стал основателем новой науки - микробиологии. Как отмечает в своей статье А. Букейхан, наука для Пастера - превыше всего. Цель его жизни - служить человечеству. Шелководы Франции разоряются - на шелколичных червей напал мор. Пастер побеждает болезнь шелкопряда. Овцы гибнут от сибирской язвы - Пастер приходит на помощь. Умирают люди от укусов бешеных животных - Пастер, рискуя собственной свободой, спасает их. Правительства различных стран обращаются к нему с предложениями об открытии специальных станций по производству прививок от бешенства. Объявляется международная подписка, и на собранные деньги в Париже строится специальный Пастеровский институт. В его стенах работали крупнейшие ученые того времени.

Революционные события 1905-1907 годов

Конец XIX и начало XX веков стали наиболее яркими периодами консолидации казахской нации. В российской государственности все больше проявлялся политический кризис, вызванный неспособностью управленческих структур влиять на постоянно меняющуюся действительность, в том числе и колониальных окраин. Будучи под постоянной угрозой динамично развивающейся русской общественности, подталкиваемой капиталистическими отношениями, народы Центрально-азиатского региона сплотились против империалистической метрополии по этнокультурным признакам и выдвинули из своей среды в жизнь представительной молодой национальной интеллигенции.

На основе пробуждения национального самосознания происходило объединение тюркских народов. В 1905-1907 годы созывались I-III съезды мусульман России, образовалось "Общество мусульманской партии", а в составе Государственной Думы - мусульманская фракция.

Таким образом, революционные события 1905-1907 годов в России нашли отклик и в казахской степи. Именно в эти годы начинает формироваться политическое мировоззрение Алихана Букейхана. Его очень начинает волновать тяжелая судьба своего народа, не свободного от старых феодальных отношений, терпящего тяготы междоусобной борьбы. Он понимает, что для освобождения народа от тьмы и безграмотности необходимо прежде всего образование

Судя по архивным документам, в эти годы Алихан Бухейханов привлекает внимание управления жандармерии. Он попадает в "черный список" политически неблагонадежных. Парадоксально, но Бухейхан оставался в этом списке и после свержения царизма, и в годы советской власти - вплоть до 1937 года.

В 1905-1907 годы лидеры казахского национального движения во главе с А. Бухейхановым, А. Байтурсиновым, М. Дулатовым, Ж. Акбаевым, Б. Каратаевым сделали попытку направить движение общественного сознания в русло борьбы за конституционную монархию, либеральные реформы. Так, летом 1905 года на Куяндинской ярмарке собрались А. Бухейханов, А. Байтурсинов, М. Дулатов, Ж. Акбаев и другие казахские интеллигенты, написавшие от имени народа петицию царскому правительству. В этом, не имеющем аналога документе, вошедшем в историю Казахстана под именем Каркаралинской петиции, впервые во всей полноте были изложены чаяния казахского народа и выставлены требования к империи о равноправии, свободе совести, печати, судопроизводства и об обуздании колонизаторства.

В частности, в петиции говорилось следующее:

"Не считаясь ни с интересами народа, ни с его историческими правами, преследуя лишь одну обрусительную политику, местная администрация стремилась к уничтожению всего того, что не согласовалось с этой политикой. Правительство совсем упустило из виду, что киргизские степи не завоеваны, а добровольно присоединились к России. Киргизы приняли русское подданство в видах внешней защиты, не предполагая какого-либо вмешательства во внутренние дела. В насильственном же вторжении государства в сферу религиозных дел киргизы видят явное посягательство на их веру и относятся с недоверием к действию правительства...".

Одновременно авторами петиции подчеркивалось:

"Считая землю своей собственностью, приобретенной кровью отцов, киргизы, при вступлении в русское подданство, не подумали, что государство позволит себе посягнуть на частную собственность; между тем, русское правительство создало законы, по которым без всякой мотивировки, просто по праву сильного, все киргизские степи признаются государственной собственностью, последствием

чего создалось переселенческое движение в киргизской степи, и самые лучшие участки земли перешли к переселенцам, а худшие - остались за киргизами..." /Алихан Букейхан: Избранное. - Алматы, 1995, с.76/.

Составление петиции повлекло за собой гонение на ее авторов. В январе 1906 года был арестован А. Букейханов, за А. Байтурсиновым и Ж. Акбаевым установлено негласное наблюдение. Однако царская жандармерия на этом не остановилась и в 1908 году был арестован Ж. Акбаев, а в июле 1909 года - А. Байтурсинов.

Осенью 1905 года в Каркаралинске прошла крупная демонстрация. Но представители царского правительства на местах преподнесли эту демонстрацию как "бунт", "мятеж" и распри между казахами и русскими. Как человек весьма прогрессивный и высокообразованный, Алихан Букейхан смело разоблачил официальную ложь и написал правдивые статьи об этом событии. Всем сердцем принявший первую русскую революцию, он и сам очень активно участвовал в оживившейся политической жизни, был организатором различных массовых мероприятий, связанных с "днями независимости и свободы". Существуют документальные свидетельства того, что Букейханов своими газетными публикациями повлиял на общественное мнение и остановил карательную экспедицию, направлявшуюся из Омска для подавления каркаралинского восстания, а также поставил в известность об этом Московское бюро земского съезда.

В 1905 году, накануне первой русской революции, или несколько позже, он вступает в ряды партии "Народная воля". Кстати, Алихан явился организатором этой партии среди казахской интеллигенции и активистов. Время от времени стали выходить его публицистические статьи в таких газетах демократической ориентации, как "Степной край", "Степной вестник", "Степной пионер". Одновременно публиковался в известных Санкт-Петербургских изданиях: "Северная пчела", "Наша жизнь" и др.

В ноябре 1905 года А. Букейхан от имени более чем четырехмиллионного казахского народа участвовал в работе очередного съезда земских городских деятелей в России в Москве. На одном из заседаний он выступил со следующей речью: "Я являюсь представителем четырехмиллионного казахского народа, занимающего огромную территорию от

Урала до Алтая, от линии Сибирской железной дороги до Омска. Когда я слушал все, что рассказывают здесь поляки, малороссы, латыши и другие, я точно читал старую книгу. У нас тоже преследуется школа с киргизским, казахским языками, нас тоже давит цензура... И я присоединяюсь к предложению тех товарищей, которые просили съезд высказаться за немедленную отмену всех ограничений в правах местных языков".

Вернувшись из Москвы, Букейхан активно включается в предвыборную кампанию. Свою борьбу он начал с попытки издавать газету на казахском языке. Об этом свидетельствует кадетская газета "Наша жизнь". Но власти очень опасались его избрания в Государственную Думу. В результате его постоянных обращений в правоохранительные органы по поводу незаконности ареста 15 апреля 1906 года Букейханова переводят из Павлодарской в Омскую тюрьму. Через 15 дней его освобождают, поскольку стало известно, что он единогласно избран выборщиком в своей волости.

Перед непосредственными выборами в Думу газета "Факел", имевшая хождение среди казахской интеллигенции, опубликовала программу конституционно-демократической партии, учрежденной в Уральске на съезде представителей пяти областей Степного региона. Один из центральных пунктов программы гласил: Государственная Дума должна принять закон, объявляющий казахские земли собственностью коренного народа. Внес это предложение Алихан Букейханов.

Сами выборы в первую Государственную Думу в Казахстане начались весной 1906 года. Наиболее жаркие дни кампании пришлось на апрель-июнь месяцы. Военное положение, объявленное в Степном крае, усложнило выборы и участие в них широких слоев населения.

Тем не менее выборы состоялись. В работе первой Государственной Думы, как показали результаты выборов, должны были принять участие следующие казахи-депутаты: от Торгайской области - А.К. Биримжанов; Уфимской - С.С. Жантореев; Уральской - А.К. Кальменов; Астраханской - Д.С. Ноян-Тундутов; Акмолинской - Ш. Косшагулов; Семипалатинской - А.Н. Букейханов.

"21 июня выбыл в Омск для следования в Петербург член Государственной Думы от киргиз Семипалатинской облас-

ти А.Н. Букейханов. Накануне проводить господина Букейханова собралась на пароход многочисленная группа лиц и русских и киргиз. Проводы имели самый сердечный характер", - торжественно писала семипалатинская газета.

С парламентской трибуны члены мусульманской фракции Думы высказывались в защиту положения о том, что земли занимаемые коренным населением, не могут быть признаны государственной собственностью, а являются собственностью казахских и киргизских родов. Переселение российских крестьян на территорию степных областей, а именно Уральскую, Акмолинскую, Торгайскую, Семипалатинскую обострял аграрный вопрос. Депутату Государственной Думы от казахского населения, который поднял этот проблемный вопрос, чиновники в категорической форме заявили, что переселение было и будет и что бескрайние степи Казахстана используются непроизводительно казахами под чужие.

Во время выборов в первую Государственную Думу им Алихана Букейхана буквально гремело на всю степь. "Узун кулак" передавал, как остро критиковал он правительство за его пренебрежительное отношение к нуждам народа. В своем обращении к членам Думы он был предельно открыт: инструкция переселенческого управления допускает поселение казахов вместе с русскими только при условии преобладания православных - в "целях скорейшего приобщения туземного населения Степных областей к русской государственности...".

Неожиданно 9 июля 1906 года первая Государственная Дума была распущена. Большинство ее членов, несогласных с насильственным роспуском, среди них и А.Н. Букейханов, тайно собрались в Выборге в Финляндии и подготовили обращение к царю, известное как "Выборгское воззвание". Оно было подписано более чем 200 делегатами.

За это Алихан Букейхан подвергся наказанию и решением Петербургского окружного суда на три месяца заключен в семипалатинскую тюрьму, а чуть позже выслан в Самар. В 1906 году "Семипалатинский листок" в статье, перепечатанной из Санкт-Петербургской газеты "Наша жизнь", о нем писал: "В бытность студентом Лесного института принимал активное участие во всех студенческих делах, всегда примыкая к крайним левым. Во время разгара споров о мар-

сизме очень энергично отстаивал тезисы экономического материализма”.

Самарский период жизни Алихана Букейхана

Между 1908-1915 годами, проживая в Самаре, А. Букейханов не прекращает своей политической борьбы. Он выступил одним из организаторов Самарской группы кадетской партии.

Именно в это время его большая статья "Казахи" вошла в солидный сборник "Формы национально-освободительного движения в современных государствах" под редакцией А.И. Костелянского. Она увидела свет в 1910 году в Санкт-Петербурге. Эта статья до настоящего времени не утратила своей ценности для тех, кто увлекается историей Казахстана. В ней автор отмечает наличие двух политических течений в казахской степи. Одно - взявшее ориентацию на Бухару и Туркестан, традиционное панисламистское течение. Это направление проповедовали различные деятели ислама, воспитанные в медресе Казани, Уфы, Бухары.

Второе течение - пантюркистское направление, но ориентированное в основном на цивилизованный Запад. К этому течению относились выросшие в русской среде представители казахской интеллигенции, руководимые А. Букейхановым, А. Байтурсиновым, Ж. Акбаевым, А. Ермаковым, М. Дулатовым. Эта группа проявила политическую сдержанность, осторожно реагировала на действия царского правительства, понимая преждевременность начала открытой борьбы против могучей Российской Империи. Поэтому они приложили все силы, прежде всего, для того, чтобы поднять самосознание народа и подготовить его для действия в целесообразных условиях. Они возлагали надежды на возможность соглашения с русской либеральной и левой партиями.

Самарский период Алихана Букейхана примечателен и тем, что в 1914 году семипалатинские казахи избирают его своим представителем на "мусульманский съезд". Он был созван в том же году и собрал представителей мусульманских народов всей Российской Империи (всего 35 депутатов). На съезде Букейханов вместе с Бахытжаном Каратаевым, Сералы Лапиным (от всех казахов на съезде присутствовали четыре депутата) поднимает проблемы ислама, ре-

лигии вообще. Отчет о работе мусульманского съезда опубликован в газете "Казах" за 1914 год.

Наконец, в самарский период своей деятельности А. Букейханов трижды имел встречи с будущим главой Временного правительства А.Ф. Керенским. Первая их встреча состоялась в июле 1914 года, а в мае-октябре 1915 года - последующие две.

Возникает вопрос: что же сближало эти две яркие личности, принадлежащие к совершенно разным политическим партиям? Какую цель они преследовали в своих встречах?

Остается один единственный ответ - их, Букейханова и Керенского, объединяло не что иное, как масонское братство. Тем более, что основание Самарской группы масонов совпадает со временем встреч Букейхана с Керенским, и назначение в 1917 году А.Н. Букейханова комиссаром Временного правительства по Казахстану также было волей масонского братства, оказавшегося у руля власти.

Появление в Степном крае газеты "Казах"

Понимая огромную роль печати в подъеме сознания и культуры народа, Алихан Букейханов приложил много усилий для организации газеты на казахском языке. И, пожалуй, самым значительным достижением его политической борьбы можно считать появление в Степном крае в феврале 1913 года газеты "Казах" - первого в истории казахского народа общенационального периодического издания. Газета переходила из рук в руки, кочевала из аула в аул и зачитывалась до дыр. Ее издатели стремились к сохранению казахского народа как единой нации, мечтали о восстановлении национальной государственности.

Первым редактором еженедельной газеты "Казах" с тиражом в восемь тысяч был большой друг и единомышленник Алихана Ахмет Байтурсынов - поэт, политик, активно отстаивающий интересы своего народа. Его литературная деятельность сочеталась с непосредственным участием в политической жизни края. Так, в одном из номеров газеты А. Байтурсынов открыто раскрывает свое кредо: "Мой идеал - повышение материального положения казахского народа, по возможности, его культуры, и поскольку это является первоосновой его развития - я готов поддерживать то правительство, которое обеспечит эту цель".

Вообще следует отметить, что газета "Казах" и его редактор сделали очень много для становления литературного казахского языка, очищения его от излишних напластований из языка фарси, арабских и чагатайских оборотов и выражений. Выполняя свою гуманную миссию, передовые просветители - А. Букейханов, А. Байтурсинов, М. Дулатов - в своих статьях сеяли зерна знаний и свободомыслия.

Первый номер газеты "Казах" вышел со следующим программным заявлением: "Цель нашей газеты - защищать интересы народных масс, способствовать распространению науки и культуры среди казахов, знакомить с жизнью и достижениями других народов". Значит, главные проблемы, выдвигаемые газетой, - это судьба казахской нации, сохранение родного языка. И надо сказать, что газета на самом деле сыграла колоссальную роль в пробуждении самосознания казахского народа.

Вследствие колонизаторской политики только в 1906-1915 годах у казахов было отторгнуто более 20 миллионов десятин пахотных угодий, а в общей сложности до октября 1917 года - около 45 миллионов. В июне 1869 года правительство России издало инструкцию о наделении тех казахов, которые пожелают осесть, 15 десятинами. При внешнем приличии это был весьма коварный ход. Расчет был на то, что неготовый к земледельческому труду кочевник, получивший в собственность те самые десятины, просто не поймет, что с ними делать. И либо сразу за пустяк продаст свой надел тому же управлению, либо, затеяв дело, все равно разорится. В связи с этим газета "Казах" писала: "Нет закона, указывающего на вытеснение казахов с насиженных мест в случае отказа от получения 15 десятин надела, однако постоянно твердят о необходимости поступать именно таким образом. И в случае отказа угрожают переселить в другие места. Есть ли где еще государство, где так обходятся с народом? Разве царь не одинаково справедлив ко всем народам? В чем провинились перед ним казахи, чтобы их сгоняли с родных мест? Разве проблемы общества не являются общими для всех его граждан?"

В научно-практических статьях "Кочевая и переселенческая норма", "Об аренде" и других авторы газеты "Казах" стремились донести до широких масс всю суть имперской политики правительства России. Они пытались показать

ущербность переселенческой политики для целинных земель, приспособленных самой природой лишь для ведения скотоводческого хозяйства.

Об их дальновидности и прозорливости сегодня свидетельствуют следующие данные. В республике с середины 30-х до конца 80-х годов XX столетия было абсолютное господство так называемых социалистических форм землепользования. В ходе сплошной коллективизации сельского хозяйства был ликвидирован основной институт под названием "единоличное трудовое землепользование". А в послевоенные годы был нанесен существенный ущерб земледелию и животноводству Казахстана из-за засилия военных ведомств в сельском хозяйстве. Например, было изъято из пользования республики 18,3 миллиона гектаров земли и еще 3,2 миллиона пахотных и пастбищно-сенокосных угодий без всякого документального оформления.

Результатом партийно-государственного диктата в 30-80-е годы явилось пренебрежение научными подходами к земледелию, разумными требованиями агрономии. Так, мало внедрялись научно обоснованные севообороты, не соблюдалось разумное чередование сельскохозяйственных культур. Тем самым наносился удар верхнему, плодородному слою земли. Стали пагубными последствия ветровой и водной эрозии почв, и засоления, заболачивание земель, зарастание их сорняками, что существенно ухудшало состояние почв, уменьшало результативность земледелия. К ухудшению качества земель вело и постоянное "перекармливание" их ядохимикатами.

В свое время пресса констатировала, что в бывшем Советском Союзе более 60 миллионов гектаров земель сельскохозяйственного назначения подвержены эрозионным процессам. Тогда не было сомнения, что подавляющая их часть приходится на Казахстан. А по последним данным, только в бассейнах рек Сырдарьи и Амударьи выведено из севооборота более трех миллионов гектаров орошаемых земель, значительная их часть находится на юге нашей республики. Из-за пренебрежительного отношения к научным основам ведения земледелия особенно пострадали целинные земли, ранее обладавшие высоким плодородием. Например, с 5 до 15 миллионов гектаров этих земель стали практически непригодными для земледелия в результате эрозии и де-

радации, из-за огромной потери содержания гумуса.

В целом, благодаря неутомимому труду А. Букейханова, А. Байтурсынова, М. Дулатова газета "Казах" заняла особое место в истории освободительного движения казахского народа. Так, в 1915 году в газете было написано, что царское правительство с целью покрытия военных расходов издало закон о "военном налоге", на основании которого казахам и другим "малым народам", из коих не призывались в армию лица "мужского пола" следует выплачивать вместо солдат денежный налог и оказывать помощь. Увеличивался и размер обязательных мясопоставок. Уровень экономической жизни населения резко снизился. Все это вело к возрастанию недовольства и зарождению сопротивления антинародным мерам правительства.

Авторитет газеты со временем настолько возрос, что начиная с 1919 года с ней тесно стали сотрудничать Т. Рыскулов, Р. Мендешев, А. Ермаков. Они принимали участие в сборе и анализе историко-статистических, картографических данных, на основании которых были определены территориальные границы Казахстана.

Национально-освободительное движение 1916 года

В 1916 году по истечении срока ссылки в Самару Алихан Букейхан приезжает в Оренбург, так как в возвращении в Омск ему было отказано. Сразу же после приезда он активно включается в общественно-политическую жизнь края. В том же году от имени казахского населения избирается гласным в городскую Думу.

Чтобы вернуть казахам равные с другими народностями империи избирательные права, отнятые законом от 3 июня 1907 года, и иметь возможность своих представителей в Государственной Думе, Букейханов начал сотрудничество с различными думскими фракциями. Было установлено сотрудничество с фракцией кадетов и депутатов мусульман России. Благодаря его настойчивости и упорству, в 1916 году было организовано Бюро мусульманской фракции в четвертой Государственной Думе, а сам он принят в его состав.

Разорение казахских хозяйств, отсутствие элементарных гражданских прав в совокупности с обезземеливанием вызвали обострение национальных отношений и привели

к национально-освободительному восстанию казахов. Восстание 1916 года развивалось стихийно и одновременно в различных районах. Из них самыми массовыми были восстания казахов Торгайской и Семиреченской областей.

Указ о мобилизации казахского населения на тыловые работы первой мировой войны поставил в сложное положение и казахскую интеллигенцию. Вооруженное восстание не нашло поддержки политических лидеров и передовой интеллигенции. Более того, будущие лидеры первого в истории казахов национального правительства, известного как Алаш-Орда, - А. Букейханов, А. Байтурсынов, М. Дулатов вели массовую агитацию через газету "Казах" с открытым призывом воздержаться от открытого выступления против могущественной империи, предостерегая от вполне реальных катастрофических последствий и "подчиниться" известному Указу от 25 июня, обязывавшего казахов на "окопные и прочие фронтовые работы". Потому что это, как они полагали, меньшее зло, чем поголовно погибать в обширной степи от пуль карательных отрядов. Оно частично так и вышло. Это же обстоятельство негативно подействовало на ход национально-освободительного движения казахов в 1916 году, парализовав направленность и общую стратегию восстания.

Вообще Букейхан был трагической фигурой, воистину чужим среди своих и своим среди чужих. Поскольку в 1916 году он поддержал правительственный указ о мобилизации казахов на тыловые работы и не возражал против призыва их в линейные войска, то за это он был объявлен предателем. Алихан предвидел: восстание потерпит крах, каратели утопят его в крови и конечный результат окажется нулевым. Как же этот человек мыслил стратегическими категориями.

И все же, когда национальная интеллигенция не смогла удержать волну народного гнева и возмущение масс вылилось в мощное восстание, Букейханов не отвернулся от восставших. Он всегда оставался со своим народом и в книге "1916-1926", написанной им совместно с московским профессором Шестаковым, и выпущенной к десятилетию национально-освободительного восстания, этим событиям впервые была дана достойная историческая и политическая оценка.

Создание партии Алаш

А.Н. Букейханов жаждал освободить свой народ от великодержавного гнета и потому Февральскую революцию 1917 года принял с большим воодушевлением. Так, в статье "Алаш улына" ("К сыновьям Алаша"), написанной 20 марта 1917 года в Петрограде совместно с Миржакипом Дулатовым и Мустафой Чокаем, подчеркивалось: "Наступило утро свободы. С божьей помощью заветное желание исполнилось. Еще вчера мы были рабы, теперь все равные... Правительство, державшее народ в многовековом рабстве и унижении, рухнуло безвозвратно!".

Во время Февральской революции Букейхан находился в Минске, в штабе округа. Вместе с другими своими соратниками он послал в Оренбург телеграмму: "Для всех народов России возшло солнце братства, равенства и свободы. Чтобы поддержать новое правительство, казахам надо объединиться. Для укрепления нового порядка необходимо усилить братские узы с другими народами. Надо готовиться к выборам в Учредительное собрание. Боритесь за единство и справедливость! Не бойтесь никого, кроме бога, трудитесь, усердно поддерживайте новое правительство, вырешайте чаяния народа".

Формой правления в России должна стать демократическая республика. Об этом Алихан Нурмухамедулы писал однозначно. Он был абсолютно уверен, что Учредительное собрание, сформировав свои органы власти, сможет действительно обустроить Россию в интересах всех проживающих в ней народов.

К сожалению, его надежды не оправдались. Временное правительство автономии казахам не дало. К тому же у него получился полный разлад с руководителями кадетов по земельным проблемам, по вопросу отделения церкви от государства и другим насущным вопросам. Это послужило причиной его выхода из рядов кадетской партии. Об этом Букейханов открыто пишет в статье "Почему я вышел из кадетской партии", опубликованной в газете "Сары-арка" в 1917 году.

Во главе 30 представителей от казахов Букейхан участвует на съезде сибирских автономистов в Томске. На съезде было принято решение о создании Казахской автономии в составе будущей Сибирской республики. По возвращении из Томска в Оренбург он включается в организацию первой в

истории казахов политической партии.

Букейханов убедился, что депутаты, избранные на платформе конституционных демократов, отстаивать интересы казахского народа не станут. И потому встал вопрос об учреждении национальной политической партии "Алаш", из-за которой впоследствии уничтожили весь цвет казахской интеллигенции независимо от того, состоял ли человек в ней, сочувствовал или в каких-то ситуациях просто напоминал о ней. Это был символ борьбы с казахским национализмом, продолжавшийся долгие годы.

"Главная цель партии Алаш - создание автономной казахской государственности в составе России. Россия должна стать демократической федеративной республикой (демократия - народная власть, федерация - союз великих государств). Каждое отдельное государство в федеративной республике автономно и управляется само собой на одинаковых правах и интересах", - подчеркивается в программе Алаша, опубликованной в газете "Казах" (1917 год, N251).

Вообще для Алаша было характерно отрицание классовой природы государства. Понятие государства отождествлялось с территориальной неприкосновенностью и политической самостоятельностью. С самого начала своего существования партия "Алаш" выступала против всякого насилия. Ее лидеры стремились достичь независимости казахского общества законным, конституционным путем, посредством политической борьбы, направленной на пробуждение национального самосознания казахского народа. Они осуждали кровопролитие и насилие. Отвергая насилие, отрицая классовую природу государства, алашевцы выступали против диктатуры одного класса в обществе. Они выступали от имени всего казахского народа, хотя употребляли понятия "богатые" и "бедняки".

Алашевцы в своей программе выступили за президентскую форму правления и демократический характер выборов, обеспечивающий участие в выборах "всех без различия происхождения" ("Казах", 1917 год, N251). Почти все представители партии выступали против переселенческой политики царской России, и такая позиция нашла отражение в освещении аграрного вопроса. "Все ранее отобранные у казахов переселенцами земли должны быть возвращены обратно, и туземцы должны быть с землей в первую очередь", - отмечается в ее программе.

Партия "Алаш", понимая, что путь к цивилизованному обществу лежит через образование, объявила народное образование достоянием всех. По мнению лидеров партии, в начальных классах преподавание должно вестись на родном казахском языке. В программе была провозглашена неприкосновенность личности, свобода слова, печати и союзов.

Почти все деятели партии по своим личным убеждениям были неверующими. Но многие вопросы социально-экономического характера они связывали с религией. По их мнению, это должно было помочь привлечь массы на свою сторону. В то же время Алаш выступал за отделение религии от государства. Вот как объясняет свою позицию лидер партии Алихан Букейханов: "Как видно из истории французского, русского и других народов, представители духовенства, получающие жалование за счет государства, будут зависимы от правительства. По этой причине следует отделить религию от государства, если мы хотим, чтобы религиозные дела казах-киргизов развивались успешно..." (газета "Сары-арка", 1918 год, N29). Немало интересных идей в программе партии и по вопросам судеустройства.

История не дала партии и ее правительству Алаш-Орды возможности осуществить свою программу. Октябрьскую революцию 1917 года они встретили настороженно. Соратник Алихана Ахмет Байтурсынов в 1919 году писал: "Насколько понятнее была казахам Февральская революция, настолько же непонятной показалась им Октябрьская революция". Анализируя причины такого непонимания и неприятия идей Октябрьской революции, он подчеркивал, что "первая революция была правильно понята и с радостью встречена казахами потому, что, во-первых, она освободила их от гнета и насилий царского правительства, а во-вторых, подкрепила у них надежду осуществить свою заветную мечту - управлять самостоятельно. То, что вторая революция показалась казахам непонятной, объясняется просто: у казахов нет капитализма и классовой дифференциации, даже собственность у них не так разграничена, как у других народов. Наводила же на казахов ужас Октябрьская революция своими внешними проявлениями. На окраинах большевистское движение сопровождалось насилиями, грабежом, злоупотреблениями и своеобразной диктаторской властью, говоря короче, движение на окраинах часто представляло собой

не революцию, а полнейшую анархию" ("Жизнь национальностей", 1919 год, N 29).

Исторические факты свидетельствуют о том, что партия "Алаш" представляла собой значительную политическую силу в Казахстане в начале XX столетия. По количеству голосов, полученных на выборах в Учредительное собрание в ноябре 1917 года, она заняла восьмое место среди 5 партий, существовавших в России накануне Октябрьской революции (262404 голоса).

Однако Советская власть и партия "Алаш" не пришли к единому согласию, ввиду расхождений по вопросам государственности, классов, социально-экономических проблем. Деятели Алаша были объявлены вне закона. Партия была распущена, приостановлена деятельность ее официального органа - газеты "Казах".

Таким образом, Алихан Букейханов и его сподвижник возглавили движение своего народа к независимости, ранее по праву, первыми вступили в полемику с большевиками о форме и сути государственной национальности, потому что Февральскую революцию и Октябрьский переворот 1917 года они восприняли как факт падения царизма, как наступившую возможность для самостоятельного действия.

Большим событием в общественно-политической жизни в казахской степи стали первый и второй общекзахские съезды. На втором общекзахском съезде, прошедшем в декабре 1917 года в Оренбурге, были приняты важные документы, касающиеся политической судьбы казахского народа. Так, было принято Постановление об образовании казахских областей с названием их "Алаш", и это должно было стать основой для образования казахской государственности. В Постановлении были отражены весьма злободневные для этой эпохи моменты:

1. Образовать территориально-национальную автономию областей Букеевской орды, Уральской, Торгайской, Акмолинской, Семипалатинской, Сырдарьинской, казахских уездов Ферганской, Самаркандской, Амударьинского отдела Закаспийской области, смежных казахских волостей Алтайской губернии, представляющих сплошную территорию господствующим казахским населением единого происхождения, единой культуры, историей и единого языка.

2. Автономии казахских областей присвоить название

"Алаш".

3. Территория автономных областей Алаш со всеми богатствами, находящимися на поверхности земли, водами, их богатствами, а также недрами земли составляют собственность Алаш.

4. Всем, кто живет среди казахов, гарантируются права меньшинства. Во всех учреждениях автономии Алаш представители всех наций должны быть представлены пропорционально. Предоставляется также территориальная и культурная автономия тем, кто без территории окажется в пределах автономии Алаш.

5. В целях спасения области Алаш от общего развала, анархии, организовать временный народный совет "Алаш-Орда", состоящий из 25 членов, 10 мест из которых предоставлять русским и другим народам, живущим среди казахов. Местом пребывания Алаш-Орды временно избрать Семипалатинск. Алаш-Орда должна немедленно взять в свои руки всю исполнительную власть над казахским населением.

В связи с провозглашением в декабре 1917 года в Оренбурге Казахской автономии ее первым председателем по праву был избран Алихан Букейханов. Таким образом, позади остались восемь лет ссылки. Впереди ждали трудные годы борьбы, репрессии, расстрел...

Последние годы жизни

Наращение противостояния сил демократии и реакции вынудило Букейханова и других лидеров партии "Алаш" искать компромиссные пути сохранения казахской государственности. Однако сторонники "единой и неделимой России" не желали образования автономии так называемых "туземных" народов. Объявивший себя верховным правителем Российской империи 21 ноября 1918 года А.И. Колчак объявил о роспуске автономных образований и тем самым оттолкнул от себя национальных лидеров.

Еще в марте 1918 года руководители Алаш-Орды пытались установить договорные отношения с Советским правительством, не требуя ничего, не выходящего за рамки принятой Москвой "Декларации прав народов России". Но шаги в этом направлении были прерваны в одностороннем порядке правительством Ленина.

В.И. Ленин хорошо понимал природу алашевского движе-

ния. Он принял в Кремле одного из лидеров партии, телеграфировал переговоры с Букейхановым, Габбасовым, Ходжановым и Рыскуловым. В 1919 году Ленин амнистировал алашевцев, вооруженно боровшихся против советской власти.

Несмотря на указание Ленина об амнистии алашординцам, постепенно начались на них гонения. Они изолировались от общественной и политической жизни, подвергались нападкам. Лидеры национально-освободительного движения мужественно переносили все гонения и тяготы жизни, поскольку девизом смысла их жизни давно стали слова индийского философа и поэта-гуманиста Бхартрихари, жившего в VII веке:

"Лучше рухнуть с высокой горы
На жесткое ложе камней и
Разбиться вдребезги,
Лучше сунуть руку в пасть змеи,
Полную ядовитых зубов,
Лучше кинуться в огонь,
Чем поступиться своим достоинством!"

Как мы знаем из истории, в конце концов все это кончилось созданием в 1920 году "социалистической" автономии.

В 1922 году Букейханов был, по существу, насильно переведен в Москву. Здесь он работал в Центральном издательстве народов СССР, занимался переводом, публиковал статьи в организованном им при издательстве журнале "Темир казык" - "Полярная звезда". Но вскоре его освобождают от работы "ввиду общего сокращения штата". Сына Укитая и внука Ескандера он содержит на скудные гонорары. Из Казахстана поступает помощь от друзей и соратников - А. Байтурсынова, М. Дулатова, М. Жумабаева. Правда, в этот период они сами стали подвергаться репрессиям.

В 1934 году В.Д. Бонч-Бруевич приглашает на работу в "Центральный музей литературы, искусства и критики", отдавая должное его большому жизненному опыту и глубоким знаниям. К сожалению, и эта работа длилась недолго.

В августе 1937 года Букейхана арестовывают и заключают в Бутырскую тюрьму. Ему было предъявлено обвинение: "...Возглавлял контрреволюционную борьбу против советской власти, установил связи с руководителями террористического центра в Казахстане и в Москве".

Полная больших творческих побед и не менее стреми-

тельных неудач жизнь А.Н. Букейханова закончилась трагически: 27 сентября 1937 года он был приговорен к высшей мере наказания. Приговор приведен в исполнение в тот же день. Так перестало биться сердце незаурядного человека, выдающегося политического деятеля, "главного руководителя, оказавшего огромное влияние на киргизскую степь...". Видимо, прославляя такие неординарные личности, как Алихан Букейхан, великий поэт Востока Саади как-то сказал:

"Всяк, кто живет, уйдет,
Бессмертен только тот,
Кто славу добрую
При жизни обретет".

В настоящее время активно собирается богатейшее наследие Букейханова. По мнению академика Манаша Козыбаева, его наследие насчитывает свыше 400 работ. Часть наследия до сих пор хранится в различных архивах, затеряна на страницах периодической печати, опубликованной во многих городах, где он жил и творил. В будущем собирание и издание их является первоочередной задачей, также предстоит более глубокое изучение его трудов по экономике, политике, литературе, истории, этнографии, статистике. Необходимо издание новых научных трудов и монографий о жизненном и творческом пути Алихана Букейхана.

В заключение хотелось бы особо подчеркнуть: как хорошо, что в нашу республику пришел свежий, благодатный дождь. Несмотря на рыночные коллизии, нам ныне дышится легко и свободно! Но за это нам надо благодарить, таких высокоодаренных людей, как Алихан Букейханов, которые всей своей жизнью, общественно-политической деятельностью, научными изысканиями, книгами и статьями приближали дни независимости, свободы, творчества и вдохновения. Поэтому память о них должна быть нетленна.

Политическая реабилитация А.Н. Букейханова опоздала на 56 лет. Политическая реабилитация может опоздать, но никогда не поздно реабилитировать человека в памяти народной, воссоздать историческую правду. Гордое и славное Имя Алихана Нурмухамедулы Букейхана не подвластно смерти!

"Великие гении опередили
века, некоторые таланты
опережают только годы"

(О. Бальзак)

ТРИ ТИТАНА

Часть первая

Память народа - громадная книга, где записано все. Сегодня всем нам стало известно, что в послеоктябрьской истории Казахстана было множество страниц, написанных кровью. Трагедию многих крупных личностей можно напрямую связать со злодеяниями тоталитарного режима.

Карательно-бюрократический аппарат не обошел и трех титанов казахской литературы - Сакена (Садвакаса) Сейфуллина /1894-1938 гг./, Ильяса Джансугурова /1894-1938 гг./, Беимбета (Бимагамбета) Майлина /1894-1938 гг./. Как крупные писатели и как незаурядные личности, все трое сыграли выдающуюся роль в истории своего народа.

Имя Сакена Сейфуллина долгие годы было не принято упоминать вслух. Клеймо врага народа скрыло от целого поколения молодежи то, что он в 1913-1916 годы учился в Омской учительской семинарии, был членом молодежной организации "Бирлик" ("Единство"), которая ставила своей целью распространение культуры и знаний среди казахов. В 1917 году Сакен в Акмолинске (ныне г. Астана) руководил организацией "Жас казах" ("Молодой казах") и выпуском газеты "Тиршилик" ("Жизнь"). Летом 1918 года он попал в руки мятежников: был отправлен в кандалах в Омск, заключен в "вагон смерти" атамана Анненкова, откуда вскоре совершил побег. В последующие годы находился на руководящей работе в Акмолинске и Оренбурге. В 1922-1925 годы возглавлял Совнарком республики. В 1925-1937 годы направлял работу республиканской газеты "Енбекши казах" и занимал должность главного редактора журнала "Адебиет майданы" ("Литературный фронт").

Как известно, учредительный съезд Советов, состоявшийся в 1920 году, объявил об образовании Казахской Автономной Республики. Он обратил особое внимание на вопросы развития всех видов искусства, обеспечения театро-

репертуарами, записи и обработки народных песен и музыки, сохранения культурного наследия, открытия библиотек, клубов, музеев и издательств. Именно развитие печати способствовало становлению казахской литературы. Почти во всех уголках республики стали издаваться газеты и журналы. В них печатались произведения писателей и поэтов, рецензии на книги, статьи о литературе, заметки о книжных новинках. Следствием такой работы стал рост многочисленных кадров национальных писателей.

Жизненность и сила молодой казахской литературы обуславливались тем, что она выросла из народного творчества, из богатейшего фольклора, бережно сохранявшегося народом на протяжении веков. Она использовала такие достижения письменной демократической культуры, как традиции критического реализма, заложенные великим Абаем. С. Сейфуллин, И. Джансугуров, Б. Майлин и др. обогатили национальную письменную литературу. Их творчество стало одним из источников формирования казахской литературы на новом этапе.

Важно отметить, что в 20-е годы ведущим деятелям литературы в Казахстане приходилось выступать во многих жанрах. Ее талантливые представители старались освоить новые для них виды литературного творчества. С. Сейфуллин, И. Джансугуров, Б. Майлин и их последователи писали стихи, поэмы, рассказы, повести, романы. Они сочиняли пьесы, выступали как публицисты и литературные критики.

Правда, в эти годы не все жанры обладали возможностями глубокого и всестороннего показа жизненных явлений. Быстрее других жанров произошло становление поэзии. Дело в том, что всю жизнь казахов от рождения до смерти на протяжении многих поколений сопровождало поэтическое слово. Оно становилось мерилom ценности человека. Оно вобрало и героику народного эпоса, и мудрость древних жырау, и неистовую правдивую ярость Махамбета, и близость к повседневной жизни акынов.

В 20-е годы началась новая глава в истории казахской песни. И сегодня с глубокой благодарностью говорит народ о зачинателях этой главы. Безусловно, одним из них был С. Сейфуллин, талант которого развернулся в эти годы с исключительной силой. Не зря газета "Енбекши казах" и

журнал "Кызыл Казахстан" утверждали, что его произведения являются первыми ласточками ("Жыл кусы") новой казахской литературы. Еще в 1914 году вышел первый сборник стихов Сакена "Откен кундер" ("Минувшие дни"). Написанные им в 1917-1920 годы стихи имели свежую окраску, огромное пропагандистское и воспитательное значение. В частности, сборник стихов поэта "Неукротимый конь" получил высокую оценку на страницах "Известий Киргизского областного комитета РКП (б)", предсказавших, что его произведения станут настольной книгой молодежи. В 1921 году он посетил Караганду и посвятил своим землякам - рабочим Караганды, Спасска, Нильды одно из своих лучших стихотворений "Жумыскерлерге" ("Рабочим").

В целом стихи С. Сейфуллина "Товарищи", И. Джансугурова "Той бедняков", Б. Майлина "Бедняк" воспевали свободу, равноправие, звали к знаниям, самоотверженному труду. Так, восторженным гимном труду и человеку труда звучали стихи Сакена "Булшык ет" ("Мускулы рук"), написанные в 1923 году. Воспевая рабочего, поэт пишет:

О мускулы рабочего простого!
Они творят и молнию и гром.
То разжимаясь, то сжимаясь снова,
Они в работе ходят ходуном.

Они дробят и ледники, и камень,
Толкают в путь тяжелый паровоз.
И, в горы упираясь кулаками,
Тоннелями пронзают их насквозь.

И, в землю углубляясь до отказа,
Они выносят наверх серебро,
И золото, и уголь, и алмазы,
Свинец, и нефть, и прочее добро...

Одна из сложных проблем в казахской поэзии в те годы - развитие жанра поэмы. Делались первые шаги на пути создания поэмы в традициях русской литературы. Лирико-эпические, философские поэмы поэта-демократа С. Торайгырова "Бедняк", "Жизнь заблудившегося" положили начало развитию этого жанра в казахской литературе.

В поэзии эпических форм раскрылся талант и С. Сейфуллина. Он создал новые формы казахской поэзии, разви-

вал лучшие традиции творчества народа и об этом прежде всего свидетельствуют поэмы "Аксак киик" ("Хромой сайгак", 1924 г.), "Аккудын айрылысуы" ("Разлука лебедей", 1925 г.), "Советстан" (1925 г.), "Альбатрос" (1933 г.) и др. Все эти произведения характеризуют поэта как зрелого мастера, хорошо знающего новые возможности художественного слова. Благодаря его произведениям заметно обогатился состав поэтического языкового словаря. Вошли в употребление слова, вызванные к жизни развитием производства, техники, культуры и науки (например, "Экспресс", "Альбатрос", "Советстан" и др.). Патриотические песни Сакена были написаны в ритме боевого марша ("Марсельеза молодого казаха", "Товарищи", "Красноармейский марш").

Лирическими и романтическими ритмами оказались наполнены поэмы С. Сейфуллина "Рассказ ястреба" и "Прощание лебедя". Особой популярностью пользовалась его поэма "Кокчетау" (1928 г.). Овеянная пленительным духом народных легенд, она по глубине чувств, красоте и отточенности языка, несомненно, является одной из лучших в казахской литературе:

Ты оцени этот край,
Вот он лежит пред тобой, -
Полный лесов и рек,
Край горы голубой.

Воздух вдохни его.
Взглядом окинь простор.
От голубых озер
До юго-восточных гор.

Словно в море, нырни
В травы его степей.
На горы поднимись,
Вод ключевых попей.

Крепко запомни его,
Объезди хоть весь свет -
Сам ты скажешь тогда,
Что лучше земли нет!

Если в 20-е годы в казахской литературе доминировала поэзия, то в 30-е годы возрос вес прозы. И тут большими

мастерами данного жанра вновь показали себя С. Сейфуллин, И. Джансугуров, Б. Майлин. Они стали активно создавать рассказы, очерки, повести, новеллы, романы. Причем, писатели находили соответствующие реалистические краски для изображения человеческих образов, их характеров, показа портретов персонажей. Тем самым подняли свои произведения на высокую идейно-художественную ступень.

С. Сейфуллин - автор повестей "Айша" (1922 г., переработана в 1935 г.), "Жер казгандар" ("Землекопы", 1928 г.), "Жемистер" ("Плоды", 1935 г.) и других произведений, утверждавших реализм в казахской литературе. Большим событием в культурной жизни стало издание первого казахского мемуарного романа Сакена "Тар жол, тайгак кешу" ("Трудный путь, тяжелый переход", 1927 г.). Герои отмеченных произведений писателя - сильные люди, посвятившие себя борьбе за свободу, счастье народа.

Сейфуллин явился одним из основателей казахской драматургии. Свою первую пьесу "На пути счастья" он создал еще в 1917 году. В 1936 году на сценах театров появилась пьеса "Красные соколы". Эту романтическую драму о мужестве и высоких нравственных качествах членов Совдепа писатель написал в 1920 году, а в первой половине 30-х годов переработал. Особо надо отметить то, что Сакен, требовательный к себе, к своему творчеству, снова и снова возвращался к своим драматическим произведениям, ранее признанных удачными, внося в них поправки и дополнения, совершенствуя язык и композицию.

В 30-е годы стали издавать на казахском языке книги по истории казахской литературы. Много сил и энергии в это дело вложили С. Сейфуллин, М. Ауэзов, С. Муканов, М. Каратаев и др. Так, учебники и учебные пособия, написанные Сейфуллиным ("Казахская литература", 1932 г.), С. Сейфуллиным и У. Турмажановым ("Художественная литература", 1934 г.), С. Мукановым ("Казахская литература XIX века", 1932 г.) сыграли весьма важную роль в изучении истории казахской национальной литературы.

В 1936 году в республике широко отмечалась двадцатая годовщина литературной деятельности Сакена Сейфуллина. Он был награжден орденом Трудового Красного Знамени. Чествование выдающегося мастера превратилось в демонстрацию огромных успехов развития культуры Казахстана.

Тогда никто не мог предположить, что жизнь писателя вскоре трагически оборвется, хотя Сакен собирался долго жить:

Еще не прошло наше лето -
Ведь осень еще не пришла,
И жарко горящее сердце
Покрывать не посмела зола.

А если зима подберется,
Не будем пенять на судьбу,
Пусть волосы снегом осыплет,
Пусть лягут морщины на лбу.

И здесь горевать мы не станем,
Идет все своим чередом.
Не мучайся в горьких раздумьях,
Свой век мы не зря проживем!

Да, свою короткую жизнь С. Сейфуллин действительно прожил не зря. Его пламенные стихи "А ну-ка, джигиты", "Рабочим", "Мой тулпар", сюжетные поэмы "Кокчетау", "Рассказ ястреба", "Прощание лебеда", разработанный им жанр мемуарной литературы в виде романа "Трудный путь, тяжелый переход", его яркие пьесы "Красные соколы", "На путь счастья", выражая думы и мечты народа, открыли новые горизонты художественного творчества, явились существенным этапом в развитии казахской литературы. И как отметил М. О. Ауэзов, "правдивость Сакена пробуждала сердце и разум, окрыляла. Если он говорил о чувстве - это было подлинное чувство, если он говорил о правде - это была правда, выстраданная душой. Поэтому путь, пройденный этим человеком, необычен".

В заключение приведем отрывок из поэмы "Кзыл-ат", ярко раскрывающий блестящий талант, кристально чистый и мужественный образ поэта-новатора Сакена Сейфуллина:

Одну лишь правду говорю всегда,
Какого б то ни стоило труда.
За ложь, бывало, рай мне обещали,-
Не изменял я правде никогда.

Я не слукавил ни в одном шагу,
В глаза смотрю и другу и врагу.
Любить и ненавидеть по приказу -

Кто бы там ни приказал - я не могу.

Я не собака, чтоб вилять хвостом,
Когда над головой взмахнут кнутом.
Я нелюбимую назвать не в силах "милой",
Вздыхать фальшиво, чтоб забыть потом.

Пою всегда правдиво я, мой друг,
Моей домбры всегда был верен звук,
И не могу я бодро улыбаться,
Когда беду я вижу лишь вокруг.

Так неужели я сломяу свой нрав,
Поэта честь навеки замарав?...

Часть вторая

Любовь к поэзии - это любовь. Ее невозможно ни навязывать, ни испытывать по принуждению. Да поэзия и не нуждается в притворстве. Поэты, в том числе и великие, время от времени удаляются от нас на какие-то максимальные расстояния с тем, чтобы затем вернуться.

Так, в конце 50-х годов, после долгих лет забвения, к нам вернулось имя Ильяса Джансугурова - крупнейшего и талантливейшего поэта, достигшего за короткий творческий путь больших высот в поэзии. Так же, как и Сакен Сейфуллин, он постоянно находился в гуще жизни. Ильяс пробовал свои силы и в других жанрах литературы: писал пьесы, литературоведческие статьи, очерки, новеллы, фельетоны, рассказы. Он был одним из высокообразованных людей своего времени. В 1920 году, поступив на учительские курсы в Ташкенте, через два года успешно их завершает, а в 1928 году закончил Московский институт журналистики. Долгие годы работал в редакции республиканской газеты "Енбекши казах". В 1934-1936 годы находился на ответственном посту председателя Союза писателей республики. На первом съезде писателей Казахстана (12-18 июня 1934 г.) выступил с основным докладом "Состояние казахской литературы сегодня, задачи на завтра". В 1938 году репрессирован.

Поэт - это тот, кто разделяет жизнь, судьбу и ответствен-

ность с людьми, живущими рядом, находя для мыслей и чувств лучшее выражение. Поскольку на протяжении 20-х годов ведущим жанром казахской литературы оставалась поэзия с ее отточенными веками средствами художественного отображения окружающего мира, дум и чаяний народа, именно в данное время появилось множество свежих, ярких эпитетов, сочных метафор, выразительных и точных по смыслу выражений в произведениях И. Джансугурова "Прошла дорога, кромсая и кроя широкую степь" и С. Сейфуллина "Дави невежество трактором". Сравнивая трактор с железным конем - тулпаром, поэты стремились сделать художественный образ запоминающимся, доступным восприятию народа. В эти годы заметно обогатился и состав поэтического языкового словаря. Во внутренней структуре казахских стихотворений появились новшества. Особенно заметны они были в поэзии И. Джансугурова, который, развивая литературные традиции, смело проявлял творческое новаторство. Как убежденный интернационалист, поэт прославлял нерушимую дружбу народов только что сформировавшегося СССР. В большом стихотворении "Москва - Казахстан", посвященном двадцатипятилетиям, он раскрыл огромную роль русского народа в жизни братских народов тогдашнего Советского Союза. С энтузиазмом откликается Ильяс на революционную борьбу горняков Англии в 1926 году ("Во имя кого?"). Пишет замечательные стихи о Парижской коммуне. Поэт горячо сочувствует национально-освободительному движению народов колониального Востока ("Гималаи", 1929 г.):

Ты стал
могилою гигантской
Своих
сынов.
Болезни,
рабство,
ложь и голод
Жизнь
им несет.
Как будто змей огромный
горы,
обвив,
сосет.

Ты слышишь: плачут старцы, дети,
О Гималай?!
Молчишь, обвитый змеем этим,
Ты,
Гималай...
Но в самом сердце Гималая -
Попробуй тронь!
И день, и ночь всю пылая,
Горит огонь,
Огонь великого восхода.
И там
и тут
Освобождения Востока
Народы
ждут.
И рухнут, рухнут тюрем двери -
Лишь пожелай...
С тобою - мы!
В тебя мы верим,
Наш Гималай!...

События периода становления и развития казахской литературы в 20-е годы находили яркое отражение в творчестве национальных писателей и поэтов того времени. В их произведениях широко стали присутствовать элементы устного фольклора, близкие сердцу народа. Особенно часто к различным жанрам и формам казахского фольклора - толгау (поэтические размышления), терме (речитатив), естирту (сообщение о плохой вести), жоктау (плач), коштасу (прощание), жубату (утешение), традиционным метафорам и образам, понятным и близким народу, прибегали И. Джансугуров, С. Сейфуллин, С. Муканов и другие поэты тех лет. В частности, образы прогрессивного поэтического новаторства мы видим в известных поэмах Ильяса "Кюйши" и "Стель". Выдающееся место в истории литературы заняла его поэма "Кулагер". Это произведение поэта стало новой струей в лиро-эпическом жанре. Даже небольшой отрывок из данной поэмы свидетельствует о том, насколько Джансугуров обогатил казахскую поэзию новыми терминами, новыми сравнениями, новыми художественными средствами отображения явлений и событий:

Как падучая звезда, страшная звезда,
Конь летит через простор, слыша повода.
Легче ветра кони есть. Кто сказал "У нас
Нет хороших скакунов!" Это ерунда!

Четверо тулпаров мчат, обогнавши всех.
Всадники горды собой, верят в свой успех.
Может ли казах, скажи, не торжествовать,
Если вырвался вперед? Это и не грех!
Четверо тулпаров мчат - скачка с ветерком!
То растянутся в длину, то сомкнутся в ком.
Не мешается их пыль с пылью остальных,
И лежат, припав к коням, мальчишки ничком.

Сам я вырос на хребте злого скакуна,
Я про скачки и коней знаю все сполна.
Только этой описать скачки не смогу:
Так была она лиха, так была страшна!...

Высокую оценку поэмам И. Джансугурова "Кулагер" и "Кюйши", в которых созданы поэтические образы из народа, дал будущий автор эпической трилогии об Абае М. О. Ауэзов. В книге "Мысли разных лет" он отметил, что указанные произведения талантливого поэта свидетельствуют о стремительном взлете казахской поэтической культуры в послеабаевский период.

В 20-х годах и, Джансугуров, С. Сейфуллин, Б. Майлин, А. Токмагамбетов, и другие видные поэты и писатели создали немало стихотворений и прозаических произведений для детей. Особенно эмоционально действенными были стихотворения Ильеса. В 1926 году вышел сборник поэта "Подарок детям", а в 1927 году - "Небылицы", которые он составил на основе лучших образцов казахской устной литературы. В иллюстрированных книжках "Гостинцы детям" (1926 г.), "Чоботы Шаутена" (1929 г.), "Загадка" и "Союз" (1930 г.) Ильяс знакомит детей с миром прекрасного, прививает им хорошие черты характера. В 30-х годах на сценах школ республики ставились пьесы поэта "Мечь" и "Школа", которые были написаны на злободневные темы и имели успех у зрителей.

В 20-е годы началось развитие жанра сатиры. Часто выступали с фельетонами И. Джансугуров, Б. Майлин, С.

Донентаев. Закладывались основы публицистики. Короткие рассказы "Чабан и аэроплан", "Неразгаданная загадка", "Помощь", построенные на конкретном сюжете, - полные юмора и сатиры произведения И. Джансугурова тех лет. В них чувствуется особое пристрастие писателя к фельетону.

Кстати, его мастерство лучше всего проявилось в оперативных газетных фельетонах. Умение остро подметить характерные недостатки и безобразия, высмеять все фальшивое и уродливое в жизни, создать живые сатирические картины - одна из позитивных черт, присущих таланту Джансугурова. Вот как он описывает образ бюрократа в известном фельетоне "Виды бюрократизма": "Настоящий бюрократ не бывает таким. Он умен, хитер, знающ и осторожен. Он умеет работать, и у него хорошо подвешен язык. Кроме того, он решителен и вежлив: он не откажет посетителю, не будет посылать его от одного служащего к другому. Он вовремя наложит резолюцию и пообещает сделать все, что в его силах. А если посетитель настойчив, он сумеет передать его своему сослуживцу и таким образом избавится и от забот, и от неприятностей. С трибуны он с пафосом выкрикивает казенные слова: "надо бороться", "сотрем с лица земли", "согласуем", "проработаем", "выявим", "спланируем". Без них он не может прожить ни одного дня и обволакивает ими, как паутиной, любое живое дело".

В 20-е годы в казахской литературе стала наблюдаться тенденция к формированию новых эстетических норм. Началось становление новых систем литературного языка художественной прозы. И. Джансугуров был как раз одним из первых, кто параллельно с поэтическими произведениями создавал прозаические произведения. В 1933 году вышел двухтомник избранных произведений писателя. И во второй том были включены более 20 очерков, рассказов и фельетонов, написанных им в течение десяти с небольшим лет. А в 1935 году некоторые из этих прозаических произведений были переизданы в сборнике под названием "В пути". Очерки и рассказы И. Джансугурова были посвящены явлениям и событиям, происходившим в казахском ауле в 20-х и в начале 30-х годов. Труд крестьян, объединенных в колхозы, и строителей железной дороги - таковы главные темы его произведений в прозе. В таких рассказах, как "Первое мая", "Чабан и аэроплан" повествуется о внедре-

нии новой культуры и техники в бескрайней казахской степи. Писатель стремился осмыслить окружающую действительность. Его волновали мысли, чувства современников.

В последние годы своей жизни Джансугуров перешел от "малого жанра" в прозе к более значительным прозаическим произведениям. Он написал свой первый крупный роман "Товарищи". Эта книга, как и роман Б. Майлина "Азамат Азаматович" (1934 г.), сразу заняла должное место в ряду лучших произведений казахской литературы.

Лучшие из произведений, свидетельствующие о сатирическом уклоне таланта писателя, его неиссякаемом юморе, были изданы также отдельной книгой под названием "Кок". Среди них особенно характерны: "Услуга за услугу, за пиво медок" (1922 г.), "Шалкыбай" (1925 г.), "Молодец, дружок Шулгабай" (1928 г.) и др.

Человеку, погруженному в определенное историческое время, приходится жить по законам этого времени и дышать тем воздухом, который дан всем: другого нет. У людей 20-30-х годов был слишком силен гипноз великих лозунгов. Революционная волна спала, но была еще достаточно велика. В жертву революции и счастливому будущему приносились целые классы, сотни тысяч людей. И невозможно было настаивать на своем праве на счастье и особую удачную судьбу.

Ильясу Джансугурову, как человеку, жившему в 30-е годы, также некуда было податься и не на что было рассчитывать. Он прожил всего 40 с немногим и стал жертвой репрессий интеллигенции. И все же за свою короткую и яркую жизнь писатель успел оставить огромное литературное наследие, ставшее ныне законным достоянием нашего народа.

Часть третья

Почему-то все талантливые люди (за редким счастливым случаем) отмечены страшной печатью судьбы. Их жизнь коротка и трагична. Они, как правило, одиноки. Живущие рядом не могут понять их, да и как понять будущее? Как белые нежные цветы - редкие, ранимые, прекрасные.

Век Беимбета Майлина также оказался коротким. Литературную деятельность он начал рано (в 1912 г.). Первые

стихи опубликовал в 1913-1914 годы. Так, в 1913 году первое его стихотворение "Черты мусульманина" было помещено в казахском рукописном журнале "Садак" ("Стрела"), выходявшем в Уфе. Начиная с 1914 года стихи Беимбета постоянно печатались в казахских газетах и журналах.

В детстве Майлин обучался грамоте у аульного муллы. В 1914 году закончил Троицкую школу "Уазифа". Долгие годы учительствовал. В 1919-1921 годы аульный учитель был привлечен к активной работе: вначале он возглавил земельный отдел в Торгайской области, затем работал инспектором по просвещению в Дамбарской волости, а позднее стал заведующим отделом образования.

В 1922-1923 и 1925-1928 годы Б. Майлин работал редактором вновь организованной газеты "Ауыл" ("Деревня") в г. Кустанае. В первом номере данной газеты, вышедшем в августе 1923 года, было опубликовано его стихотворение "Процветает аул - процветаем и мы". В 1928-1932 годы работает редактором газеты "Ауыл тили" ("Деревенский язык"). В 1932-1937 годы заведующий отделом газеты "Социалистик Казахстан" и главный редактор газеты "Казах адебиети" ("Казахская литература").

Б. Майлин - один из организаторов Казахской ассоциации пролетарских писателей. Обширное знание истории, поэзии и литературного языка казахского народа, самобытный талант художника, определили важную роль этой незаурядной личности в становлении и развитии родной литературы. Во всех произведениях - от небольшого стихотворения до романа - он оставался верным сыном народа, отдавшим весь свой талант расцвету казахской культуры.

Одна из несомненных гарантий подлинности поэта - его индивидуальная манера, поэтическая повадка, отличная от других. Именно этим в значительной степени отличался от других Б. Майлин, поэтические новшества которого не бросались в глаза. Его произведения в основном отличались простотой и доходчивостью. Он создал удивительные образцы умелого использования диалогов в поэзии. Благодаря им его небольшие по размеру лирические произведения несли нагрузку обширных поэм. Он решительно внедрял в поэзию диалоги в форме вопросов и ответов, бесед, обмена мнениями.

Писатель внес большой вклад в обогащение литературных жанров и расширение их тематики. Плодотворно работая в области поэзии, прозы и драматургии, он всесторонне отобразил в своих произведениях путь пробуждения казахской бедноты. Ряд его известных стихов ("Нужда", "Скот", "К желудку", "В зимнюю ночь", "Чабан", "Закопченная юрта") посвящен именно изображению трудной жизни и страданий бедняков. Так, в стихотворении "К бедняку" (1922 г.) поэт возвещает:

В тучах бед и в сиянии побед
Я судьбой своей связан с тобой!
Если плачешь ты - плачу и я,
Твоя радость - радость моя.
Пусть сегодня над степью всей
Раздается песня твоя!
Ты к свободе прошел сквозь бой,
День сегодняшней - праздник твой!

Среди образов простых людей, созданных Б. Майлиным, особой любовью читателей несомненно пользуется образ Мыркымбая, имя которого в народе стало нарицательным. Мыркымбай честен, добр и несколько наивен. Он воплощает в себе лучшие черты труженика-казаха. Пережив массу невзгод и страданий, Мыркымбай постепенно становится смелым человеком, колхозником, первым севшим за руль трактора:

Тот, кто трудится честно,
Тот найдет в жизни место!
Наконец-то в ауле
Мыркымбаи вздохнули,
Весел труд их отныне,
Трактор ходит в долине.
И на вспаханной пашне
Нет следов дней вчерашних.

Известный казахский поэт А. Тажибаев в книге "Жизнь и поэзия" отметил, что Б. Майлин первым в казахской поэзии правдиво отобразил подлинно аульного казаха, реальную жизнь простого народа. Интересно отметить в этой связи то, что Мыркымбай, который выступает то как главный, то как второстепенный герой, присутствует более чем в 20 стихах и двух поэмах писателя. Не зря творчество Майлина побудило многих писателей к созданию героев, подобных

Мыркымбаю.

Очень велика заслуга писателя в создании ярких запоминающихся образов казахских женщин. Здесь сильнее, чем где-нибудь, он обнаружил свое верное знание жизни. Так, в стихотворениях "Привет девушки", "Бежавшая невеста", "На дороге в Аксуат" поэт обращается к теме женского неравноправия. В поэме "Кунекей" (1927 г.), в повести "Коммунистка Раушан" (1929 г.) и в других произведениях Майлин с большим тактом и тонкой наблюдательностью показывает, как бесправные и неграмотные женщины постепенно осознают свои права, становятся борцами за преобразование в лучшую сторону казахской деревни.

С высоким мастерством сумел показать поэт нежность и величие, героизм и любовь, трудолюбие и честность женщины-казашки. Так, в стихотворении "Старик и девушка" (1921 г.) он с большой симпатией пишет о девушке, протестующей решительно старику, который хочет купить ее за скот:

- Ты напомнил про калым -
Убирайся прочь ты с ним!
Я сама найду джигита -
Будет мужем он моим.

Такой же тип девушки-борца за свое равноправие создан и в стихотворении "Дочери Шокмурына".

Большую часть поэм, написанных в 20-е годы, Беимбет Майлин также посвятил казахским женщинам. В поэмах "Байская дочь", "Разия", "Женщина-беглянка", "Сказка старухи" рассказывается о надеждах и мечтах женщины. В своих поэмах художник закономерно связал ее судьбу с преобразованиями в родном писательском сердцу ауле. Кстати, самая объемная из поэм, написанных поэтом на тему женского неравноправия, - поэма "Маржан" (1923 г.). Это психологическое произведение, созданное в эпическом плане, на сложных конфликтах.

Б. Майлин - один из основоположников жанра сатиры в казахской литературе. Его сатирические произведения явились действенным средством активной борьбы с множеством негативных явлений, встречающихся в жизни, воспитания в людях чувства отвращения к дурным делам и поступкам. Писатель едко высмеивал в своих фельетонах лентяев и тех, в ком жили пережитки прошлого. Особо вид-

ное место в его сатире занял тип лжеруководителя, который принес очень много вреда своими беззакониями в управленческих делах. Облик такого жадного до власти лжеруководителя правдиво изображает он в стихотворении "Очки". В другом стихотворении "Кубакан" поэт подвергает язвительной критике ловких пройдох, всегда "держущих нос по ветру":

Ходит - держит нос по ветру -
Куда ветер, туда он.
Кубакан -
Язык полметра -
Красноречьем одарен!..
Там, где речи, - он неистов,
Там, где дело, - сразу "ша"!
Под личиной активиста
В нем корыстная душа.

Весомая часть литературного наследия Беимбета Майлина - его прозаические произведения, в которых он отразил главным образом социальные преобразования в казахском ауле. Первым объемным произведением писателя в жанре прозы явилась повесть "Памятник Шуге", опубликованная в журнале "Кызыл Казахстан" в 1922 году. Главная идея повести - разоблачение старых феодальных обычаев, обрекающих молодежь на несчастье, прямое обвинение общественного неравенства в ауле. Героиня повести - девушка Шуга - не может преодолеть барьеров старых обычаев и предрассудков, вставших на ее пути к юноше Абдрахману, и гибнет в тоске по любимому.

Данное произведение стало одним из самых сложных творений Майлина. Оно внесло существенный вклад в дело дальнейшего развития казахской реалистической прозы, оказало определенное влияние на творчество молодых писателей.

Вообще, какой бы из известных рассказов Майлина ни взять - "Равноправие бедняка", "Айранбай", "Письмо Шопая", "Волостная Культай", "Председатель совета Камиля", "Улбосын", "Черное ведро" - в каждом из них взгляды, нравы, жизненный уклад аульных людей подвергаются им обстоятельному анализу и оцениваются под углом зрения новых требований. Если в одних рассказах (например, "Бабушка") писателем с большим мастерством изображена уни-

зительная жизнь казахской женщины, то в других (например, "Клятва Зейнеп") появляются образы героинь, борющихся за личную независимость, вставших в ряды передовых людей своего времени. "Лучшие образы казахских рассказов представлены в наследии Беимбета" - с этой оценкой М. Ауэзова никак нельзя не согласиться.

Безусловно, самый заметный труд Майлина в области прозы - это роман "Азамат Азаматович". Его тема - путь выдвижения из среды казахской бедноты образованных людей. В романе они воплощены в образе Азамата (настоящее его имя Кожалак). Сквозь мучительные раздумья и заблуждения идет он по жизни. Азамат Азаматович по праву стал одним из интересных героев казахской литературы 30-х годов. А сам роман явился крупной удачей реалистической прозы.

Беимбет Майлин стал автором пьесы "Фронт" (1932 г.), комедии "Директивы Талтанбая" (1934 г.), драм "Шуга" (по повести "Памятник Шуге", 1915 г.), и "Амангельды" (1935 г.), музыкальной драмы «Жалбыр» (1936 г.), пьесы "Наши джигиты" (1937 г.). Пьесы писателя раскрывали узловые проблемы народной жизни, верно отображали их на сцене. Поэтому они оказывали мощное воздействие на развитие казахской драматургии. Так, по мнению известного литературного критика М. Каратаева, пьеса Майлина "Фронт" явилась значительным достижением казахской драматургии начала 30-х годов.

Очень важную оценку получила в свое время и другая пьеса писателя "Шуга". Это произведение было проникнуто духом гуманизма, утверждало право человека на свободу. Не зря газета "Социалистик Казахстан" от 10 июня 1934 года так писала о пьесе: "Читательская аудитория довольна "Шугой", она стала заметным событием в области художественного искусства".

В 1930 году КазЦИК объявил конкурс на лучшую пьесу к 10-летию юбилею республики. Участники конкурса создали ряд произведений. В частности, Беимбет Майлин и Габит Мусрепов написали драму "Амангельды", ярко отобразившую образ казахского национального героя. Эта пьеса легла в основу сценария кинофильма "Амангельды", написанного Майлиным и Мусреповым совместно с В. Ивановым. Так было положено начало казахской кинематографии

Жизнь Беимбета Майлина оборвалась, когда он начал прокладывать новые пути в казахской драматургии, совершенствуя свое мастерство и в этом жанре. И сегодня, размышляя о судьбе Б. Майлина, как и его талантливейших сверстников С. Сейфуллина и И. Джансугурова, приобщаясь к этой судьбе духовно, задумаемся еще и еще раз о судьбах нашей интеллигенции. О ее прошлой участи. О ее роли в нынешнее время.

Конечно, нам есть над чем вздыхать в запоздалом рассказании. К сожалению, без стеснения и покаяния живут до сих пор среди нас, так сказать, "добравшиеся до правды", то бишь до академических званий, люди, которые в свое время обоймами предавали своих же коллег, с пеной у рта доказывая доносами, а также и печатно, что С. Сейфуллин, И. Джансугуров, Б. Майлин "фашистские наймиты", "японские шпионы" и что они должны быть уничтожены.

В то же время нам есть и чем гордиться. Самое главное, нам есть что передать в наследство будущему. Нам следует всегда помнить, что время - безжалостный судья. Ведь немало из тех, отягощенных всеми возможными регалиями, последним эпитетом "выдающийся" касательно себя объявлены ... некрологу. А Сейфуллин и Джансугуров, Майлин и Жумабаев, Байтурсинов и Дулатов, Кудайбердиев и Аймаутов после смерти ... живут!

"Творчество поэта,
диалектика философа,
искусство исследователя -
вот материалы, из которых
слагается великий ученый".
(К.А. Тимирязев)

СЫН ВЕКА

Обывательское представление о науке состоит в том, что якобы ученые живут в башне из слоновой кости и по натуре являются скучнейшими людьми. Судьба академика К.И. Сатпаева, 100-летие со дня рождения которого отмечалось недавно (12 апреля 1999 года), опровергает подобные суждения.

В истории человечества всегда находятся личности, которые своей неутомимой деятельностью предопределяют ход развития общества. Они как бы являются генераторами идей. В них фокусируются лучшие свойства человеческой натуры. Именно таким человеком был Каныш Имантаевич Сатпаев - одна их самых ярких, выдающихся личностей двадцатого столетия.

Родился он на рубеже двух веков в Баянаульском районе Павлодарской области. Мулла дал ему арабское имя Габдулгани (сокращенно Гани), а Канышем стала ласково называть его Нурум, старшая жена отца. Она заменила мальчику бабушку, а после ранней смерти Алимы (родной матери Каныша) и мать. Его отец Имантай окончил в свое время школу толмачей в Омске и слыл человеком грамотным, а дед Сатпай принадлежал к числу богатых скотоводов баянаульской степи.

Стремление к знаниям уже в юные годы предопределило жизненный путь молодого человека. Он с шести лет учился у муллы. В 1911 году после окончания аульской школы поступил в двухклассное русско-киргизское училище в Павлодаре, а в 1914 году - в Семипалатинскую учительскую семинарию. Здесь он встретился со своим земляком - просветителем и поэтом Султанмахмутом Торайгыровым, познакомился с Мухтаром Ауэзовым, который был старше Каныша на два года и уже принимал участие в большом вечере, посвященном Абаю в связи с десятилетием со дня

смерти гениального поэта. Мухтар и Каныш вместе читали Толстого и Достоевского, увлекались историей и литературой, интересовались естествознанием.

Успешно окончив семинарию весной 1917 года, Сатпаев стал учителем, позднее - народным судьей. И именно в эти годы по казахской степи стремительно начал распространяться благородный, жизнелюбивый культ - культ просвещенности и глубоких знаний. По счастливой случайности в аул, где жил Каныш, приехал "на кумыс" лечиться от туберкулеза Михаил Антонович Усов, известный профессор Томского технологического института, впоследствии академик, исследователь природных богатств Кузбасса. И настолько увлек молодого человека своим ярким рассказом о геологии, что в 1921 году они уехали в Томск вместе. Своим поступком Сатпаев сильно удивил своих земляков: учитель - это понятно, судья - тоже, а вот геолог - неизвестно, кто такой, вроде как ненормальный, землю изучает. Видно, судьбой было predetermined, что именно он должен был впервые заняться обстоятельным исследованием недр Казахстана.

В Томске Каныш первые два года жил в семье Усова. К сожалению, резкая перемена климата и городские условия негативно сказались на здоровье студента. Тяжелобольного Каныша пришлось отправить обратно в степь. Здесь он окреп и вновь смог приступить к учебе в институте. Причем будущий академик так много и увлеченно читал, что по вечерам у него кружилась голова от усталости. Он скрупулезно штудировал геологическую литературу по плану, составленному для него самим Усовым. Тщательно конспектировал лекции. Развивал математические навыки. Находил время для художественной литературы. Днем в свободные от лекций часы просиживал в минералогическом музее. Участвовал в полевых работах Михаила Антоновича в Казахстане. Прошел интересную геологическую практику в составе геолого-разведочной партии М.П. Русакова, с которым связали его позднее долгая дружба и плодотворная совместная работа.

Чтобы понять становление Сатпаева как ученого и первоклассного специалиста-геолога, важно знать его окружение в студенческие годы. А это были талантливые молодые преподаватели и студенты, впоследствии известные на всю страну геологи: И. К. Баженов, А. Я. Булытников, Н. Н. Горностаев, А. М. Кузьмин, М. К. Коровин, М. П. Русаков,

Н. Н. Урванцев, Ф. Н. Шахов и другие. Именно тогда в Томске сформировалось ядро геологов, многие из которых, помимо Сибири и Дальнего Востока, связали свою судьбу с Казахстаном. В 1926 году после окончания института Каныш Имантаевич уехал на родину. По его специальности - геологоразведчика - здесь был непочатый край работы. В течение 15 лет он работал инженером-геологом, руководителем отдела, главным геологом Атбасарского и Карсакапайского геологических трестов. В эти годы он полностью посвятил себя подробному исследованию геологии Центрального Казахстана, особенно изучению месторождений полезных ископаемых и вопросам их использования в народном хозяйстве.

В 1932 году была опубликована его первая монографическая работа "Джезказганский медно-рудный район и его минеральные ресурсы". В главе "Генезис джезказганских месторождений" молодой ученый изложил основные положения своей гипотезы о гидротермальном происхождении руд Джезказгана.

В целом его исследования способствовали выявлению в Улытау-Джезказганском регионе крупного месторождения медных руд. Благодаря масштабным научным изысканиям Сатпаева и его личной встрече с тогдашним наркомом тяжелой промышленности СССР Серго Орджоникидзе по вопросу будущего производственного освоения Большого Джезказгана, последний в марте 1936 года подписал приказ о начале строительства Джезказганского медеплавильного комбината. Не зря в постановлении СНК КазССР от 2 ноября 1938 года подчеркивалось "огромное практическое и научно-теоретическое значение деятельности Центрально-Казахстанской экспедиции АН СССР по планомерному изучению истории геологического развития и закономерностей распределения месторождений рудных и нерудных ископаемых, а также вод", что давало возможность "ставить на более точную теоретическую основу планомерные поиски полезных ископаемых на территории Центрального Казахстана". В постановлении указывалось, что находки геологов дают основания для создания производства алюминия, железа, вольфрама, меди, калийных и азотистых туков, снабжения водой промышленных очагов и сельского хозяйства.

В предвоенные годы глубоко преданный Джекказгану Каныш Имантаевич заботился не только о нем. Его замыслы, деятельность расширялись концентрическими кругами: сперва Джекказган - Улытау, теперь Центральный Казахстан - вся республика. Его увлекала мысль о производстве в Казахстане своего чугуна и стали - основы всякой индустрии.

В 1940 году он направляет в высшие инстанции докладную записку, в которой обосновывает целесообразность строительства в республике комбината черной металлургии. По его мнению, серьезная база будущего комбината - железорудное месторождение Атасу и Караганда с ее коксующимися углями. Всего 50 километров, писал Сатпаев, отделяет Атасу от железной дороги Караганда-Жарык-Джекказган. Все было предусмотрено в его докладной записке: и наличие строительных материалов, и водоснабжение. Таким образом, в деловых кратких выкладках обрисовывались контуры будущего Карагандинского металлургического завода.

Серьезной проверкой творческих сил науки явилась Великая Отечественная война. В октябре 1941 года при Госплане Казахской ССР были организованы научно-технический совет и постоянные научно-технические комиссии, объединившие ученых различных отраслей знаний. Это позволило эффективно использовать научные силы для быстрой разработки проблем, имеющих оборонное значение.

К. Сатпаев был избран членом комиссии АН СССР по мобилизации ресурсов Казахстана, Урала и Западной Сибири на нужды обороны. Он возглавил комиссию тяжелой промышленности. Одновременно в 1941 году Каныш Имантаевич становится директором Института геологических наук Казахского филиала АН СССР (с 1946 года - АН КазССР).

В тяжелые годы войны, когда страна временно лишилась важных сырьевых баз в освоенных западных районах, геологические исследования, проведенные под руководством Сатпаева, были направлены на решение проблем, связанных с обеспечением сырьем оборонной промышленности. Открытые крупные месторождения стратегического сырья были освоены в максимально короткий срок. Марганцевые руды месторождений Найзатас и Джекды, открытые Сатпаевым, полностью обеспечили в то время потребности черной металлургии Урала и Сибири.

Большую роль сыграла добыча и отправка на Урал (на Магнитогорский металлургический комбинат) марганцевых руд Джездинского месторождения. В "Истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг." можно прочитать о том, как с вводом в строй рудников Джездинского месторождения восточные районы страны стали давать 84,6 процента всего производства марганцевой руды в стране. "Организация выплавки ферромарганца на заводах Востока, - сказано там же, - явилась большой победой, равной по своему значению выигрышу крупного военного сражения".

Большой помощью для фронта стал металл, добытый из месторождений цветных металлов, вольфрама, молибдена, расположенных в Центральном Казахстане. Создана сырьевая база Карагандинского металлургического комбината. Были внедрены в производство комплексные методы использования руд, большинство компонентов которых до войны оставалось в отходах и безвозвратно терялось. Ученые во главе с К. Сатпаевым обосновали возможность строительства мощного завода ферросплавов на базе новых железорудных месторождений.

В конце 1943 года Каныш Имантаевич с понятной гордостью мог сказать о том, что "... запасы недр Казахстана поставлены сейчас на оборону Родины. Каждые девять из десяти пуль, разящих гитлеровское зверье, отливаются из свинца, добытого в Казахстане. Больше половины танков одеты в броню, в которую вплавлен казахстанский молибден. Свыше одной трети гильз для патронов и снарядов, аппаратуры для связи в действующей армии создано также из сплавов казахстанской меди".

В мобилизации ресурсов Казахстана на нужды обороны большую роль сыграли работы Института геологических наук, возглавляемого Сатпаевым. Экспедиции данного института и Казахского геологического управления (их число возросло с 48 в 1941 году до 130 в 1944 году) выявляли и изучали месторождения черных, цветных и редких металлов, нерудного сырья, горючих полезных ископаемых, водные и гидроэнергетические ресурсы республики. Только в 1943 году экспедиции исследовали площадь в 25 тысяч квадратных километров и свыше 50 объектов. К концу войны было зафиксировано около 500 месторождений редких

металлов - вольфрама, молибдена и олова, из них в 150 были разведаны и учтены запасы.

Форсированными темпами были разведаны новые шахтные поля в Караганде, завершён первый этап детальной разведки в Экибастузе. Было заложено 13 новых угольных шахт и открыты до 20 видов полезных ископаемых, новые месторождения нефти.

Много сил и энергии отдавал Сатпаев и руководству Казахским филиалом Академии наук СССР. Благодаря незаурядным организаторским качествам Каныша Иммантаевича за годы войны филиал организовал 260 экспедиционных отрядов, задачей которых было выявление запасов цветных металлов и редких элементов. Под руководством Сатпаева были исследованы месторождения свинца, сурьмы, никеля и кобальта, без которых невозможна работа военной промышленности, открыты месторождения молибдена, вольфрамовых руд в районе Джаксы-Арганаты. Пожалуй, стоит вдуматься в одну цифру: уже в 1943 году в стенах филиала обучалось свыше 50 аспирантов. Только за три военных года коллектив Казахского филиала вырос с 276 до 700 человек, а объём научной работы увеличился более чем в три раза.

В годы войны Сатпаев стал уделять большое внимание Карагандинскому угольному бассейну, понимая его стратегическое значение для оборонной промышленности. Он лично посещал Караганду в 1927-м, 1949-м и 1958-м годах. Кстати, в 1946-м, 1950-м и 1962-м годах он избирался депутатом Верховного Совета СССР именно по Карагандинской области. В 1958 году при его непосредственном участии в Караганде был создан Химико-металлургический институт, который впоследствии стал базовым научным учреждением при создании Центрально-Казахстанского отделения Академии наук республики (1983 год). На страницах республиканских газет и журналов был опубликован ряд статей маститого ученого, посвященных проблемам Карагандинского бассейна. В трудные военные годы им была направлена специальная группа ученых, которая ознакомилась с шахтами, проанализировала состояние горных работ и оборудования, нашла способы расширить добычу углей для коксования. Использование карагандинского угля для коксования имело огромное значение, но этот уголь требо-

вал предварительного обогащения. Мощность же производственных установок в Караганде не позволяла широко поставить обогатительные работы. Ученые нашли угольные пласты, содержащие высококачественные угли, которые без предварительного обогащения можно было использовать для коксования.

Одним словом, если в предвоенные годы К. Сатпаев как геолог определял значение Джекказгана для развития цветной металлургии, проявил талант организатора геолого-разведочных работ, то в военное время, когда Каныш Имантаевич стал во главе научных сил республики, он уже проявил свой незаурядный талант и как организатор самой науки.

Успешное выполнение задач восстановления и дальнейшего развития народного хозяйства страны в послевоенный период во многом зависело от развертывания научно-исследовательской работы, повышения ее эффективности, роста сети научных учреждений. В этот период много внимания стало уделяться развитию науки на периферии, организации новых научных центров.

26 октября 1945 года Совнарком СССР постановил реорганизовать Казахский филиал АН СССР в Академию наук Казахской ССР. В этой связи была создана правительственная комиссия по организации академии, которую возглавил 38-летний секретарь ЦК КП (б) Казахстана Мухамеджан Абдыкалыков. Как свидетельствует сохранившаяся в архиве справка, обсуждение кандидатур в состав будущей академии было проведено "на заседаниях 37 ученых советов высших учебных заведений столицы и 12 - других городов республики. В обсуждении приняли участие более 1000 человек..."

О строгом отборе кандидатов свидетельствовал хотя бы и тот факт, что ко времени создания академии в Казахстане было уже 76 докторов наук и заслуженных деятелей науки.

1 июня 1946 года состоялось торжественное открытие Академии наук республики. М. Абдыкалыков огласил текст постановления "Об учреждении Академии наук Казахской ССР". С докладом "Состояние и основные задачи развития науки в Казахстане" выступил К. Сатпаев.

В первый состав академии вошли 14 академиков АН КазССР - К. Сатпаев, М. Ауэзов, А. Бектуров, И. Галузо, М. Горяев, А. Жубанов, Н. Кассин, С. Кенесбаев, Н. Павлов, М.

Русаков, Н. Сауранбаев, Г. Тихов, В. Фесенков, С. Юшков, а также 16 членов-корреспондентов: Х. Аветисян, Н. Базанова, А. Бессонов, С. Боголюбский, Р. Борукаев, А. Бричкин, А. Габбасов, Х. Джумалиев, А. Маргулан, А. Машанов, К. Мынбаев, А. Полосухин, В. Смирнов, А. Сызганов, Г. Удинцев, М. Усанович. Были утверждены устав и структура Академии наук Казахской ССР.

По предложению М. Ауэзова, Н. Павлова и Г. Тихова, первым президентом АН был избран Каныш Имантаевич Сатпаев (1946-1952 и 1955-1964 годы). В октябре этого же года Сатпаев был избран в действительные члены Академии наук Союза ССР по отделению геолого-географических наук. Таким образом, он стал не только первым академиком-казахом, но и первым академиком, представляющим ученых республик Советского Востока.

К. Сатпаев с присущей ему энергией и целеустремленностью стал объединять в общей работе усилия многих научных коллективов. Тем более в науке к тому времени окончился не только этап исследователей-одиночек, но также и одиночных коллективов. Для Сатпаева с его нечеловеческой работоспособностью и огромным научным авторитетом такая работа стала более возможна, чем для других. Но и для него она не была простой и легкой.

Годы, в которые Каныш Имантаевич возглавлял Академию, были временем, когда рождались новые науки, новые направления, когда очень многое в старых научных понятиях пересматривалось. Кроме того, именно тогда бурно набирали темп научно-техническая революция, научно-технический прогресс.

В 1948 году в телеграмме президенту АН СССР, академику С. Вавилову Каныш Имантаевич писал: "За короткий срок своего существования Академия наук Казахской ССР, которая является одной из самых молодых в системе национальных академий, превратилась в крупнейшее научно-исследовательское учреждение, центр научной мысли республики. В состав академии входят сейчас 42 научно-исследовательских учреждения, в их числе 16 институтов. В научных учреждениях академии работают более 1800 сотрудников, в их числе 84 доктора наук и профессора, 238 кандидатов наук и доцентов, свыше 200 аспирантов, значительную часть которых составляют представители коренного

населения республики "казахи".

Наука в Казахстане во главе с президентом академии К. Сатпаевым продолжала бурно развиваться. В системе Академии наук КазССР к концу 1950 года действовало 50 научно-исследовательских учреждений, в том числе 19 институтов, 13 секторов, два музея, обсерватория, три ботанических сада и 8 научных баз. В АН КазССР обучалось около 500 аспирантов. К концу 50-х годов в учреждениях академии работало около 100 академиков и членов-корреспондентов АН КазССР.

К сожалению, судьба академика Сатпаева не была лишена драматических коллизий. Не успев как следует организовать Академию наук стала подвергаться многочисленным погромным проверкам на идеологической почве. Президента Академии наук К. Сатпаева и ректора КазГУ им. С.М. Кирова Т. Тажибаева стали обвинять в покровительстве неблагонадежным лицам, являющимся якобы носителями националистических идей и поступков.

26 декабря 1950 года в "Правде" была опубликована статья Т. Шоинбаева, Х. Айдаровой и А. Якунина "За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана". В ходе ее обсуждения огульному разносу и очернению подверглись такие видные ученые и писатели республики, как К. Сатпаев, М. Ауэзов, Е. Бекмаханов, А. Жубанов, К. Джумалиев, Б. Сулейменов, Е. Исмаилов. И как тут не вспомнить следующие строки гениального Беранже:

"Мы преследуем их, убиваем
И статуи потом воздвигаем,
Человечества славу прозрев".

Баталии, которые навязали некоторые демагоги, привели к тому, что из республики вынуждены были уехать К. Сатпаев и выдающийся писатель и ученый М. Ауэзов. Статья "Правды" явилась началом политической расправы над крупным ученым-историком Е. Бекмахановым за издание им книги "Казахстан в 20-40-е годы XIX века". Он был осужден на 25 лет лишения свободы и отправлен в один из дальних лагерей ГУЛАГа. Целый ряд ученых-биологов, медиков, геологов также был изгнан из научных учреждений Академии наук Казахской ССР и вузов республики.

Академик Е. Букетов, пожалуй, первым среди литераторов Казахстана попытался правдиво сказать в своем из-

вестном очерке о тех горьких испытаниях и терниях, что выпали на долю Сатпаева в эти годы. Не зря он взял эпилогом к очерку об академике Сатпаеве слова Владимира Маяковского:

"Где, когда, какой великий выбирал
Путь, чтобы протоптанней и легче".

Да, у каждого великого ученого своя судьба и своя слава. Не зря говорят, что на белом свете существуют две расы, две человеческие разновидности: люди плохие и люди хорошие. И Сатпаев, согласно всем своим основным параметрам, относился к расе людей хороших. Все было в нем гармонично и цельно, все проявления его природы, вплоть до мелочей, были какими-то типично "сатпаевскими", отражающими самое его существо - его философию, его убеждения, устоявшиеся, проверенные жизнью убеждения сильного духом человека. Но во всем, что было дано этому Человеку от природы, сказывалась его простая и добрая душа, которая сразу угадывалась в особенном, на редкость внимательном и тактичном отношении к людям.

Один из патриархов казахстанской науки, ученик Сатпаева академик Шафик Чокин вспоминает: "Я работал с ним более 20 лет. Это особая личность: выдающийся ученый и выдающийся организатор - редко бывает такое сочетание. Казахстану просто очень повезло. Он был очень требовательным человеком. Всех держал на определенном расстоянии. Никогда ни на кого голоса не повышал. Но умел призывать людей к порядку, активизировать их деятельность. Это не так просто".

Сегодня значение деятельности академика К.И. Сатпаева стало ясно каждому. Но все же хотелось бы (для некоторой параллели) рассказать об ученом, работавшем значительно раньше, чем Каныш Имантаевич, - о Э. Резерфорде. Один из друзей сказал ему однажды: "Счастливый вы человек, Резерфорд. Всегда на гребне волны". И услышал ответ: "Конечно. Ведь я сам ее создаю...". Так ответил тот, кому обязана своим появлением на свет новая наука - ядерная физика.

В действительности К. Сатпаев и постоянный титанический труд были неразделимы. Без этого нельзя понять, как за одну человеческую жизнь можно сделать так много. Выдающийся ученый, талантливый организатор, видный общественный деятель, человек энциклопедических знаний

и эрудиции - таким он вошел в сознание современников и память потомков.

К. Сатпаев - автор свыше 640 научных работ. Его основные труды были посвящены геологии рудных месторождений и минеральным ресурсам Казахстана. Еще в годы войны за теоретическое исследование "Рудные месторождения Джезказганского района", обобщавшее пятнадцатилетний труд, ему была присуждена Государственная премия. 19 апреля 1942 года в поздравлении руководства республики, опубликованном в "Казахстанской правде", было сказано: "Ваша работа по освоению недр Казахстана является не только ценнейшим вкладом в геологическую науку, но и в первую очередь служит делу разгрома немецко-фашистских захватчиков".

Безусловно, Канышу Имантаевичу Сатпаеву принадлежат громадные заслуги в развитии производительных сил Казахстана. Его поиски помогли развитию в Казахстане цветной и черной металлургии. Он - создатель отечественной металлогенической науки и основоположник казахстанской школы металлогении. В 1953-1956 годы группой ученых под руководством К. Сатпаева были составлены оригинальные прогнозно-металлогенические карты Центрального Казахстана. Для руководства разработкой данной проблемы нужны были не только выдающиеся теоретические знания Каныша Имантаевича, но и его огромный организаторский талант.

"Металлогенические прогнозные карты, - писал К. Сатпаев, - по необходимости должны венчать пирамиды всех наших современных фактических знаний решительно о всех аспектах геологии и металлогении данного региона". И действительно, исследования в области металлогении со временем приобрели огромное практическое значение. Позднее металлогенические прогнозные карты оказались самым безошибочным компасом: с их помощью геологи открыли в Казахстане сотни новых месторождений.

В 1959 году создателям новой отрасли геологической науки - металлогении, изучающей закономерности распространения в природе месторождений различных видов минерального сырья, К. Сатпаеву (руководителю работы), И. Боку, Р. Борукаеву, Г. Жилинскому, И. Новохватскому, Г. Щербе, Д. Казанли и Г. Медоеву была присуждена Ленинская премия.

Широк диапазон и общественной деятельности К. И. Сатпаева. Его трижды избирали депутатом Верховного Совета СССР. За заслуги перед государством он удостоивался четырех орденов Ленина, ордена Отечественной войны второй степени. В 1947-1964 годы Каныш Имантаевич состоял членом Президиума Комитета по Ленинским и Государственным премиям при Совете Министров СССР. В 1961-1964 годы он был членом Президиума АН СССР и бюро отделения геолого-географических наук. В 1962-1964 годы избирался заместителем Председателя Совета Союза Верховного Совета СССР. Был делегатом XX, XXI и XXII съездов КПСС.

На сегодняшний день проделана большая работа по увековечению памяти этой выдающейся личности. В честь академика Сатпаева названы минерал (сатпаевит), Институт геологических наук НАН РК в Алматы, улица в Караганде, город в Карагандинской области. В июне 1979 года крымский астроном Н. Черных открыл малую планету N 2402 и из циркуляра Межпланетного центра научный мир узнал, что по желанию ее первооткрывателя она названа именем великого ученого-геолога Каныша Имантаевича Сатпаева. Диаметр астероида "2402, Сатпаев" - около 11 километров, полный оборот вокруг Солнца он совершает за три года и 3,7 месяца, через каждый год и пять месяцев Земля в своем орбитальном движении догоняет эту планету и проходит мимо нее. Малая планета "Сатпаев" постоянно находится в созвездии Тельца, выше известного звездного скопления Плеяды, и видна как звездочка малой величины.

Каныш Имантаевич Сатпаев ушел из жизни 30 января 1964 года. И то огромное научное наследие, которое он оставил нам, будет служить как неисчерпаемое духовное богатство, составляя неотъемлемую часть своего народа. Как однажды сказал об одном видном ученом академик К. Скрябин: "Таких людей сравнительно немного, они составляют алмазный фонд человечества". Эти слова можно полностью отнести и к К. Сатпаеву, который так беззаветно преданно служил высоким идеалам Науки и сумел заглянуть далеко в Будущее!

"Наука идет вперед, видоизменяется,
конкретизируя и развивая все,
что сделано ее корифеями.

Только такое бессмертие
и суждено великим
ученым"

(В. Л. Комаров)

БОЖЬЕЙ МИЛОСТЬЮ УЧЕНЫЙ

Жизнь дает немало примеров раннего "восхода" личности в науке. Одним из таких был Карим Мынбаев, который родился в 1906 году в селе Ивановка Нурина района Карагандинской области.

К. Мынбаев прожил короткую, но яркую жизнь. Скупые архивные материалы говорят, что научно-исследовательской работой Карим Мынбаев начал заниматься с юношеских лет и стоял, по сути, у истоков становления биологических и сельскохозяйственных наук в Казахстане.

Формирование сельскохозяйственных и биологических наук началось в нашей республике с середины 20-х годов. В 1925 году были созданы Казахский санитарно-бактериологический и научно-исследовательский ветеринарный институты. В следующем году появился научно-исследовательский институт удобрений и агропочвоведения. В дальнейшем были организованы Институт животноводства (1933 г.) и Институт земледелия (1934 г.). В 1936 году научные опыты начала проводить Карагандинская сельскохозяйственная опытная станция. А в 1940 году сеть научно-исследовательских учреждений пополнилась крупным научным центром - Казахским филиалом Всесоюзной академии сельскохозяйственных наук (ВАСХНИЛ).

Безусловно, основной вклад в формирование учреждений сельскохозяйственного и биологического профиля, в развертывание биологических исследований в вузах республики, институтах Восточного отделения ВАСХНИЛ, в системе министерств сельского, рыбного хозяйств, в развитие сельскохозяйственных наук в республике, наряду с такими крупными учеными, как Х. Чурин, Д. Зыков, А. Даулбаев, внес и К. Мынбаев.

Карим Мынбаев способствовал развитию фундаменталь-

ной науки в области биохимии и ресурсоведения растений. В своих многочисленных научных исследованиях он особое внимание уделял проблемам физиологии соле-, засухо- и морозоустойчивости растений, всесторонне обобщая пути повышения урожайности сельскохозяйственных культур. Работы ученого отличались широтой теоретических обобщений, разносторонностью, высоким научным уровнем. Мировую известность К. Мынбаеву принесли такие фундаментальные научные монографии, как "Биологические особенности развития и новые методы селекции" (Алма-Ата, 1946 г.), "Пустыня Бетпак-Дала" (Алма-Ата, 1948 г.), "Пути повышения урожайности сельскохозяйственных культур" (Алма-Ата, 1948 г.).

Ученик выдающегося русского ученого Николая Вавилова, он рано понял, что биология, особенно ее стыки с другими науками - это именно та область науки, которая должна в будущем оказать на жизнь общества первостепенное влияние. Карим Мынбаевич за свою короткую жизнь оставил значительное научное наследие, опубликовав более 300 научных трудов, в том числе пять монографий. В своих работах он доказывал, что, только познав законы наследственности, роста организма, его взаимодействия со средой, можно реально воздействовать на биологические процессы. Лишь в наше время мы стали понимать, насколько прав был ученый, какие революционные результаты сулят нам его выводы в борьбе против самых опасных болезней, а также в деле обеспечения населения биологически чистыми продуктами питания, установления правильных взаимоотношений между человеком и природой.

Едва началась война, К. Мынбаев идет на фронт. Но вскоре его отзывают в Алматы, на должность первого заместителя председателя Госплана Казахской ССР. Он избирался и депутатом Верховного Совета республики второго созыва. В 1944 году К. Мынбаев защищает докторскую диссертацию и избирается председателем президиума Казахского филиала ВАСХНИЛа, одновременно возглавляет кафедру селекции и генетики в сельскохозяйственном институте и кафедру дарвинизма в Казахском государственном университете.

1 июня 1946 года в торжественной обстановке состоялось открытие Академии наук Казахстана. В начальном ее

составе было 14 академиков и 16 членов-корреспондентов. В первой когорте вновь избранных членов-корреспондентов был и 40-летний К. Мынбаев. Этот факт стал признанием больших творческих заслуг молодого ученого в области становления и развития сельскохозяйственных и биологических наук в республике.

Карим Мынбаев занимался наукой в таких условиях, по сравнению с которыми нынешние трудности кажутся просто курортом. В наше время обвального падения престижа науки и всеобщего бегства из нее разуверившихся молодых талантов жизнь К. Мынбаева дает убедительное доказательство тому, что настоящего ученого от любимого дела не могут отвлечь никакие препятствия. Но для этого необходимо маленькое условие: быть ученым Божьей милостью, а не служить при науке сезонным рабочим.

Карим Мынбаевич много внимания уделял подготовке молодых специалистов. Под его руководством защищено 5 докторских и 40 кандидатских диссертаций. Его жизнь трагически оборвалась в 1948 году, когда ученому было всего 42 года - он погиб в авиакатастрофе. И нам - его благодарным землякам и ученикам - предстоит продолжить работу по увековечению памяти Карима Мынбаева, выдающегося ученого, крупного государственного и общественного деятеля, организатора науки и народного образования в Казахстане, чуткого и душевного человека, снискавшего большое уважение и авторитет в научном мире.

"Пути не открываются
перед теми, кто не борется"
(Лу Синь)

ЖИЗНЬ, СОЗВУЧНАЯ ЭПОХЕ

Бурная эпоха с ее крупными, коренными преобразованиями в жизни общества делает социально активными огромные массы людей. Но даже на этом фоне, на этой высокой волне появляются личности, которые как бы аккумулируют в себе энергию времени, энергию масс и сами становятся ускорителями общественного прогресса. Таким был Файзулла Сергазинович Сергазин - выдающийся горный инженер, крупный организатор Карагандинского угольного бассейна и промышленности республики.

Он родился в 1910 году в колхозе Кзыл-Тан Акмолинской области. В 30-е годы десятки тысяч специалистов, подготовленных в высших и средних учебных заведениях Москвы и Ленинграда, Киева и Баку, Харькова и Воронежа, Ташкента и Днепропетровска влились в ряды строителей Казахстана. Успешно завершив учебу в Московском горном институте, возвратился в родные края и Файзулла Сергазин, получив блестящее образование - это была высшая школа по всем критериям.

Молодой одаренный специалист сумел воспользоваться своими знаниями на практике. В 1936-1938 годах он работает начальником участка шахты имени Калинина, а в 1938-1950 годы - главным инженером шахты "Федоровский пласт", главным инженером управления открытых работ, главным инженером треста "Карагандауглеразрез".

Как в мирное довоенное время, так и в трудные годы Великой Отечественной войны, Ф. Сергазин отдавал энергию, знания и опыт выполнению государственных планов по обеспечению страны топливом. Известно, что в военный период и, особенно в первые послевоенные годы самой важной отраслью народного хозяйства Казахстана стала угольная промышленность, представленная, прежде всего третьей угольной базой страны - Карагандинским бассейном.

От того, как работали шахтеры, во многом зависел успех энергетиков, строителей, тружеников сел, машиностроителей. Требовалось полностью удовлетворить потребность

предприятий, строек, заводов, фабрик, жилищного хозяйства в топливе. Но для этого одного энтузиазма было мало. Нужен был точный инженерный расчет, чтобы в очень сложных горно-геологических условиях и в условиях острой нехватки забойной техники не снижать темпов добычи угля.

Именно в это время молодой горный инженер выступил активным сторонником ускоренного технического перевооружения шахт и разрезов Карагандинского бассейна, повышения производительности и улучшения условий труда на базе применения средств комплексной механизации и автоматизации. Файзулла Сергазинович одним из первых среди специалистов горного профиля понял, что только прогрессивные технологические решения и высокопроизводительное горношахтное оборудование являются базой осуществления нового этапа в техническом перевооружении угольной промышленности Казахстана, концентрации и интенсификации горных работ, позволят в будущем ликвидировать тяжелый ручной труд и обеспечить восстановление нарушенных горными работами земельных угодий.

И действительно, в первые послевоенные годы была проведена большая работа по техническому оснащению шахт бассейна. Основные процессы производства угля - рубка, погрузка и перевозка - были механизированы. Если в 1950 году месячная производительность труда одного рабочего составляла 58,1 тонны, то в 1955 году она была доведена до 77,1 тонны.

В 1952 году, после окончания Академии угольной промышленности в Москве, Ф. Сергазин возглавил один из крупных карагандинских трестов - "Ленинуголь". В 1957-1967 годах он уже первый заместитель председателя Совнархоза Карагандинского экономического района, председатель Карагандинского промышленного облисполкома, секретарь Карагандинского обкома Компартии Казахстана. Именно этот период можно считать самой яркой полосой жизни и творчества Файзуллы Сергазиновича, наиболее полно раскрывший его талант руководителя, организатора, инженера и ученого.

В эти годы он немало сделал для развития угольной промышленности республики - Карагандинского и Экибастузского бассейнов. Много внимания уделял подготовке и воспитанию кадров для отрасли. Производственная и воспита-

тельная работа завоевала ему большой авторитет и уважение среди трудящихся области. Причем инженерную и руководящую деятельность Сергазин успешно сочетал с научно-педагогической, читая лекции по курсу разработки месторождений полезных ископаемых в Карагандинском политехническом институте. В 1962 году решением ВАК он был утвержден в ученое звание доцента. Многие научные статьи, написанные им, и монографические исследования, выполненные под его руководством, получили высокую оценку научной общественности.

В последние годы жизни Файзулла Сергазинович плодотворно работал первым заместителем начальника, заместителем начальника по капитальному строительству управления угольной промышленности республики. На этих постах он сочетал в себе качества ученого-горняка и практика, досконально знающего секреты угледобывающего производства. Это было одной из самых сильных сторон его личности как деятеля государственного масштаба, умеющего видеть все многообразие не только текущих, но и перспективных задач, сложное переплетение самых разных факторов социально-экономического развития горной промышленности. Не зря в своей книге воспоминаний "О моем времени" Д. Кунаев особо отметил: "Большой вклад в развитие Карагандинского бассейна внесли: инженер Сергазин, очень рано ушедший из жизни, а также академик АН КазССР А. Сагинов, работавший продолжительное время ректором Карагандинского политехнического института".

В 1971 году Файзуллы Сергазиновича не стало. Сказались огромное напряжение и постоянная большая нагрузка, которые сопровождали его на протяжении всей жизни. В чем же секрет немеркнущего обаяния и авторитета этого человека? Прежде всего, в самоотверженной преданности делу, в широте и глубине знаний, в несгибаемой силе духа и воли, глубочайшей принципиальности и честности. Естественно, в открытой душе, оптимизме и жизнерадостности.

Файзулла Сергазинович Сергазин не умел, не мог просто жить. Он дерзал и горел в работе. И жар его сердца, его мечты и чаяния доходят до нас, вызывают в нас отклик и через многие годы.

"Время достаточно длинно для того,
кто пользуется им, кто трудится и
мыслит, расширяет его границы"
(Вольтер)

"Талант в науке есть,
прежде всего, способность
к упорному творчеству"
(Д. С. Лихачев)

БЕЗЗАВЕТНОЕ СЛУЖЕНИЕ НАУКЕ И ОБРАЗОВАНИЮ

Надолго запоминаются встречи с людьми, чья биография тесно переплелась с биографией нашей страны. И тем более приятно, что такой человек беззаветно трудится рядом с нами, приумножая славу отечественной науки и образования. Это - Талгатбек Абдрахманович Абдразаков, крупный ученый-экономист, видный организатор общественной науки, учитель и воспитатель многих поколений научно-педагогических и практических работников, доктор экономических наук, профессор, широко известный в Казахстане и за рубежом.

Жизнь Т. А. Абдразакова, насыщенная и яркая, воплощает судьбу целого поколения казахской интеллигенции, отдавшего все свои силы и энергию служению Народу. Он родился 23 марта 1920 года в Баян-Аульском районе Павлодарской области. Судьба не благоволила к молодому человеку: он очень рано осиротел. К тому же в 30-40-е годы на долю его поколения жизнь ставила все больше вопросов, на которые не было ясных ответов. А потому с детских и юношеских лет символом его веры становились герои, сердца и разум которых он наделял честностью и совестью, любовью к труду и родной земле, непримиримостью к злу и обману, корысти и равнодушию, искренней верой в торжество всеобщего добра и справедливости, которая только и поможет изменить существующую реальность.

И когда вероломное нападение фашистских захватчиков нарушило мирный труд народа, Талгатбек Абдрахманович с первых дней Великой Отечественной войны находился в рядах Советской Армии. Не зря все, связанное с Великой

Отечественной, для него священно. Мне кажется, и меру человеческого он определяет до сих пор отношением к войне и ее солдатам.

После демобилизации, пройдя суровую школу жизни в период войны, он поступил на исторический факультет Карагандинского учительского института. Окончив вуз, работал лектором, затем заведующим отделом пропаганды и агитации Карагандинского обкома партии. С 1950 по 1952 год учился в Высшей партийной школе (ВПШ) при ЦК ВКП (б). После окончания ВПШ на протяжении пяти лет находился на ответственной партийной и комсомольской работе: секретарь Карагандинского горкома партии; первый секретарь ЦК ЛКСМ Казахстана; секретарь Гурьевского горкома партии.

Чему же посвятить свои силы? Как определить призвание своей жизни? Этот вопрос неминуемо возникает перед всяким человеком - в зависимости от возраста и в разных формах.

Экономика всегда привлекала внимание Талгатбека Абдрахмановича. И вполне зрелом возрасте он решил выбрать науку делом всей оставшейся жизни. С этой целью в 1957 году перешел на научно-преподавательскую работу, и с тех пор его жизнь навсегда слилась с поступательным движением экономической мысли, разработкой политической экономии в широком смысле слова, созданием системы экономических наук в республике.

В 1957-1961 годы Т. А. Абдразаков учится в аспирантуре Академии общественных наук. Эти годы оказались для него подлинной школой роста как ученого. Круг вопросов научных исследований был весьма широк, интересен и актуален. Именно в эти годы он часто вспоминал мудрость о том, что "человек совершенен только в двух случаях: когда он творит и когда он любит".

После успешной защиты кандидатской диссертации с 1961 по 1972 год возглавлял кафедру политической экономии Карагандинского педагогического института. В 1972-1978 годы был первым деканом экономического факультета, работал заведующим кафедрой политической экономии второго в то время классического вуза республики - Карагандинского государственного университета. Этот этап научно-педагогической деятельности Талгатбека Абдрахмановича

вича оказался весьма плодотворным. В 1977 году успешно защитил диссертацию на соискание ученой степени доктора экономических наук на тему: "Закономерности построения социалистической экономики и особенности их проявления в национальных районах СССР (На примере Казахской ССР)".

Основные положения докторской диссертации соискателем были изложены в фундаментальной монографии "Закономерности построения социалистической экономики в национальных районах СССР", вышедшей в свет в 1975 году в издательстве "Наука". При написании монографии и диссертации автором были широко использованы монографии и статьи видных ученых-экономистов, статистические сборники, иностранная литература, архивные фонды. Научная новизна выполненного исследования состояла: в изучении региональных аспектов использования закона планомерного развития народного хозяйства; в раскрытии механизма мобилизации материальных и финансовых ресурсов, распределения и перераспределения национального дохода между республиками в целях обеспечения планомерного расширенного воспроизводства; в выявлении сущности и формы сотрудничества и взаимопомощи народов в развитии экономики; в анализе взаимозависимости между материальным производством и ростом благосостояния и культурных потребностей трудящихся масс и их удовлетворением; в определении основных направлений дальнейшей научной разработки данной проблемы. Интересно отметить, что еще в 70-е годы профессор Т. А. Абдразаков высказал ценную мысль, которая не потеряла своей актуальности до сегодняшнего дня: нельзя ориентировать экономику только на добычу и использование минерального сырья; недопустимо нарушение неписаного общественного договора между поколениями, согласно которому ныне живущие люди должны оставлять детям и внукам необходимые им средства жизни, не истребляя их в надежде, что научно-технический прогресс в будущем позволит обойтись без нефти, газа, угля, руды.

В 1978 году Т. А. Абдразаков назначается ректором Карагандинского кооперативного института (ныне Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза). В истории можно назвать немного ученых, у которых талант соче-

тался бы с блестящими организаторскими способностями. Около 10 лет деятельности на посту ректора были посвящены превращению института в настоящую коллегия мыслителей и ученых, очаг научного творчества и света. Много сил и энергии он отдал строительству и развитию возглавляемого вуза, восстановлению научной жизни в его стенах. Исходными постулатами кооперативного института в те годы стали демократизм, свобода суждений и критики. Его организаторский талант, любовь к науке и глубокое уважение к ее представителям способствовали созданию в коллективе благоприятного психологического климата. В эти годы он как бы руководствовался замечательной идеей, высказанной знаменитым английским философом Фрэнсисом Бэконом: "Знание и могущество - одно и то же". До сих пор преподаватели и воспитанники кооперативного института в своих воспоминаниях характеризуют профессора Абдразакова Т. А. как широко мыслящего ученого и педагога, увлекательно читавшего лекции, чутко относившегося как к студентам, так и к преподавателям.

С 1987 года и по настоящее время он профессор кафедры экономической теории Карагандинского государственного университета им. Е. А. Букетова. Сегодня Т. А. Абдразаков известен в нашей республике и странах СНГ как видный общественный деятель (в 1954-1958 гг. избирался депутатом Верховного Совета СССР, является почетным гражданином города Караганды), крупный ученый и талантливый публицист, активно развивающий новые, прогрессивные направления экономической науки. Как правило, научные выводы он строит на основе кропотливого изучения и обобщения статистического и конкретно-исторического материала. Видимо, про таких ученых, как Талгатбек Абдраманович, академик В. С. Немчинов как-то сказал: "Его научную мысль можно уподобить мощному плугу, впервые глубоко бороздящему нетронутую целину".

Владея универсальными знаниями, используя воспитанное десятками лет самоотверженной работы колоссальное трудолюбие, Т. А. Абдразаков с большим увлечением трудится в разных отраслях экономической науки. Политическая экономия и планирование народного хозяйства, статистика и социология, экономическая история и менеджмент, основы рыночной экономики и предпринимательства, и т.

д. - все это далеко не полный перечень отраслей знаний, в которых ученый проложил новые пути, сделал научные обобщения и открытия, выдвинул новые положения и идеи, сказал свое веское слово. Ему принадлежит около 200 научных печатных работ.

Среди трудов, изданных Т. А. Абдразаковым в первой половине 90-х годов, особо следует выделить: учебник на казахском языке "Краткий курс политической экономии" (Караганда, 1991, 14,4 п. л., в соавторстве); монографии - "Экономические последствия присоединения Казахстана к России" (Караганда, 1992, 6 п. л.) и "Основные вопросы перехода от централизованно-плановой экономики к рыночным отношениям" (Караганда, 1994, 5 п. л., на казахском языке). Указанные работы до настоящего времени остаются в числе лучших монографических исследований и учебных пособий по наиболее сложным вопросам политической экономии и рыночной экономики.

Среди трудов Т. А. Абдразакова, опубликованных во второй половине 90-х годов, важное место занимает монография "Современные концепции общественного развития" (Караганда, 1996, 11,2 п. л.). В книге анализируются сущность и особенности сложившихся концепций общественного развития. В ней рассматриваются концепция формационной системы общественного развития, различные теории индустриального общества; освещаются особенности экономического развития на основе определения характера его технологической базы, сложившихся рыночных отношений, хозяйственного механизма и его видоизменения в зависимости от специфики роста экономики; определенное место отводится анализу социальной сферы, рынка труда современного общества. Особый интерес в этой монографии вызывает то, что в ней дана развернутая оценка системе взглядов Дж. К. Гэлбрейта как создателя неoinституционализма. Отмечается, что его концепции неoinституционализма сформировались на основе идей пяти экономических школ-доктрин: классической школы экономического либерализма Смита - Рикардо, неоклассической школы-синтеза А. Маршалла, институционализма Т. Веблена, научной социалистической доктрины К. Маркса и концепции нормативной рыночной экономики (регулируемой государством) Дж. Кейнса. Поэтому созданная Гэлбрейтом система эко-

номических взглядов широка и открыта к восприятию новых прогрессивных научных идей.

Одна из крупных фундаментальных работ ученого - монография "Распад советского общества: причины и последствия" (Караганда, 1999, 9,9 п. л.). В ней освещаются вопросы, вызывающие значительный интерес в мире и связанные с событиями, которые изменили всю мировую обстановку. В книге распад советского общества, его причины и последствия рассматриваются на основе всестороннего анализа исторических фактов и использования обширных литературных источников. обстоятельно проанализирован личностный фактор распада общества, а также исследованы последствия распада, характер постсоветского общества и особенности его реформирования.

Т. Абдразаков - активный пропагандист в области распространения экономических, исторических и политических знаний. Им опубликован ряд работ и статей, рассчитанных на широкую и разностороннюю читательскую аудиторию: "Историко-экономические и публицистические статьи" (Караганда, 1993, 6 п. л.); "Некоторые аспекты декабрьских событий" ("Азия-Транзит", 1997, 16 декабря, 0,5 п. л.); "Ущербное направление в экономической подготовке кадров" ("Азия-Транзит", 1998, 1 января, 0,4 п. л.); "Взгляд со стороны на правительственную среднесрочную программу" ("Азия-Транзит", 1998, 15 января, 0,4 п. л.); "Проблемы управления переходного периода" ("Азия-Транзит", 1998, 23 апреля, 0,5 п. л.); "Наследие К. И. Сатпаева - достояние народа" ("Азия-Транзит", 1999, 8 апреля, 0,4 п. л.); "К вопросу о причинах кризиса сельского хозяйства и путях его преодоления" ("Азия-Транзит", 1999, 4 августа, 0,5 п. л.), "Амир Тимур" ("Индустриальная Караганда", 1996, 25 декабря, 0,4 п. л.) и др. Только что опубликован двухтомник избранных трудов ученого.

Правительство республики высоко оценило научную, педагогическую и общественную деятельность профессора Абдразакова Т. А. Он награжден орденами "Отечественной войны" первой степени и "Знак Почета", медалью "За отвагу", многими почетными грамотами.

В заключение хотелось бы отметить то, что Талгатбек Абдрахманович является обаятельным человеком, соединяющим непринужденность и простоту в обращении, мягкий

юмор и живость мысли. Он бескорыстен и приветлив, справедлив и добр, никогда не теряет оптимизма, присутствия духа, веры в людей. Вообще удивительно его умение строить отношения с людьми. И с профессором, и со студентом он разговаривает одинаково ровно, почтительно, уважительно, без подобострастия или чванства.

А внешний вид! И сегодня у него осанка и выправка строевого офицера. Он всегда чисто выбрит, аккуратно одет, подтянут. А память! В свои 80 лет великолепно помнит то, что происходило 40-50 лет назад...

Но главное наследие Т. А. Абдразакова - это армия учеников и воспитанников, теоретиков и практиков-экономистов. Они имели счастье слушать его лекции, изучают учебники и книги наставника, обогащаются от общения с ним. Его лекции неизменно пользуются большим успехом у студентов. Очень многим людям маститый ученый облегчил шаги по торной дороге науки и жизни. Некоторые из них уже широко известны своими работами в разных областях экономической практики.

Т. А. Абдразаков полон творческих сил. Его жизненная и научная позиция является ярким примером служению Делу и Родине.

"Польза, которую ученый как таковой приносит нации, измеряется количеством новых знаний, которыми он ее обогащает"
(Максвелл)

"Труд ученого - это такой род умственной работы, которая захватывает все существо человека"
(Е. А. Букетов)

"НЕТ, ВСЬ Я НЕ УМРУ..."

У гигантской личности свой жизненный ритм, своя индивидуальная судьба и, конечно, свое право распоряжаться ею.

В наше время, когда принципы гласности, демократизации и нового мышления прочно утверждаются в науке, решительно пересматривается оценка многих выдающихся ученых: Н. Вавилова, А. Сахарова, Н. Тимофеева-Ресовского и др. В этой связи встает вопрос: изменилось ли наше отношение к Евнею Арстановичу Букетову, как к ученому и человеку по прошествии времени и с учетом сегодняшних реалий?

Нет, он по-прежнему остается для нас выдающимся ученым, видным писателем, талантливым переводчиком и литературным критиком. Многие его научные труды по праву считаются классическими. Нас продолжает восхищать самое удивительное качество Е. А. Букетова - его всеобъемлющий энциклопедизм. Причем - это не просто обширная эрудиция, а синтетическая система знаний, слитная и органичная целостность идей и действия.

Правда, не всегда вклад Евнея Арстановича в науку получал высокую оценку. Были в его жизни тяжелые времена. Ему приходилось встречаться и со злобной критикой, и лживыми сплетнями, и с ядовитой насмешкой. Но вот что не мучило его никогда, так это неверие в свое дело. В дело, которому он не изменял ни при каких обстоятельствах.

Е. А. Букетов родился 23 марта 1925 года в Северо-Казхстанской области. Здесь, в семье скотовода-крестьянина, он познал грамоту, получил первую жизненную закалку, прошел школу свободомыслия и трудолюбия. Заниматься наукой - это не только иметь обширные знания, хорошо соображать, анализировать, обобщать. Это еще и быть лю-

бознательным, способным много работать. Далее, бескомпромиссно честное отношение к делу должно быть органически присуще ученому. А где, как не в деревне, да еще с малых лет этому учиться? Не зря Евней Арстанович неизменно гордился своим происхождением: "Я - казах. Мои родители - скотоводы. Родители моих родителей и все мои предки - не знаю, с какого колена это началось, - испокон веков водили отары. Да и сейчас мои братья, мои друзья, младшие и старшие, пасут овец. Пасут с удовольствием и даже с радостью..." ("Грани творчества", с.3).

Его детство и юношеские годы совпали с очень трудным периодом жизни нашего народа: годы коллективизации, годы сталинских репрессий, годы войны. Поэтому только в 1945 году смог Евней Арстанович сесть за студенческую парту Казахского горно-металлургического института (КазГМИ). И надо сказать: студент Букетов и его друзья испытывали в трудные послевоенные годы жгучее чувство творчества. Это чувство осталось с ними на всю жизнь. В то сложное время они не просто поглощали знания. Они стремились сказать свое веское слово в науке и в процессе учебы. Хороший студент и сегодня стремится к этому. Желание творить присуще многим. Но у поколения Букетова это желание имело другую концентрацию - оно было острой потребностью. Естественно, как один из талантливых выпускников, в 1951 году он был принят в аспирантуру КазГМИ. И молодой ученый с головой окунулся в исследования проблем извлечения молибдена и его химического анализа. Эти исследования легли в основу блестяще защищенной в 1954 году кандидатской диссертации.

Начался новый этап творческого пути. С 1954 по 1958 год он работает ассистентом и доцентом кафедры металлургии легких и редких металлов, а в 1958-1960 годы заместителем директора по учебной работе КазГМИ. В феврале 1960 года по предложению Президента Академии наук республики К. И. Сатпаева направляется директором научно-исследовательского химико-металлургического института в г. Караганду. Вот как описывает свою первую встречу с выдающимся ученым Евней Арстанович: "Это было, по-видимому, состояние внезапного соприкосновения с чем-то недосыгаемым, сказочно высоким, когда ты вдруг чувствуешь что это соприкосновение произошло потому, что ты оказался

каким-то образом достоин его, и что за этим следует та высокая ответственность, которая потребует от тебя истинного, глубинного понимания значения твоих будущих замыслов и действий" ("Шесть писем другу", с. 204-205). Кстати, многих благословила в добрый путь щедрая душа Сатпаева, но авансы вернули не все. Так что подарок судьбы - видимо, не главное, а сопутствующее.

Много сил, энергии и знаний приложил новый директор становлению и развитию Института. Одновременно занимался разработкой пиро- и гидрохимических способов извлечения селена и теллура из медеэлектролитных шламов. Итогом многолетних фундаментальных исследований явилась защищенная в 1966 году докторская диссертация. Признанием его творческих заслуг перед наукой стало избрание в 1970 году в члены-корреспонденты, а в 1975 году - в академики Академии наук Казахстана.

Вся жизнь академика Е. А. Букетова стала прекрасным подвигом, непрерывною борьбою и непрерывною победою. Его работоспособность доходила до границ человеческих возможностей. И голова ходит кругом от мысли, что он сделал и что мог бы сделать, если бы этому не помешала преждевременная смерть. Неугасимую жажду Евнея Арстановича к познанию можно выразить полно словами замечательного поэта Б. Пастернака:

Во всем мне хочется дойти
До самой сути.
В работе, в поисках пути,
В сердечной смуте.
До сущности протекших дней,
До их причины,
До оснований, до корней,
До сердцевины.
Все время, схватывая нить
Судеб, событий,
Жить, думать, чувствовать, любить,
Свершать открытья.

Диапазон его научных интересов был весьма широк, распространяясь на ведущие отрасли естествознания - химию и физику, на горнорудное дело и металлургию, угольную промышленность и нефтепереработку, историю и языковедение, поэзию и литературу, изобретательство и перевод-

ческое дело. Это можно понять, если обратиться к его мысли, изложенной в книге "Шесть писем другу" (с. 186): "Ни у одного ученого не может появиться конкретная, ясная и совершенно новая идея, если у него нет в голове большой суммы основательно утвердившихся знаний: чем шире, глубже, точнее, современнее он владеет наличными знаниями, тем плодотворнее, целеустремленнее он может мыслить".

Ученый разработал такое оригинальное направление химии, представляющее большой теоретический и практический интерес, как физико-химические основы производства редких и цветных металлов. Е. А. Букетовым и его учениками изучено электрохимическое поведение халькогенов и халькогенидов и благородных металлов в растворах. Метод очистки медного электролита от примеси мышьяка и сурьмы был внедрен на Балхашском ГОКе. В 1969 году за работы, связанные с разработкой и внедрением технологии комплексной переработки медных руд на Балхашском ГОКе, Е. А. Букетову была присуждена Государственная премия СССР.

Работы в области электрохимии позволили разработать ему метод определения элементарного фосфора в шламе. Это открытие было зарегистрировано в Госкомитете по делам изобретений и открытий под названием "Определение фосфора в фосфорном шламе по способу Букетова-Баешова".

Говоря о вкладе академика в создание современной металлургической технологии, нельзя не отметить его исследования по использованию шахтных печей в цветной металлургии и по гидрометаллургии цветных и редких металлов. Он явился инициатором возрождения, исследования и освоения шахтных печей в цветной металлургии для обжига гранулированного сырья редких и цветных металлов.

Под руководством Е. А. Букетова разработан перспективный автоклавный способ разложения бедных фосфоритов с получением фосфорнокислых солей. Ученый внес большой вклад в разработку технологических схем металлургического передела марганцевого сырья Казахстана без их обогащения с целью получения стандартных марганцевых ферросплавов. Достаточную известность получили его исследования в области химии и металлургии мышьяка и его соединений. Им лично и его последователями предложены способы применения сорбционно-экстракционных

процессов и мембранной технологии для эффективной переработки растворов электролитического рафинирования меди и извлечения из них таких ценных компонентов, как сульфаты меди и никеля, серная кислота, мышьяк, сурьма и др.

Е. А. Букетов стал создателем обобщающего научного направления "Химия и технология халькогенов и халькогенидов". Он был организатором и руководителем первого (в 1978 г.) и второго (в 1982 г.) Всесоюзных совещаний по этому направлению, проводившихся в г. Караганде. Исследования в указанной области Евнеем Арстановичем были начаты в 60-е годы, когда он работал директором ХМИ. Затем они были продолжены в КарГУ. И здесь в 1982 году им была открыта по данному направлению первая пробная лаборатория. В этой связи уместно привести интересный факт из истории науки. Однажды к великому ученому Фарадею явился член английского правительства. Обойдя лабораторию и посмотрев некоторые опыты, министр спросил Фарадея: "Каково практическое значение опытов, проводимых в вашей лаборатории?" Гениальный ученый моментально ответил: "А каково же практическое значение маленького ребенка? Кто может предсказать, кем станет ребенок, когда достигнет мужества?".

Академик считал, что для нас, жителей угольной Караганды, особенно интересна идея Д. И. Менделеева о газификации углей и транспортировке горючих газов по трубам. В книге "Грани творчества" (с. 109) он приводит слова выдающегося русского химика: "...Угли из земли вынимать не будут, а там, в земле, его сумеют превращать в горючие газы и их по трубам распределять на далекие расстояния".

Обстоятельно изучив работы своего великого предшественника и современные изыскания в области подземной газификации углей, Е. А. Букетов обосновал теоретическую возможность и практическую целесообразность газификации глубокозалегающих угольных пластов Карагинского бассейна. По его мнению, строительство станции подземной газификации угля в нашем районе позволило бы получить высококалорийный горючий газ и жидкие углеводороды, пригодные для использования в качестве топлива, а также сырья для химической промышленности.

Евнеем Арстановичем была сформулирована также концепция получения жидкого топлива (бензина) из высокозоль-

ных бурых углей некоторых месторождений Карагандинского бассейна. Для этой цели им была создана лаборатория, которой руководил до конца своей жизни.

Необходимо особо отметить, что сила предвидения Букетова играла ведущую роль не только в формировании научных направлений, но и научных коллективов. С поразительным чутьем он находил "нужных" ученых и смело вручал им целые научные направления. Для обсуждения научных проблем академик был доступен в любое время. Он предупреждал, что "научные школы, которыми славятся отечественные университеты, не рождаются по взмаху волшебной палочки, это - процесс сложный, длительный, предполагающий наличие квалифицированного профессорско-преподавательского состава с крупными талантливыми учеными в его ядре" ("Грани творчества", с. 74). Ученым создана огромная школа - более 60 докторов и кандидатов наук, среди которых ныне академики, профессора, доценты.

Перу Е. А. Букетова принадлежат около 250 научных статей и тезисов-докладов, 9 монографий, 2 учебных пособия. Им совместно с учениками получено около 100 авторских изобретений, запатентованных в США, Канаде, Австралии, Швеции, Финляндии, Германии и других странах.

Евней Арстанович считал, что для развития науки необходимо широкое образование. Он понимал, что средние научные достижения, видимо, можно осуществить, в какой-то мере обойдя гуманитарное образование. Но для открытия, которое движет науку вперед, оно очень нужно, ибо является признаком высокого интеллектуального уровня.

Статья Е. А. Букетова к 70-летию К. И. Сатпаева, публицистический рассказ, посвященный 150-летию Ч. Валиханова, исследования о многогранной научной и общественной деятельности первого Президента Академии наук республики, эссе "Святое дело Чокана" - все это составило весомый вклад академика в литературоведческую науку.

Определенный вклад внесен ученым в литературную критику. Им написаны критические статьи и рецензии на книги видных представителей казахской прозы - на роман "Пробужденный край" Г. Мусрепова, на спектакли "Шокан Валиханов" С. Муканова, "Майра" А. Тажибаева, "Токаш Бокин" З. Шашкина, "Легенда о любви" Назыма Хикмета.

Е. А. Букетов прекрасно переводил русскую прозу и по-

эзию. Так, он перевел на казахский язык повесть И. Василенко "Артемка", рассказы и статьи Э. Золя, роман болгарского писателя И. Вазова "Под иггом". Ученый познакомил казахского читателя с Пушкиным, Шекспиром, Маяковским, Есениным, "Макбет" Шекспира был поставлен Карагандинским театром имени С. Сейфуллина.

Высоко ценя публицистические работы Букетова, нельзя не отдать ему должное и как художнику слова. В 1975 году на казахском языке вышла его книга "Человек, родившийся на верблюде". Спустя два года на русском языке вышла книга документальной художественной прозы "Грани творчества". В эти книги вошли очерки-размышления о творческих личностях, ставших олицетворением духовных сил казахского народа. Давая литературные портреты деятелей науки и культуры республики, опубликованные в двух книгах (К. И. Сатпаева, М. О. Ауэзова, И. К. Каракулова, М. И. Усановича, Ш. Айманова и др.), автор мастерски показывает, что только упорным трудом человек прокладывает в науке и искусстве свой путь, создает замечательные духовные ценности, служит своему народу, составляя предмет его законной гордости. Евней Арстанович был уверен, что тот, кто имеет призвание, в примерах из жизни выдающихся ученых и деятелей культуры найдет живительную поддержку своим устремлениям и с большей настойчивостью будет заниматься своим любимым делом.

Особо стоит сказать о книге Е. А. Букетова "Шесть писем другу", вышедшей в издательстве "Жалын" в 1989 году. Она написана в форме писем другу, полно и ярко отражает личность автора, рассказывает о славных людях, с которыми ему пришлось столкнуться в жизни. Книга поражает энергией мысли, силой чувств, устремленностью в будущее. Она о самом дорогом и священном в жизни - дружбе между людьми.

Мы знаем Е. А. Букетова не только как выдающегося ученого и литератора, но и как крупного организатора народного образования в нашем регионе. Он был первым ректором Карагандинского госуниверситета (с марта 1972 года по 1979 год), составителем его проекта. Проект учитывал насущные потребности Центрального Казахстана в специалистах с широкой общеобразовательной подготовкой для разных отраслей хозяйственной, научной и культурной деятельности. Так, в книге "Грани творчества" (с. 67) он писал:

"Я считаю необходимым коснуться еще одной стороны деятельности университета - воспитания специалистов с широким кругозором... В университетах наименьшая опасность замыкания в своей специальности, в узком кругу знаний. Специалист в области техники, в области точных наук одновременно приобретает в университетских стенах вкус к литературе и искусству, а историк или филолог в идеале должен иметь ясное представление и о достижениях современной физики и об основах генетики".

Весьма широк был диапазон общественной деятельности Е. А. Букетова. Его избирали депутатом Карагандинского областного Совета народных депутатов (XI созыва и XIV - XVI созывов). За заслуги перед государством был дважды награжден Почетной Грамотой Верховного Совета республики, а также награждался юбилейной медалью "За доблестный труд" и орденом Трудового Красного Знамени. Избирался членом научного совета "Гидрометаллургия" Госкомитета по науке и технике, членом бюро ЦКО НАН Казахстана, редколлегии журнала "Комплексное использование минерального сырья", членом редколлегии сборника "Пути в незнаемое" издательства "Советский писатель". В 1971 году был принят в члены Союза писателей СССР.

Безусловно, каждый крупный ученый оставляет потомкам свои труды. Но поучителен бывает его нравственный облик, его жизненная позиция. Все мы хорошо знаем, что судьба крупной независимой личности в науке долгие годы в нашей стране была трагична. Ее травили либо уничтожали. И чем ближе был талант к гениальности, тем в меньшей безопасности он пребывал.

По словам крупнейшего американского психолога и этика Э. Фромма, в жизни всегда есть модус бытия и модус обладания. Последний стал выходить на первый план особенно в годы застоя, когда десятилетиями наука испытывала на себе гнетущий патронаж невежественных идеологов и бдительных кадровиков. В питательной среде научных учреждений все вольготнее стали чувствовать себя конъюнктурщики, карьеристы. Очень часто академический знак превращался в непременную принадлежность лацкана директорского пиджака или мундира высокопоставленного чиновника. Драма состояла в том, что ученый или писатель лишался возможности, как отмечал еще А. Герцен, "писать то, что хочешь", и ему вме-

нялось в обязанность "писать то, что можно".

Е. А. Букетов все это понимал, тяжело переживал и все чаще говорил об этом вслух. Он считал, что Академия наук должна представлять собой, как во всех цивилизованных странах, собрание научных обществ, куда не надо "пролезать", куда тебя сами пригласят, если очевидны твои выдающиеся достижения. По его мнению, науке всегда нужны рынок идей, свободный обмен мнениями, состязание талантов, сопоставление ценностей. Его кредо на образ настоящего ученого изложено в книге "Шесть писем другу" (с. 97): "Побудьте, по возможности, в тени, много печатайтесь, становитесь не по титулам, которые вешают, а по заслугам, по сути ваших научных достижений".

Естественно, это должно было "аукнуться" для него обычными в академическом мире неприятностями, хотя кто-то должен был назвать кошку кошкой, а позор анахроничной социальной организации научного труда, парализующей науку, - позором. И в конце 70-х годов ученый подвергся гонениям. Начались бесконечные проверки в возглавляемом им вузе. А в одной из республиканских газет появился фельетон-пасквиль на Букетова. В конце концов опальный академик вынужден был уйти из университета. Правда, изгнанный ученый ушел с неистребимой уверенностью, что будущее принадлежит утверждению истины. Так, в своем противостоянии тоталитаризму он поддержал честь, этическую высоту науки.

В то время, как блюдолизы и конформисты всех научно-художественных мастей осыпались премиями, "звездами", званиями, оппоненты власти расплачивались за смелость непризнанием, здоровьем, даже своей жизнью. Е. А. Букетов перенес инфаркт и умер 13 декабря 1983 года в возрасте всего 58 лет.

Кстати, давно уже замечено, что люди, чья жизнь представляет наибольшую ценность для других, меньше всего своей жизнью дорожат. Да, гении тратят больше умственной и нервной энергии, иногда - физических сил, чем их коллеги, переступая сплошь и рядом границы допустимого. Однако природа все-таки справедлива: укорачивая жизнь людей чрезмерного труда, она компенсирует им это ее полноценностью и содержательностью.

"Война для народов - это слезы и кровь, это вдовы и беспризорные, это раскиданное гнездо, погибшая молодость и оскорбленная старость..."
(И. Г. Эренбург)

СЛОВО ОБ ОТЦЕ

И вновь расцвел месяц май... Тюльпанами, черемухой, улыбками людей, которые всегда верят, что вместе с обновленной природой придет и хорошая жизнь. Особенный месяц май и своей торжественностью - это месяц, когда пришла великая Победа. Над фашизмом.

Мы уже привыкли, что каждый год в это время бывшие фронтовики надевают все свои ордена и медали и идут к обелискам поклониться памяти однополчан. Одни идут еще бодро, другие с палочкой, третьих поддерживают близкие. Они идут, позванивая боевыми наградами, всматриваясь внимательно в наши лица...

А мы, младшие поколения, о чем мы думаем, встречая их? Порой мне кажется, что все мы как бы не отдаем себе отчета в том, что рядом с нами идет и уходит в вечность великая легенда. Великая легенда о сверхчеловеческом подвиге.

За десятки лет мы привыкли, что рядом с нами всегда есть они - люди с орденскими планками. Мы росли, крепки - они старели, слабели. С каждым годом в эти майские дни они не досчитываются многих в своих рядах. Они уходят. Поступь времени неумолима, и вдруг обжигает тебя мысль: боже мой, а ведь пройдет еще каких-нибудь 10-15 лет, и 9-го Мая мы можем уже не увидеть их. Будет то же небо, те же обелиски, те же бравурные марши духовых оркестров, а их, по ком должен "звонить колокол", уже не будет на этой земле. Мы останемся сиротами.

Неправда, что нет незаменимых людей. Каждый человек - это целый космос. Он рождается, чтобы пройти свой путь от начала и до конца: порадоваться миру, в котором живет, вырастить и оставить вселенной в наследство своих детей, сотворить своими руками, своим трудом много добра. Так должно быть. Но так не получилось.

Мы празднуем День Победы. Уже 55 лет подряд. Для нашей семьи этот праздник навсегда связан с именем отца-фронтовика - Каренова Саттара.

Отца не стало в 1980 году. Война настигла его через 35 лет после Победы: после многочисленных ранений, полученных на войне в 1942 году, стал инвалидом и окончательно подорвал здоровье.

Наш отец прожил трудную и активную жизнь. Родился весной 1915 года недалеко от центральной усадьбы села Караджарский за поселком Шахан (Манжино - так называется отделение, где появился на свет отец; названо в честь его деда Манжи батыра). Ныне это территория Бухаржырауского района Карагандинской области.

Первые азы образования получил у своих родителей. От отца и матери ему передалась любовь к казахской устной народной поэзии и литературе, поэзии Востока. Еще в детстве узнал многие легенды и сказания. Обладая великолепной памятью, наизусть знал поэму в стихах И. Джансугурова "Кулагер", лирические произведения Шакарима "Енлик-Кебек" и "Калкаман-Мамыр", стихотворения-толгау Бухар жырау, отрывки из бессмертного творения Фирдоуси "Шах-наме". Рос бойким, живым, очень впечатлительным ребенком. Любил играть с ребятами в обычные детские игры: асыки, аксуек, догонялки. В играх был справедливым.

Начальной грамоте обучался у аульного муллы. Легко запоминал уроки, которые проводил в юрте учитель-мулла. Бывало, что дети не могли ответить на вопросы. Тогда, даже если он был не в классе, а на улице, подсказывал товарищам. Дело обычно кончалось тем, что учитель заставлял его повторять содержание рассказанного им урока. Продолжил учебу в русско-казахской школе.

К сожалению, отец рано осиротел. Смышленный от природы, с 15 лет начал самостоятельную жизнь. Ушли на заработки в очередной раз старшие братья - Амре и Аскар. За ними потянулся и он, одетый в поношенный полушубок, старую шапку-тумак, стоптанные калоши. Все имущество умещалось в небольшой дорожной торбе.

Отец очень часто нам рассказывал о голоде 1932-1933 годов, масштабы которого, по его словам, были ужасающими. В 1929-1930 годы в Центральном Казахстане случи-

лись большой неурожай и джут. В последующие годы в республике начался взрыв кампанейщины, т. е. началось соревнование за высокие темпы коллективизации. Были нарушены темпы, формы и принципы коллективизации, что самым пагубным образом сказалось на развитии сельского хозяйства. Результат не замедлил сказаться: упадок урожайности, сокращение посевных площадей, резкое уменьшение поголовья скота. А, утратив скот, жители степи лишились традиционного для них мясо-молочного рациона питания, а хлеба в аулах в силу неурожая не оказалось. Гонимые нуждой, людские массы растекались по городам, деревням, станциям железных дорог с единственной целью - выжить.

Новым испытанием для народа, после репрессий 1937-1938 годов, стала Великая Отечественная война против фашистской агрессии, которая отличалась ожесточенным, бескомпромиссным характером и огромным пространственным размахом, с самого начала потребовавшими резкого увеличения численности войск и повышения их боеспособности. Поскольку пришла война, поколение моего отца первым наддело шинели. Отец служил в 1287-м стрелковом полку заместителем командира взвода. Попал в самое пекло, где уцелели немногие и где, как сказал поэт, "шли не считая убитых, умирая, но побеждая. Не всегда хоронили героев, об иных и не знали - живы ли. И самим-то казалось порою, что какие-то вы двужилые".

23 сентября 1942 года был тяжело ранен разрывной пулей в левое бедро. Раненый отец пролежал до позднего вечера. А на войне был суровый порядок: как бы ни было трудно, раненных непременно выносили из-под огня. В этом проявлялась забота не только о спасении человеческой жизни. На этом держалась вера идущих в бой: что бы со мной ни случилось - товарищи не оставят. И когда похоронная бригада стала собирать убитых, кто-то из санитаров заметил у отца признаки жизни. С изувеченной ранением ногой его доставили в госпиталь.

Ранение было настолько тяжелым, что почти шесть месяцев находился на излечении. Находясь в госпитале, отец просил Аллаха вернуть его на родину живым. Часто вспоминал родные края, где он вдыхал горьковатый степной воздух. Что нравилось ему в Сары-Арке? Видимо, бескрайняя

Что и говорить, жестокое время выпало на долю наших отцов. Опалило оно и нас, их детей. Раньше, когда отец рассказывал о своем старшем брате Аскаре, погибшем в 1944 году на войне, я считал его немолодым, уже немало прожившим до своего рокового часа. Судьба отвела ему всего 39 лет жизни. Теперь я много старше его и с болью в сердце думаю: каким же еще молодым он был тогда! Кстати, в первом томе книги "Боздақтар" - "Книга памяти" (Книга памяти: Карагандинская область. - Алматы: Главная редакция "Қазақ энциклопедиясы", 1994, 496 с.) на странице 191 имеется следующая запись: "Каренов Аскар - ефрейтор, разведчик 82 СП, 33 СД. 1905 г. р. Призван Кировским РВК. Погиб 03. 02. 1944 г. Захоронен в д. Семеновка Осьминского р-на Калининской обл."

Кстати, долгое время все полагали, что число казахстанцев, убитых в боях, умерших от ран, болезней и в плену, а также пропавших без вести в годы Великой Отечественной войны, составляло 346 тысяч человек. По мере сбора новых данных цифра увеличилась до 441 тысяч человек. В изданном в Алматы сводном томе "Боздақтар" - "Книга памяти" Казахстана названа цифра - 601 001 человек. Это означает, что с полей сражений почти половина призванных к оружию не вернулись. Погибшие составили 11,2 процента населения Казахстана. Кроме того, зафиксированы потери мирного населения - до 300 тысяч человек и потери косвенные 592038 человек. Таким образом, цифра общих потерь возрастает до 1 200 000. Она уступает потерям только тех союзных республик, по которым война прокатилась своим сокрушающим катком. Однако составители считают, что эти сведения не окончательные.

На всех фронтах погибли 130 тысяч фронтовиков-казахов. С учетом того, что до войны четверть казахского населения СССР жила за пределами нашей республики, на долю Казахстана приходится примерно 97,5 тысяч из общего числа погибших казахов. Иными словами, казахи составили 1,5 процента всех погибших советских военнослужащих и по своей численности уступили только пяти народам: русским - погибло 5747,1 тысячи человек, или 66,3 процента от общего количества, украинцам - 1376 тысяч и 16,4 процента, белорусам - 261,4 тысячи и 2,9 процента, татарам - 183,3 тысячи и 2,2 процента и евреям - 138,7 тысячи и 1,6

процента.

Между прочим, многонациональный Казахстан внес весомый вклад и в дело создания материально-технической основы победы над фашизмом. Прежде всего за счет восстановления эвакуированных и строительства новых предприятий.

В 1941-1942 годы были построены 25 рудников, 11 обогатительных фабрик, 17 угольных шахт, вскрыт мощный угольный разрез, введены нефтяные промыслы. Созданная в годы войны молибденовая промышленность Казахстана давала большую часть молибдена СССР. 60 процентов марганцевой руды поставлял рудник Джебдинский. На заводы Урала шли хромиты из Донских, Кемпирсайских рудников.

По данным академика М. Козыбаева, трудящиеся республики внесли свыше 4 миллиардов рублей личных сбережений, послали на фронт свыше 2,5 миллиона штук теплых вещей, 1600 вагонов с подарками. На создание танковых колонн и авиаэскадрилий собрали 480 миллионов рублей. Казахстан шефствовал над 10 городами и 35 районами Орловской, 12 районами Ленинградской областей. Казахстанцы участвовали в возрождении Сталинграда и Донбасса. Комсомольцы собрали в фонд восстановления Сталинграда около 3 миллионов рублей, Орла - свыше 200 вагонов оборудования, сельскохозяйственных машин, продовольствия, теплых вещей. Кроме того, свыше 100 тысяч голов скота было отправлено в освобожденные районы.

К тому же в годы Великой Отечественной войны только Казахстан принял более 22 перебазированных заводов и фабрик, цехов, оборудования десятка электростанций. Были приняты самые энергичные меры для организованного перебазирования населения прифронтовых областей в тыловые районы страны. Казахстан стал родным домом для 532500 советских людей, жилища которых были сожжены и разрушены фашистскими варварами.

Можно ли отречься от своей истории, от своих старших родственников, от их жизни, в которой Победа была одной из главных гордости, святым праздником? Эта Победа была победой всего человечества над несовместимыми с природой человека убеждениями, которые несет всякого рода фашистская идеология, без различия рас и национальностей. При этом нам всем нельзя забывать о самом главном:

о том, что только в дружбе и единении мы будем сильны. И что духовная высота народа во все времена будет определяться мерой его заботы о стариках.

Для меня лично по-прежнему опорой остается светлый образ Отца, его мужественная жизнь, смелость и благородство. И, как сказал поэт, "наши мертвые нас не оставят в беде, наши павшие, как часовые...".

Указатель литературных трудов
академика Р.С. КАРЕНОВА

1. Ақын, ойшыл, гуманист // Орталық Қазақстан. 1993. 6 шілде, N 115 (17691).
2. Алаштың ақылман абызы // Орталық Қазақстан. 1993. 18 тамыз, N 143 (17719).
3. Дәуір дүлділі // Жас алаш. 1993. 17 тамыз, N 118 (13137).
4. Он видел берега широкого потока // Казахстанская правда. 1993. 20 августа, N 183 (21408).
5. Не пепел, а огонь // Индустриальная Караганда. 1993. 20 августа, N 149 (18021).
6. Кенесарының жауға шапқан бір батыры // Орталық Қазақстан. 1994. 20 қаңтар, N 9 (17800).
7. "Нет, весь я не умру..." // Замандас-Современник. 1994. 8 апреля, N 13 (192).
8. Три титана // Замандас-Современник. 1994. 20 мая, N 19 (196); 3 июня, N 21 (197); 10 июня, N 22 (198).
9. Выдающийся акын, композитор, певец // Замандас-Современник. 1994. 26 августа, N 32 (205); 2 сентября, N 33 (206).
10. Асыл сөздің бұлбұлы, айтыс өнерінің дүлділі // Замандас-Современник. 1994. 16 қыркүйек, N 35 (208); 23 қыркүйек, N 36 (209).
11. Сағынтар мәңгі сәйгүлік сана // Жас алаш. 1994. 1 қазан, N 121 (13314).
12. Сайраған орта жүздің бұлбұлы еді // Орталық Қазақстан. 1994. 11 қазан, N 120 (17911).
13. Айтыстың асқан шебері // Қазақ әдебиеті. 1994. 18 қараша, N 46.
14. Жизнь красна делами // Замандас-Современник. 1994. 25 ноября, N 45 (217).
15. Выдающийся поэт, композитор // Советы Казахстана. 1995. 4 января, N 1 (808).
16. Формула его жизни // Замандас-Современник. 1995. 13 января, N 1 (220).
17. Человек чести // Замандас-Современник. 1995. 3 февраля, N 2 (221).
18. Он состоял в противоречии со своим временем // Индустриальная Караганда. 1995. 1 марта, N 36 (18334)

[Совместно с К. Букетовым].

19. Абай — дара қазақта, Абай — дана //Орталық Қазақстан. 1995. 16 наурыз, N 34 (17977).
20. Қалдырған ізің мәңгілік //Орталық Қазақстан. 1995. 18 наурыз, N 35 (17978).
21. “За правое дело готов страдать” //Индустриальная Караганда. 1995. 28 марта, N 49 (18347).
22. “Да будет слово мудреца” //Индустриальная Караганда. 1995. 8 августа, N 120 (18418).
23. Отты жылдарға оймен оралғанда //Орталық Қазақстан. 1996. 7 мамыр, N 48 (18148).
24. Біздің эколог-ғалымдар //Орталық Қазақстан. 1996. 16 мамыр, N 51 (18151).
25. Божьей милостью ученый //Индустриальная Караганда. 1996. 21 июня, N 97 (18602).
26. Ғылымға даңғыл жол салған //Орталық Қазақстан. 1996. 13 шілде, N 76 (18176).
27. Заманына сай өткен өмір //Орталық Қазақстан. 1996. 16 шілде, N 77 (18177) [П. Матонинмен бірге].
28. Жизнь, созвучная эпохе //Индустриальная Караганда. 1996. 14 августа, N 127 (18632).
29. Ұлан даланың ұлы суреткері //Шипагер. 1997. 26 тамыз, N 11 (64).
30. “Алашта Кенекемдей ер болмайды” //Шипагер. 1997. 26 желтоқсан, N 14 (67).
31. “Қаһары қара дауылдай” //Zaman-Қазақстан. 1998. 16 қаңтар, N 3 (226).
32. “Алашта Кенекемдей ер болмайды” //Орталық Қазақстан. 1998. 2 қыркүйек, N 84 (18424).
33. Видный ученый, талантливый педагог //Сборник научных трудов “Проблемы современного маркетинга и менеджмента”. Караганда: ТОО “Арко”, 1998. С. 4-8.
34. Жизнь красна делами //Сборник научных трудов “Проблемы современного маркетинга, менеджмента и логистики”. Караганда: ТОО “Арко”, 1999. С. 3-5.
35. Таким он был //Сборник научных трудов “Становление и развитие маркетинговой деятельности в условиях рынка”. Караганда: Издательство КарГУ, 1999. С. 3-6.
36. Шежіре айтар сыр көп... //Азия-Транзит. 1999. 18-24 наурыз, N 11 (66).
37. Сын века //Индустриальная Караганда. 1999. 30

- марта, N 49 (19095), 1 апреля, N 50 (19096).
38. Дәуірдің дарабоз перзенті //Азия-Транзит. 1999. 8-14 сәуір, N 14 (69).
39. И силы есть, и планов громадье //Индустриальная Караганда. 1999. 28 августа, N 134-135 (19180-19181).
40. Беззаветное служение науке и образованию // Материалы региональной научно-теоретической конференции "Развитие экономики Казахстана в новом тысячелетии". Караганда: Издательство КарГУ, 2000. С.4-11.
41. Тұғыры биік, тұлғасы зор ғалым //Азия-Транзит. 2000. N1. Наурыз. 8-10б.
42. Школа профессора Абдразакова //Индустриальная Караганда. 2000. 22 марта, N24 (19252).
43. Маркетолог от бога //Сборник научных трудов "Проблемы маркетинга, менеджмента и рынка". Караганда: Издательство КарГУ, 2000. с.4-8.
44. Слово об отце //Индустриальная Караганда. 2000. 12 апреля, N 30(19258).

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	3
Шежіре айтар сыр көп	4
Дәуір дүлділі	24
“Қаһары қара дауылдай”	33
Кенесарының жауға шапқан бір батыры	41
Асыл сөздің бұлбұлы, айтыс өнерінің дүлділі.....	44
Сайраған орта жүздің бұлбұлы еді	55
Абай дара қазақта, Абай – дана	61
Сағынтар мәңгі сәйгүлік сана	65
Ұлан даланың ұлы суреткері	70
Дәуірдің дарабоз перзенті	75
Ғылымға даңғыл жол салған	88
Заманына сай өткен өмір	91
Қалдырған ізің мәңгілік	94
Отты жылдарға оймен оралғанда	101

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	104
Не пепел, а огонь	106
Выдающийся акын, композитор, певец	112
“Да будет слово мудреца”	119
“За правое дело готов страдать”	127
Личность планетарного масштаба	131
Три титана	159
Сын века	177
Божьей милостью ученый	189
Жизнь, созвучная эпохе	192
Беззаветное служение науке и образованию	195
“Нет, весь я не умру”	202
Слово об отце	211
Указатель литературных трудов академика Р.С. Каренова	219

Литературно-художественное
издание

Каренов Рашит Саттарович

МӘҢГІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАР САҢЛАҚТАРЫ

ТВОРЦЫ НЕМЕРКНУЩИХ ЦЕННОСТЕЙ

Утверждено к печати ученым советом Карагандинского
государственного университета имени Е.А. Букетова
Министерства образования и науки
Республики Казахстан

Технический редактор Лиценберг Г.Э.

Подписано в печать 17.04.2000г. Формат 60X84 1/16.
Гарнитура Гельветика. Печать офсетная.
Бумага писчая. Усл. п.л. 13,02. Усл. кр.-отт. 13,02.
Тираж 500 экз. Цена договорная. Заказ 520.

Отпечатано в ОАО "Карагандинская Полиграфия",
г. Караганда, ул. Ермакова, 33
2000 г.